

PROTESTANTSE PLEIDOOIEN UIT DE ZESTIENDE EEUW

**REFORMATORISCHE SMEEKSCHRIFTEN EN
GELOOFSBELIJDENISSEN IN HET BEGIN VAN DE REFORMATIE**

Door

PROF. DR. J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK

De titelpagina wordt gesierd met een palm in het vignet met blader- en vruchtenkroon, zonder zijtakken, alleen op haar hoogste punt; welks gewicht haar schijnt te drukken. Soms een leuze zoals:
ecclesia sursum tendit, de kerk rijst omhoog; of:

'ecclesia pressa valentior', *de Kerk is sterker naarmate zij verdrukt wordt.*

UITGEVERSMIJ J. H. KOK N.V. -- KAMPEN 1962

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2020**

INHOUD

Zie voor levensbeschrijving van Zwingli:

Zwingli, Ulrich. Leven en daden van de Zwitserse kerkhervormer Ulrich Zwingli, door J.J. Hottinger. www.theologienet.nl

1^E BOEK:

DEEL I. DUITSLAND

HOOFDSTUK I en II. LUTHER

HOOFDSTUK III. MARTIN BUCER. BUCER EN ZIJN

HOOFDSTUK IV. DE TWEDE RIJKSDAG TE SPIERS. HET PROTEST OP DE TWEDE RIJKSDAG TE SPIERS, 1529 .

HOOFDSTUK V. CONFESSIES. DE GELOOFSBELIJDENIS VAN AUGSBURG, CONFESSIO AUGUSTANA

HOOFDSTUK VI. MELANCHTHON. MELANCHTHON EN DE POGING VAN HERMAN VAN WIED TOT REFORMATIE TE KEULEN

Zie voor bovenstaand boek het hoofdstuk in: *Goed is Getrouw. Uit het leven van M. Luther*

DEEL II. ZWINGLI

HOOFDSTUK VII. ZWINGLI.

ZWINGLI AAN KONING FRANS I

Inleiding

19. Voorrede voor de Commentarius, 1525.

20. Voorrede voor de Fidei expositio, 1531.

ZWINGLI AAN KEIZER KAREL V

Inleiding

21. Voorrede voor de Fidei ratio, 1530

2^E BOEK:

DEEL III. FRANKRIJK EN CALVIJN

HOOFDSTUK VIJF DE BRIEF AAN KONING FRANS I BIJ DE INSTITUTIE VAN JOHANNES CALVIJN

Inleiding

22. Calvijn aan koning Frans I, 1536

HOOFDSTUK IX. DE VERVOLGING VAN DE KERK TE PARIJS EN IN FRANKRIJK

De vervolging van de Kerk te Parijs en in Frankrijk, 1557

Inleiding

23. Apologie van de Kerk te Parijs, 1557

24. De predikanten van Genève aan de Kerk te Parijs, 1557

25. Calvijn aan de vrouwen in de gevangenis van het Châtelet, 1557

26. Ontwerp-instructie voor de Zwitserse gezanten naar Frankrijk, 1557

27. Calvijn aan Antoine de Bourbon, 1557

28. Calvijn aan Antoine de Bourbon, 1558

29. Calvijn aan Louis de Bourbon-Condé 1563

30. Belijdenis des Geloofs aan de keizer en de Rijksdag te Frankfort, 1562

HOOFDSTUK X. DE FRANSE CONFESSIE. DE GELOOFSBELIJDENIS VAN DE FRANSE KERKEN. BRIEVEN AAN DE KONING EN AAN HET VOLK

Inleiding

31. Opdracht aan de koning, 1560

32. Opdracht aan het volk, 1559

HOOFDSTUK XI. CALVIJN EN KAREL V

Inleiding

33. Calvijns ootmoedige vermaning aan keizer en Rijksdag te Spiers, 1544

34. Calvijns antwoord op de vaderlijke vermaning van paus Paulus III, 1545

DEEL IV. SCHOTLAND

HOOFDSTUK XII. SCHOTLAND 1557-1559

Inleiding

35. Het eerste Verbond of Covenant, 1557

36. De eerste petitie aan de koningin-regentes, 1558

37. Artikelen aangeboden aan de koningin-regentes, 1559

38. De Earl of Argyll aan de aartsbisschop van Saint Andrews, 1558

DEEL V. NEDERLAND

HOOFDSTUK XIII. DE NEDERLANDSE GELOOFSBELIJDENIS

Inleiding

39. De brief aan koning Philips II, 1561

40. Verweerschrift aan de overheden, 1561

HOOFDSTUK XIV. NEDERLAND EN DE RIJKSDAG TE AUGSBURG, 1566

Inleiding

41. Vertoog van de Kerken van Christus, 1566

42. Smeekschrift van de Christenen in Nederland, 1566 202

EPILOOG

REGISTER VAN AANGEHAALDE BIJBELPLAATSEN

REGISTER VAN NAMEN

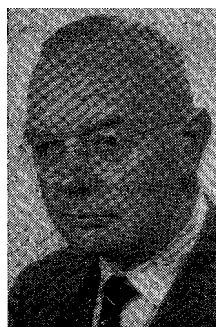
PROTESTANTSE PLEIDOOIEN UIT DE ZESTIENDE EEUW

De auteur van 'Protestantse Pleidooien uit de zestiende eeuw' is, na 14 jaar predikant in de Hervormde Kerk geweest te zijn, sedert 1934 hoogleraar in de kerk- en dogmengeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Hij schreef o.m. *De Romeinsche catacomben en haar fresco's* (1933); *De heerlijkheid Bredevoort tijdens het Anholter pandschap 1562-1612* (1933); gaf *De Nederlandsche Belijdenisgeschriften in vergelijkende teksten* (1940) en in nieuwe bewoording (1957) uit; voorts *Latijnse geschriften van Tertullianus, Cyprianus en Rattramnus*, en schreef veel over liturgie en kerkbouw en over het theologische probleem der traditie.

Met wijlen, prof. dr. J. Lindeboom gaf hij een Handboek der Kerkgeschiedenis in 2 dln. uit (2de en 3de druk 1946). Prof. Bakhuizen van den Brink was ook voorzitter van de redactie, die de uitgave der Documenta Reformatoria in 2 dln. tot stand heeft gebracht (J. H. Kok, 1960 en 1962).

Nu de problematiek van de verhouding tussen de Christelijke Kerken en confessies een brandende kwestie is geworden, die ieders belangstelling heeft, ligt het voor de hand om ook te vragen naar de oorsprongen van het grote geschil. Wanneer deze bekend en begrepen zijn, wordt daardoor wellicht een mogelijkheid gewezen om het op te heffen, althans te overbruggen.

Men kan verschillende wegen bewandelen om de oorzaken en het beloop van de strijd in de 16de eeuw te leren kennen. Een bijzonder duidelijk uitzicht daarop geven de betogen en pleidooien, die van Hervormingszijde in de verschillende Europese landen tot de Kerk zelf en vervolgens tot de Katholieke vorsten en overheden gericht zijn om duidelijk te maken, waar het uit Evangelisch oogpunt om te doen was. Onverhoord zijn ze alle in het niet verklonken. Dat is de reden, waarom er sedert de 16de eeuw Protestantse Kerken tegenover de Rooms Katholieke zijn komen te staan.

PROF. DR. J. N. BAKHUIZEN VAN DEN BRINK

HOOFDSTUK 7. ZWINGLI

ZWINGLI AAN KONING FRANS I

INLEIDING

Hier volgen thans drie teksten van Zwingli, de hervormer van Zürich en Zwitserland. Hij heeft zich tweemaal tot de koning van Frankrijk en eenmaal tot keizer Karel V gericht en wel met wijdigespannen politieke bedoelingen in Evangelische zin, zoals geen van de andere reformatoren ooit gedaan heeft, zelfs Calvijn niet. Zwingli beoogde namelijk werkelijke politieke verbonden en had niet de bedoeling het bij beginselen alleen te laten. In Zürich zelf en in de Eedgenootschap trad hij ook politiek op. Ofschoon wij zullen zien, dat hij in zijn streven teleurgesteld is, moet het toch vermeld worden; het geeft een aspect aan de geschriften, waaruit hier gedeelten vertaald worden, dat aan andere ontbreekt.

In de tweede plaats is Zwingli een Hervormer geweest, die veel gedaan en geleerd heeft, dat een gemakkelijke weg naar de geest van het volk der Nederlanden heeft gevonden. Met name de tweede en derde tekst bevatten theologische beschouwingen, die de Nederlander niet vreemd aandoen, en daarom zullen van deze twee geschriften, de Verklaring en de Verantwoording van het Geloof enkele paragrafen en niet alleen de opdrachtbrieven aangehaald worden; het zijn apologieën op zichzelf.

Onze eerste tekst echter uit 1525 is wel alleen zulk een opdracht. Het is de inleiding op een tamelijk omvangrijk werk, getiteld: *Commentaar op het ware en het onware geloof*, De vera et falsa religione Huldrychi Zwinglii Commentarius. Dit laatste woord kan men door verklaring of uiteenzetting weergeven; men kan het ook onvertaald laten. Het boek is opgedragen aan koning Frans I van Frankrijk.

Zwingli had in zekere zin niets met hem te maken, hij was zijn onderdaan niet. Zelfs was hij eer een tegenstander van de koning, want hij bestreed in Zwitserland het huursoldatenwezen, waarbij juist Frans I nogal belang had. De gehele Franse politiek in de Eedgenootschap bestreed hij trouwens. In verband met de Hervorming begon Zwingli echter enige hoop op Frankrijk te krijgen; hiervan kon dan te meer tegenwicht tegen de Habsburgse overmacht in Midden-Europa verwacht worden. Zwingli had directe en indirecte aanrakingen met, Hervormingsgezinden in Frankrijk, en geschriften van zijn hand werden er gelezen, o.m. door niemand minder dan Lefèvre d'Étaples (Faber Stapulensis) en door Gérard Roussel te Meaux; Farel, de latere hervormer van Genève, zelf uit het Zuiden afkomstig, was in dit geval de tussenpersoon. In de verwachting, dat zijn *Commentaar*, een leerboek bijna, althans de koning beter zou kunnen informeren over de motieven, het goed recht en de betekenis van de Reformatie, in Zürich reeds voldongen, droeg Zwingli hem aan koning Frans op. Zowel Fransen als Italianen hadden bij hem op het schrijven van dit boek aangedrongen.

Men zal direct zien hoe regelrecht anti-pauselijk Zwingli, na de door hem bij zijn goed gefundeerd Hervormingswerk opgedane ervaringen, geworden was. Kerk en volk waren verkommerd, geneesmiddelen waren dus nodig en omdat de geestelijkheid hierin verstek liet gaan, wendde hij zich nu tot een vorst om diens oordeel. Het is dezelfde kreet om recht, de noodzaak om een onafhankelijke beoordelaar en rechter, die uit de geestelijke strijd van de 16de eeuw telkens weer, onder soms heel verschillende omstandigheden, opkomt. De vorst heeft de taak om zijn volk in ieder opzicht te beschermen. Vele vorsten hebben het erg genoeg gemaakt, zegt Zwingli, door om stoffelijke redenen oorlogen op touw te zetten, waarvan hun eigen volk dan het

slachtoffer werd. In dit opzicht moeten de vorsten zich dus herzien. Maar evengoed hebben zij te waken tegen de geestelijke en sociale onderdrukking, die een onverantwoordelijke clerus en een ontaard kloosterwezen over het land brengen. Ingrijpen is noodzakelijk. Hierbij vergeet Zwingli niet uit te spreken, dat er ook meer dan genoeg verkeerdheden onder het volk zelf leven, die uitgeroeid dienen te worden. Maar de ondertoon van zijn schrijven bedoelt toch de onrechtmatige, vooral geestelijke mishandeling van het Christenvolk te keren.

Zwingli keert dan tot de feitelijkheid van de Reformatie zelf terug. Hij beschrijft haar als een dagdes Heeren: 'niet de laatste 'dag, waarop de Heere de gehele wereld oordelen zal, maar de dag om de tegenwoordige toestanden te hervormen'. 'De leeuw heeft gebruld - wie zou niet vrezen? De Heere heeft gesproken - wie zou niet profeteren?' (Amos 3 : 8). Hieruit blijkt, hoe goed Zwingli de wereldschokkende gebeurtenissen in het land van Luther en zijn eigen land doorzag en deze kentering der tijden werkelijk verstond. Had koning Frans maar naar zulke stemmen weten te luisteren! Met overduidelijke termen bindt Zwingli hem op het hart, hoezeer het daarbij eis is, dat een ieder en het gehele volk ook zichzelf zedelijk durft aanpakken.

Daarop kon niet uitblijven, dat de Hervormer met zeer scherpe woorden zijn gemoed luchtte tegen de Sorbonne. Wij zullen ook later nog zien, hoe deze Parijse theologische faculteit een een trum van reactie, maar helaas ook van onverstand is geweest. Het begon met haar tegenwerking van het humanisme, het nam toe met haar veroordeling van Luther in 1521 en sedert was zij niet meer te genezen.

Twee punten, die wij met name in de Nederlandse stukken zullen zien terugkeren, moeten uit deze brief van Zwingli hier nog genoemd worden. Het eerste is de waarschuwing aan de koning om goed te bedenken, door wat voor raadslieden hij zich laat omringen: daar hing kort en goed zijn kennis van zaken

en dus ook, zijn oordeel van af. Zwingli wijst hem erop, dat hij

gemakkelijk enige mannen, die met hem over de dingen Gods kunnen spreken en die de geboden van Christus in de harten weten te griffen, aan zal kunnen trekken. Het tweede is ook een waarschuwing. Men spreekt van onrust in het land tengevolge van de Reformatie? Welnu, geen erger onrust ontstaat dan wanneer de overheid de vrije prediking van het Woord Gods tracht te verhinderen. Dan ontstaan er sekten en woelingen. Het eerste punt vinden wij herhaaldelijk terug, ook in Nederland 1561, het tweede in de pamfletten van 1566, maar ook reeds bij Calvijn in 1536.

De Commentaar zelf laten wij rusten. Dat is een grote en complete theologische verhandeling. Het is ons nu slechts om het beroep op de koning te doen. Het gold diens eigen Frankrijk, maar ook de Hervorming in wijder zin. Zwingli zag zijn grootse politieke perspectieven als een onafhankelijk Zwitser, en hoopte op steun voor de Reformatie uit de tegenstelling tussen Frankrijk en Habsburg. Deze tegenstelling stond echter niet op zichzelf in het Europa van zijn tijd en de gecompliceerdheid der verhoudingen heeft telkens weer zijn kansen doen vergaan. Uit de volgende stukken zullen wij zien, hoe zijn hoop niettemin telkens weer opstond. De eerste brief aan koning Frans I is onze tekst no. 19 op blz. 172.

De tweede willen, wij hier onmiddellijk aan verbinden, tekst no. 20 op blz. 183.

In 1531 zou de grote afrekening tussen Hervormden en conservatief-Katholieken in Zwitserland plaatsvinden. Zwingli had deze crisis sedert de eerste vrede van Kappel, 1529, zien aankomen. Hij trachtte daarom een politiek te voeren, die in de geschiedenis als de politiek van verbond en belijdenis bekend is, hetgeen zeggen wilde, dat hij op politieke verbintenissen uit was tussen de machten, die eenzelfde geloofsbelijdenis aanvaardden, in de eerste plaats met Hessen en de Zwitserse steden. Omdat deze politiek even regelrecht tegen het huis Habsburg als tegen het Rooms

Katholicisme gericht was, had hij, meer dan in 1525, de bepaalde overtuiging te moeten proberen ook een verbinding met Frankrijk tot stand te brengen.

In feite was Zwingli in 1530 reeds door Frankrijk zelf gepolst over de mogelijkheid van een politiek verbond, doch op enkel politieke gronden. Hij ging er daarom tot tweemaal toe niet op in, maar tenslotte zette hij een ontwerp op papier voor een dergelijke aansluiting, waarbij men elkander hulp beloofde in de eerste plaats voor de verdediging van het Evangelie, en vervolgens in geval van een ongerechtvaardigde aanval van buiten. Zwingli zag in gedachten reeds een sterke verdediging van zijn eigen land in wording tegen de Habsburgse macht en dacht ook aan dergelijke overeenkomsten met Graubünden, Venetië en zelfs Hongarije en de Turken. Het belang der Hervorming zou echter met de politiek moeilijk te verbinden blijken. Zwingli was in dit opzicht niettemin weer bijzonder hoopvol.

Nu ook in Frankrijk de Reformatie toch wel enige vaste voet scheen te verkrijgen en koning Frans I, ondanks alles, in het buitenland nog steeds niet als volstrekt tegenstander van de Hervorming beschouwd werd, wendde Zwingli zich op aansporen van een Frans tussenpersoon, generaal 'Lambert Maigret, ten tweede male met een geschrift tot hem om zijn geloof te verklaren. Hij wist, dat de Hervormden in Frankrijk in bijzonder sterke mate van rebellie en verraad tegen het eigen land en de koning werden belasterd. Dit was een uiterst succesvolle manier om de tegenstanders, de Evangelischen, zwart te maken en wel zo, dat er naar hun verdediging en verantwoording a priori al niet eens geluisterd werd. Wij zullen dit verschijnsel ook in onze eigen Nederlandse geschiedenis in zeer sterke mate opmerken. Geen erkenning van koning, waarheid, Kerk of geloof: met deze laster trachtte men de Hervormden te brandmerken. Van een verbond zou dan geen sprake kunnen zijn. Daarom schreef Zwingli dan in de voorzomer van 1531 zijn *Expositio*, Verklaring van het door hem gepredikte geloof. Deze verklaring betreft, naar de titel aanduidt, het gehele geloof, maar uit het voorwoord ziet men duidelijk, wat het speciale motief is geweest om deze *Expositio* op te stellen: de bestrijding van de laster. De hoofdstukken, die positief uiteenzetten wat en hoe Zwingli predikte, handelen over God, over Christus, over het vagevuur, over de tegenwoordigheid van het lichaam van Christus in het Avondmaal, over de kracht der sacramenten; dan over de Kerk en de overheid; tenslotte over de vergeving van zonden, geloof en werken, het eeuwige leven en de Wederdopers, met een lelijk woord *Catabaptistas*, doopverwoesters, genoemd. Vergeleken met zijn andere geschriften is de rangschikking hier niet bijzonder systematisch, ofschoon de volgorde van de XII Artikelen er toch wel enigszins in terug te vinden is. Wat afgewezen wordt, zoals vagevuur en Wederdoperij, en wat gecritiseerd wordt, bijvoorbeeld in de Godsverering of in de overgeleverde sacramentenleer en -praktijk, weet hij duidelijk en kort, soms wat uitvoeriger, tot uitdrukking te brengen. Hij wilde overigens gaarne zijn orthodoxie laten kennen.

De koning kon er, als hij gewild had, in ieder geval uit zien, dat het ook met de Zwitserse Reformatie juist andersom gesteld was dan de lasteraars voorgaven: niet omdat zij het geloof verwierp betekende zij met haar aanhangers een gevaar, maar omdat zij het geloof als de ware levensmacht bezig was te herstellen, droeg de Reformatie de schoonste beloften, ook voor Frankrijk, in zich.

Hieronder volgen, behalve voor- en slotwoord, enkel de hoofdstukken over de Kerk en de overheid. Deze vormden immers nu in het bijzonder het probleem; de laster aangaande deze onderwerpen, hield niet op een crisis te veroorzaken. Wat Zwingli over de Kerk te zeggen heeft, kan men heel goed vergelijken met hetgeen in de Verantwoording voor Karel V uit 1530, de derde tekst, over de Kerk en sacramenten

wordt gezegd. Het gedeelte over de overheid is als het ware een uitermate eenvoudig lesje, maar maakt dan ook wel heel duidelijk, hoe redelijk denkende Christenen, als de Zwitserse Hervormden, hetzij binnenlandse overheden, hetzij buitenlandse vorsten beschouwden en eerden. Zij waren wel bijzonder weinig revolutionair, maar zij wierpen ook, als goede Christelijke en zelfstandig denkende democraten, zichzelf niet weg voor de reactionaire domheid.

Beide hoofdstukken, gelijk de gehele Expositio, zijn verantwoordingen, verklaringen en apologieën. Zij roepen echter ook de koning op om zelf te oordelen, niet over Zwingli of de Zwitsers in politiek opzicht, want aan hem zijn ze niet onderworpen, maar over de zaak, dat is: over het geloof dat Zwingli en de Reformatie predikte. Zo zijn ze in de volle zin van het woord pleidooien. Zij doen een beroep op 's konings verantwoordelijkheid in de geestelijke crisis van het Europa van zijn tijd.

Een vriend van Zwingli, Rudolf Collin, professor in het Grieks aan de school bij het Grossmünster - de kiem van de theologische faculteit en van de universiteit van Zürich - bracht de Expositio naar het hof van Frans I. Het handschrift van Zwingli wordt nog steeds in de *Bibliothèque nationale* te Parijs bewaard.

Of de koning zich er ooit iets uit heeft laten voorlezen is niet bekend. Invloed is er evenmin van bekend; het verbond is niet tot stand gekomen; Zwingli sneuvelde trouwens bij Kappel, 11 oktober 1531. Gedrukt is deze tekst eerst in 1536, bijna vijf jaar na het sneuvelen van Zwingli en wel als steun en toelichting bij de eerste Zwitserse Belijdenis (*Confessio helvetica prior*), die te Basel verschenen was. Heinrich Bullinger, zijn opvolger te Zürich, die de druk verzorgd heeft, noemde het Zwingli's zwanezang; Leo Jud, een van Zwingli's medewerkers, zijn testament.

Luther heeft zich aan deze humanistische overtuiging van Zwingli onbeschrijflijk geërgerd en zich er ongematigd over uit gelaten in zijn 'Korte belijdenis van het heilige sacrament' van 1544 (W.A. 54, blz. 119-167).

De titel 'allerchristelijkste koning', waarmee Zwingli de koning van Frankrijk aansprak, was door paus Pius II in 1461 erfelijk verleend aan Lodewijk XI, die inschikkelijkheid jegens de Kerk toonde ter zake van de bepalingen in de Pragmatieke Sanctie van Bourges van 1438, maar reeds in het eind van de 12de eeuw in gebruik.

W. Kaler, Huldr. Zwingli, Leipzig 1923.

O. Farner, Huldrych Zwingli, 4de deel, Zürich 1960.

De merkwaardige slotpassage van het hoofdstuk over het eeuwige leven verdient hier nog de aandacht, ofschoon zij buiten het onderwerp van dit boek valt, maar zij is bijzonder karakteristiek voor een bepaalde kant - meer ook niet - van Zwingli's overtuiging. Hij verwerpt het vagevuur en zegt, dat de zielen van de gelovigen na de scheiding van het lichaam, direct naar , de hemel vliegen en zich met God verenigen in eeuwige vreugde. Dat is ook het vooruitzicht voor koning Frans en deze zal daar dan de kring van alle vrienden, heiligen, wijzen, gelovigen, standvastigen, dapperen en moedigen, die van het begin der wereld aan geweest zijn, ontmoeten: 'de twee Adams, de verlost en de Verlosser, Abel, Henoch, Noach, Abraham, Izaa, Jakob, Juda, Mozes, Jozua, Gideon, Samuel, Pinehas, Elia, Eliza, Jesaja, de Maagd en Moeder Gods, van wie Jesaja profeteerde, David, Hizkia, Josia, de Doper, Petrus, Paulus, Herkules, Theseus, Sokrates, Aristides, Antigonos, Numa, Camillus, de Cato's, de Scipio's, Lodewijk de Vrome en uw voorgangers, de Lodewijken, Philipsen, Pepijns en al uw voorvaderen, die in het geloof van hier weggegaan zijn.

Geen voortreffelijk man heeft ooit geleefd, geen gelovig hart, geen vrome ziel van het begin der wereld tot haar ondergang, die gij daar bij God niet zult zien. Laat zich iets blijders dan dit schouwspel, iets aangename, iets eervollers denken?'

Dit is Zwingli's veelbesproken gedachte, die met bepaalde beginselen van sommige Griekse apologeten uit de tweede eeuw overeenstemt. Men kan hier van zijn Christelijk humanisme spreken, als men hem dan maar niet het onrecht aandoet, zijn overige pure orthodoxie uit het oog te verliezen.

19.

**VOORREDE VOOR DE 'COMMENTARIUS DE VERA AC FALSA
RELIGIONE'**

1525

Aan de allerchristelijkste koning van Frankrijk, Frans I, wenst Huldrych Zwingli genade en vrede van de Heer!

Wij weten allen, doorluchtigste koning, hoe weinig het aangaat, wanneer een ieder uit het eenvoudige volk zich aanmatigt, een van de voornaamsten onder de Christenen aan te spreken, zoals wij dat tegenwoordig van velen zien, die onder het voorwendsel van een Christelijke belijdenis, onophoudelijk aan vrome en hooggeplaatste personen geschriften opdringen, die door hun onbeschaamdheid tonen, niet uit een Christelijk gemoed voort te komen. Want een Christelijk gemoed handelt niet onbeschaamd; het dringt zich dan ook niet driest en lichtvaardig op.

Aan de andere kant is het ons ook bekend, hoe onmenselijk en aan een vorst onwaardig het is, zo trots en in hoogmoed onaantastbaar te zijn, dat hij niemand tot het persoonlijk verkeer met zich toelaat dan de weinigen, die hij uit het ganse mensengeslacht als zijn raadsheren en dienaren uitverkoren heeft. Waarop anders komt dit neer dan een vorst met perken te omgeven, welke te overschrijden, ja zelfs slechts in gedachten te buiten te gaan, een euveldaad is? Wie zou willen ontkennen, dat een zodanige vorst diep ongelukkig is? Hij is dan immers de knecht van degenen, die als zijn knechten gelden. Niet dat het geen zeer verdedigbare zaak zou zijn, wanneer een koning of vorst naar goede raad luistert, de lieden met inzicht in ere houdt, de wijzen hoogacht; maar, zoals het dikwijls onder de mensen toegaat: de door vorsten wegens hun werkelijke en bijzondere flinkheid hooggeachte personen raken van het goede spoor af zodra zij bemerken, dat zij macht over het hart van de vorst gekregen hebben en dan gaan zij het misbruiken zoals zij maar willen. Dergelijke dingen zien wij aan vele vorstelijke hoven zich afspelen.

Ik spreek dit zonder enige boosaardigheid uit; want wet en zeden van de Franse koningen zijn mij zo onbekend, dat ik volstrekt niet weet, door wat voor personen zijne Majesteit omgeven is. Er zijn vele vorsten, die door zulk een menigte van begerige mensen omringd zijn, dat gij van 600 koningen - gesteld, dat gij toegang tot hen krijgt - de vervulling van uw wens veel sneller zoudt bereiken dan dat gij door zulk een zwerm heen- breekt. Wat zijn zij anders dan de draak, die, zoals de dichters schrijven, met grote wakkerheid het gouden vlies bewaakte? Tegenwoordig zijn het de bisschoppen met purper en baret, die overal ter wereld de machtigste koningen zo omringen, dat men zich erover verwondert, hoe de koningen die onophoudelijke omgang met bisschoppen verdragen of waarom de bisschoppen nooit eens hui plaats verlaten, als het niet was opdat niets, waaruit de boosheid van hun practijken blijken kan, tot de koningen doordringt!

Maar omdat uwe hoogheid door alle mensen als te bezonnen geprezen wordt, dan dat zij zich zou laten inspinnen, en ook als te onafhankelijk en welwillend, zodat niemand voor haar behoeft te vrezen, zo heb ik, niet vertrouwend op mijn eigen vrijmoedigheid maar op uwe humaniteit, besloten deze 'Commentarius' - wat hij dan ook zijn moge - aan uw naam op te dragen. En wel om verschillende redenen. Ten eerste: Gij vorsten van Frankrijk, beroemt u met recht op de titel van de 'allerchristelijkste'. Daar nu naar mijn overtuiging deze Commentarius, al moge hij de vijanden van Christus niet naar de zin zijn, een allerchristelijkst boek is, mocht het aan niemand anders dan aan de allerchristelijkste koning gewijd worden. In de tweede plaats wordt het Franse volk

van oudsher als een godsdienstig volk geprezen. Aan wie had een 'Commentaar over de ware en onware religie' dus beter opgedragen kunnen worden? Ten slotte: omdat Duitsland, dat met de Fransen in levendig verkeer staat, de ogen voor het licht der waarheid is begonnen te openen, kwam het mij voor, dat ik aan de goede nabuurschap verschuldigd was hun het geneesmiddel, waardoor het licht hergeven wordt, mede te delen. Want helaas waren wij gedurende lange tijd door hebzuchtige mensen in zulk een duisternis gehuld, dat wij geen andere dingen te verdragen hadden dan het volk Israël in Egypte 1).

Maar de Schepper aller dingen heeft de nood van ons geweten niet minder aangezien dan de kommer van de kinderen Israëls en heeft het licht van Zijn Woord geopenbaard, waardoor wij duidelijk leren inzien wat het was, dat ons tot nu toe op zo gevaarlijke wijze misleid had. Het is eigen aan de goddelijke Voorzienigheid, dat zij tijdig vermaant; als een huisvader staat God bij nacht op en maakt door Zijn knechten, de profeten, tijdig bekend wat ons nodig is 2).

Luisteren wij niet naar Hem

1) Exodus 1.

2) Vgl. Jer. 7 : 13; 11 : 7; 25 : 4; 32 : 33 enz.; Lucas 13 :25.

die ons waarschuwt, dan laat Hij ons soms langer in het ongeluk zitten, waarin wij door onze eigen ongehoorzaamheid gevallen zijn. Daarvan getuigen zo vele eeuwen van Adam af tot op Christus, waarna eindelijk het heil verscheen. Het onheil was daardoor ontstaan, dat Adam aan God, die hem zo vriendelijk vermaand had niet de verboden spijs te eten 3), niet gehoorzaam geweest was.

Hiervan getuigen de drie bekende gevangenschappen: de Egyptische, de Babylonische en de Romeinse. De laatste heeft God tot onze tijd toe doen voortduren, opdat de Joden naar recht in het geheel geen hoop meer zouden hebben. Getuige daarvan is onze eigen dwaasheid! Christus, de apostelen - en trouwens wie niet al? - hebben ons ernstig vermaand wil geen geloof te schenken aan de valse profeten, die ons Christus, de Gezalfde en onze Heiland, heel anders zouden voorstellen dan Hijzelf en de zijnen gedaan hadden 4); maar alles was vergeefs. Wij hebben toch vreemde goden aangenomen, en wel veel dwazere nog dan de heidenen. Want welk heidens volk heeft ooit een mens, die morgen, ja reeds heden sterven kan, als God vereerd zoals wij de Roomse paus vereerd hebben? Wij kunnen het niet ontkennen: 'God op aarde' hebben wij hem genoemd. Wij hebben aan een mens veel hogere eerbewijzen toegebracht dan aan God. Want wanneer zijn keizers en koningen op aarde neergevallen om God als 'hoogste en beste' te aanbidden? Men volstond met de knieën te buigen. Wie heeft, afgezien van enkele weinigen, Christus' voeten omhelsd en gekust? Maar wie wordt door de paus in gehoor toegelaten, zonder eerst de sandalen van deze god gelikt te hebben?

Ten gevolge van onze zonden hebben wij het gruwelijke van deze afgodendienst zo lange tijd niet ingezien 5), tot het Gods goedheid eindelijk behaagde ons, armen, uit dit grote ongeluk te verlossen, en wel door Zijn Woord. Wie ziet niet in op hoe afschuwelijke wijze wij ondanks dit heldere licht, gedroomd hebben? Ja voor wie is het geen ontstellend wonder, dat mensen die met zinnen en verstand begaafd zijn, zo dwaas kunnen dromen?

Zo waarschuwt, zeg ik, Gods vriendelijke voorzienigheid te rechter tijd. Maar als wij niet gehoorzaam zijn of haar stem niet achten, dan wordt Hij ons tot een wreker, die kort tevoren onze Vader was en verdrukt ons met langdurige straf zo lang tot wij, in het land van onze vijanden, onze schuld erkennen 6). Zodra wij haar erkennen, herstelt Hij ons echter in onze vroegere eer. Daarom moeten wij, willen wij wijs zijn, ons

leven dikwijls onderzoeken en wanneer het verkeerd is, moet het veranderd worden; indien dit niet geschiedt, staat ongetwijfeld de straf voor de deur. Wie echter dag aan dag zich hervormt naar de regel van Christus, mag alles hopen. Want God verwaarloost Zijn schepsels evenmin als een moeder haar kindje vergeet, dat zij in haar schoot 'gedragen en dat zij gevoed heeft 7). Maar omdat God nimmer rust en nooit sluimert 8), mogen ook wij nooit op ons gemak en slaperig zijn, maar moeten wij, zodra Zijn stem weerklinkt, terstond opspringen en met Samuel zeggen: spreek, Heer, want Uw knecht hoort 9)!

Daarom, doorluchtige koning, willen wij de ogen enigermate opslaan en om ons heen zien, hoe het met de onreine, doch zg. reine wereld gesteld is, en of wij misschien uit de ernst van de ziekte kunnen leren, dat er genezing nodig geweest is. Was de genezing hoog nodig, dan zullen wij ook zeer wel inzien, dat Gods Voorzienigheid, die nooit aarzelt en nooit tekort schiet, het geneesmiddel te rechter tijd aangebracht heeft. Over pausen en bisschoppen zal ik hier niet spreken ofschoon zij, gelijk zij op onbeschaamde wijze in alle zaken steeds aanspraak op de eerste plaats voor zich zelf gemaakt hebben, te zijner tijd dan ook het eerst gestraft zullen worden. Hierom, en omdat er in mijn 'Commentarius' genoeg over hen gezegd wordt, wil ik hen hier overslaan en mij tot de koningen en de vorsten wenden.

Gij ziet, allerchristelijkste koning, dat bijna alle vorsten onrust en oproer stichten en in hun dwaasheid fouten begaan, zoals de Trojanen, toen zij een van liefde razende en blakende jongeling volgden, en de Grieken, toen zij dat mens terughaalden 10). Zien wij daaraan niet het woeden van dwaze volken en koningen? Zien wij daaraan niet, dat het arme volk boeten moet voor de zonden der koningen?

Is het niet de hebzucht, die alles in de war stuurt? De hebzucht, die alles wat zij met haar vergiftigde ogen aanschouwd heeft, ook wanneer ze het niet in handen kan krijgen, toch betovert, zodat niets voor haar macht veilig en onaangetast blijft. Zij heeft haar blik op een vreemde provincie of een koninkrijk

3) Genesis 2 : 17.

4) Matth. 24 : 24; II Cor. 11 : 4.

5) Rom. 1 : 24, 25.

6) Lev. 26 : 39.

7) Jesaja 49 : 15.

8) Psalm 121: 3, 4.

9) I Sam. 3 : 10.

10) Homerus' Ilias, de strijd om de schone Helena.

geslagen, wikkelt alles in oorlog en laat de terugtocht niet eerder blazen vóór ze <H zelf te gronde is gegaan, óf datgene wat ze begeerde, volkomen te gronde gericht heeft. Want het is nog nooit voorgekomen, dat de in bezitneming van andermans goed zonder beschadiging van de ander heeft plaats gehad. Aangezien het echter de voornaamste taak van de vorsten is om de mensen tegen onrecht te beschermen, totale oorlogen echter niet gevoerd kunnen worden zonder dat er onrecht geschiedt en vorsten meestal zelf de oorlog veroorzaken, is het duidelijk nodig, dat de Heere het licht van Zijn Woord eindelijk midden onder ons opstelt, opdat ook de gewone man kan zien hoe krom of hoe recht, hoe rechtvaardig of onrechtvaardig het streven van de zeer begerige vorsten is.

Richten wij nu onze blik op het Christenvolk. Ziet gij de druk, die erop ligt? En ziet gij ook, dat het met recht zich bedrukt voelt? Bedenk dan, bid ik u, in de eerste plaats door hoeveel hoge lasten, betalingen, cijnsen, de lieden bezwaard zijn, hoe ten

coste van hun lichamen en hun ganse vermogen hebzuchtige vorsten aan hun roem en geld komen. Ja, met zoveel verachting behandelen zij het volk, dat de wrede Hannibal één enige olifant destijds meer scheen te tellen dan hele scharen van zijn mensen. Het is hun onverschillig of zij er duizenden vertrappen; als ze hun begeerten maar kunnen bevredigen.

Wat zal ik intussen van deze dubbele verdrukking zeggen? Nog niet genoeg, dat het gehele hebben en houden van de mensen in de macht der koningen is; neen, hetgeen de koningen hun nog gelaten hebben, dat is prijsgegeven aan de list en het bedrog van de verdorvenste lieden. Daar is de wolf; want 'herder' of 'bisschop' wil ik niet noemen degene, die met de naam van wolf nog niet genoeg naar waarde aangeduid is. Daar zijt de monniken; zij zijn deels zo rijk, dat zij in hoogmoed en dwaasheid alle rijke mensen overtreffen; voor een ander deel zijn zij zo onbeschaamd en opdringerig in het bedelen, dat menigeen, die uit erbarmen hun anders niets zou willen geven, het zich door hun opdringen laat afpersen. Het toppunt is, dat deze bedelaars in geld voor die rijken niet onder doen; want hoe is het anders mogelijk, dat zij zoveel duizenden voor een kardinaalshoed kunnen neertellen? Daar hebt gij verder ook de nonnen; zij verscheuren, havenen en onderdrukken het arme Christenvolk dermate dat het, wat het lichaam betreft, haast beter onder een heidense koning zou kunnen leven dan onder een Christelijke, die het hem door God toevertrouwde volk op zo goddeloze wijze laat vernielen.

Ik moet hier, allerchristelijkste koning, vrijuit zeggen wat ik meen. Wat voor waanzin is het - immers godsdienstigheid kan het niet geweest zijn - dat koningen de oprichting in hun land van leegloperskloosters toegestaan hebben? Als rovers een paar burchten hadden gebouwd, zouden zij dan niet door een grote legermacht verjaagd en vernietigd zijn? En bovendien zouden zij voortdurend de hand van de wreker hebben moeten vrezen en zou hun roverij aldus nog binnen zekere grenzen gehouden zijn. Maar thans, nu de kloosters, waarin zoveel straffeloos woedende rovers huizen, reeds lang als paradijsachtige lusthoven en plezierhuizen zijn opgebloeid en iedereen weet, hoe zij het goed van ieder ander aan zich weten te brengen - want ook vorsten en heren weten uit ervaring, welk een ernstig nadeel de hebzucht der kloosters hun aandoet - hoe komt het dan dat niemand zich de nood van het hierdoor zwaar verdrukte volk aantrekt? Stellig omdat alle mensen naar het woord van de profeet, aan de hebzucht vervallen zijn 11); en wanneer zij ook maar enigermate de schade vergoeden moeten, roepen ze: 'vrede, vrede' 12) - doch alleen opdat het henzelf goed ga, niet het Christenvolk. Denken wij soms, dat de hemelse Huisvader bij het gezicht van zulk een kommer voor Zijn volk gemoedelijk blijft sluimeren? Neen, Hij ziet het en komt met Zijn oordeel.

11) Amos 9 : 1.

12) Vgl. Ier. 6: 14; 8 : 11; Micha 3 :5, 11.

Bedenk echter, dat ook het volk zulke harde dingen niet geheel zonder schuld te verdragen krijgt. Hebzucht schuilt in iedereen en niemand benadeelt op onbeschaamder wijze zijn naaste, bedriegt en verdrukt hem erger met woeker dan de ene Christen de ander. Niemand breekt de echt en niemand volgt zijn wellust op schaamtelozer wijze. Hoogmoedig gedrag en pronken met kledij zijn zo erg, dat daardoor allen, die vroeger om dergelijke zonden berucht waren, er door overtroffen worden. De drankzucht gaat alles te boven wat daarover in de geschiedenis van alle tijden verteld wordt. Daarom bezoekt de Heere zijn volk met zoveel kwaad om het tot het leven terug te brengen.

Omdat wij nu - terugkomende op het 'voorafgaande' - persoonlijk moeten erkennen,

dat de gehele wereld zo verdorven, slecht en schandelijk is, dat zij van de grond af verbeterd dient te worden, en omdat wij weten, dat de hemelse Huisvader ons nooit begeeft, maar altijd waarschuwt of straft; en omdat wij tevens zien, dat God Zijn Woord gezonden heeft om de ingevreten schade te genezen en ons uit de nood te helpen opdat wij niet ten verderve gaan - wie heft dan niet het hoofd op om naar de stemdes Heeren te luisteren? Wie kan zich aan de indruk onttrekken, dat de dagdes Heeren op komst is? Niet de laatste dag, waarop de Heere de gehele wereld oordelen zal, maar de dag tot Hervorming van de tegenwoordige toestanden. De profeet zegt: 'de leeuw heeft gebruld - wie zou niet vrezen? De Heere heeft gesproken - wie zou niet profeteren' 13)?

Ik zeg: de Allerhoogste heeft Zijn stem doen klinken. Wie zal dan niet zeggen: ik wil , luisteren naar hetgeen God tot mij spreken wil? Zijn Evangelie, dat tot onze schade zo lang verborgen is geweest, al was het naar de letter niet onbekend, heeft Hij ons hergeven om ons, die door de zonden bevuild zijn, te reinigen, zoals eenmaal aan de Joden het boek Deuteronomium 14).

God verlaat ons nimmer, wanneer wij onszelf niet vergeten. Hij heeft de wereld nooit ongestraft kwaad laten doen, maar steeds heeft Hij tegelijk, alvorens de roede ter hand te nemen, vermaand dat wij ons tijdig dienen te beteren. Wie hun leven veranderden, redden daarmee hun ziel; wie het niet veranderden, zijn ellendig ten onder gegaan, zoals wij aan Sodom en Nineve zien 15). Daarom moet ook ons sterkste streven alleen zijn, dat wij van een zeer slecht leven een best leven maken. Of moeten wij eerst zoveel ergs ondergaan, dat wij met de profeet zullen moeten klagen: 'och, dat mijn hoofd water ware en mijn oog een bron van tranen' 16), om het grote leed, dat over ons is gekomen, genoeg te kunnen bewenen? Het Woord Gods is nimmer ongestraft miskend en omdat wij nu, in deze tegenwoordige tijd, het Woord van de ware God weer zien en horen te voorschijn komen, zullen wij niet ongestraft blijven als wij het miskennen.

13) Amos 3 : 8.

14) II Kon. 22 : 8-13.

15) Genesis 99 : 24, 25; Jona 3 : 4 vv.

16) Jer. 9 : 1.

Misschien zegt iemand: 'het is niet het Woord Gods, dat zij daar prediken; was het het Woord Gods, dan zou ik het gaarne aannemen'. Om zulk een gezegde moeten wij ons niet meer druk maken; want de boosheid van de ganse wereld eist eenvoudig, dat men zich bekeert. Wanneer wij dan een nieuw woord horen, kan het van niemand anders komen dan van God, die ons, indien wij met onze boosheid doorgaan, waarschuwt, maar straft indien wij niet luisteren. Op grond van onze zonden kunnen wij dus zelf begrijpen, dat God wel gedwongen is, Zijn Woord en Zijn roede tot ons te zenden. Er is echter nog een ander teken, waaraan wij duidelijk zien kunnen, dat het werkelijk Gods Woord is, dat op het ogenblik weer voor den dag gekomen is. (Ik laat hier na iets te zeggen over het misbruik van sommigen, die onder de dekmantel van het Woord hun eigen belangen en eer zoeken). Boven is voldoende gezegd over de verdorvenheid van de wereld, die niemand ontkennen kan. Daar men nu licht kan inzien, dat het Woord, dat wij heden ten dage prediken, regelrecht tegen het kwaad, waarin wij tot over de oren steken, ingaat, kan niet ontkend worden, dat het het Woord Gods is.

Daarom, doorluchtigste koning, omdat ik zelf zag, dat de wereld vol ongerechte en wrede oorlogen is en dat roof, diefstal, laster en moord alle dingen bevleken en onzeker maken, heb ik ook persoonlijk de hand aan de ploeg geslagen en mijn stem zo

verheven, dat zelfs het zeer gierige Rome en de afgod die, ofschoon hij niet anders dan vlees is, daar vereerd wordt, het gehoord heeft. Daardoor komt het, dat die theologen, die voor geld waarzeggen 17) en slechts de buik als hun God vereren 18), ons verdoemen, vervloeken en verbannen. Dit heeft mij en anderen, tegen onze wil, gedwongen tot schrijven. Toen mij nu vele geleerde en vrome mannen uit Italië en nog meer uit uw eigen Frankrijk daarom vroegen, had ik hun verzoek uit schroom bijna afgeslagen. Want wat zoudt gij doen als iemand zeide: 'dat zijn de eigenlijke zuilen 19): schrijft gij nu voor hen uw oordeel over de godsdienst?' Daar, zoals ik zeide, die vrome mannen, op grond van mijn reputatie, er zeer op aandrongen, dat ik mijn inzicht in de godsdienst in een boekje bekend zou maken, zege vierde hun gezag en hun onverdiende strengheid over mijn beschroomdheid, en vervulde ik hun wens naar mijn beste krachten. Zo moge dan uwe doorluchtigste Hoogheid, o allerchristelijkste koning, dit aan haar opgedragen werk, zoals het nu eenmaal uitgevallen is, in genade aannemen. Eens schreef de heilige en geleerde Hilarius 20), die uit uw eigen Frankrijk stamde, een brief aan alle broeders en bisschoppen in Duitsland. Geve God, dat wij ons eenmaal er op mogen beroemen, ons daarvoor erkentelijk te hebben getoond! Hierbij denk ik niet zozeer aan dit, mijn minder fraai boekje, maar aan andere geschriften van geleerde en vrome mannen in Duitsland.

17) Micha 3 : 11.

18) Philipp. 3 : 19.

19) Gal. 2 : 9.

20) Hilarius, bisschop van Poitiers schreef in 359: Over de synoden en het geloof van de Oostersers, en droeg dit op aan de bisschoppen in Gallië en Brittannië; hij was toen nog uit Gallië verbannen en leefde in Klein-Azië.

Luister nog een ogenblik, zeer goede koning. Gij hebt in uw rijk aan de Sorbonne een soort theologen, die niemand naar verdienste zou kunnen beschrijven. Zij kennen geen vreemde talen; niet alleen, dat zij die verachten maar zij vervolgen die zelfs, terwijl zij hun eigen tongen, als de slangen, in giftige smaadredenen plegen te oefenen. Wat aan de heilige Schrift ontleend is, beschouwen ze als niet van God, maar als ketters en godslasterlijk, terwijl ik werkelijk geen godslasterlijker leer ken dan de hunne. Aan de filosofie is de toegang tot de Christelijke scholen ontzegd 21); maar zij hebben haar boven het Woord uit de hemel geplaatst. En wat voor een filosofie! Uit een poel geschept! Ik wil mijn leven verwedden, als zij ook maar één enkele zin van Aristoteles werkelijk begrijpen. Zo onbeschaafd is hetgeen zij voortbrengen, zo dom, dat men eer geneigd is te geloven, dat zij dromen vertellen dan dat zij filosoferen. Beveel, bid ik u bij God en de mensen, dit gezelschap een beetje als Harpocrates te zwijgen 22), opdat ge niet zelf, door hen toe te laten wat hun voor de mond komt tegen Christus uit te kramen, aan de toorn van Christus vervalt. En vervolgens verzoek ik iets dat mijzelf betreft: wil hen vermanen, voor het geval zij dit mijn boek willen lezen en weerleggen, het niet buiten de heilige Schrift om te doen. Wanneer zij dat doen, zullen zij een broeder winnen 23); doen zij het niet, dan zal ik hun gekrijs geen cent waard achten.

Gij hebt (in uw rijk) ook nog een ander soort geleerden, die niet zozeer in de aardse als wel in de hemelse dingen thuis zijn en - omdat dit erbij hoort - talenkennis hebben en een zedige, heilige levenswandel leiden. Houd dezen in ere als niemand anders. Zorg niet alleen enige van deze mannen, die met u over de dingen Gods spreken, om u heen te hebben, maar ken hun plaatsen toe in heel uw koninkrijk, waar zij de nieuwe

geboden van Christus niet in stenen zuilen, maar in de harten mogen griffen. Dan zult gij zien, dat uw rijk, vervuld van onophoudelijke oorlogen 24), onmiddellijk opnieuw opbloeit en dat pronkzucht, praal, overdaad, wellust en verwekelijking ineens verdwijnen en dat daarvoor in de plaats gerechtigheid, barmhartigheid, trouw en geloof opkomen. Gij moet u nooit laten verleiden tot de mening, waartoe iemand uw doorluchtige moeder 25)

21) Vgl. Col. 2: 8.

22) Harpocrates was een genie in het zwijgen.

23) Matth. 18 : 15.

24) Met Karel V.

25) Louise van Savoye, die onder de invloed stond van de kanselier Antoine Duprat en de connétable Anne de Montmoency, beiden tegenstanders van de reformatie.

getracht heeft te verleiden, dat men het Evangelie moet tegenhouden alsof het de vrede verderft, omdat in Duitsland alles (tengevolge van het Evangelie) ten onderste boven gaat, niemand meer gehoorzaam is aan de geboden van de vorsten en alles in verwarring geraakt is Want wie zo spreken dienen niet God maar hun buik.

Zo immers staat het met het Evangelie: van de hemel is het gekomen, daarheen kan het niet onverrichter zake en zonder vrucht terugkeren 26). Onmogelijk dus dat het, waar het gepredikt wordt, niet door vele mensen aangenomen wordt. Omdat de wereld uit goeden en bozen, vromen en goddelozen bestaat, kiezen diegenen te eerder partij voor het Evangelie, of ze nu tot de goeden of de slechten behoren, die minder aan de huichelarij vervallen zijn; want in het Koninkrijk Gods zijn tollenaars en zondaren vaak voor hen, die als grote heiligen golden, voorgegaan. Wanneer echter de bozen zien, dat sommigen hunner de partij van Christus hebben gekozen, dan doen zij of zij ook aan de kant van Christus staan, en wel met de bedoeling om het gemakkelijk en goed te hebben. De gelovigen besteden namelijk aan hun behoeftige broeders veel zorg; deden zij dat niet, dan waren zij trouwens geen echte gelovigen.

Wanneer echter een overheid verhindert, dat het hemelse Woord zijn vrije loop neemt, komen alle edele harten tegen haar in opstand en trachten met alle middelen de hemelse leer te beschermen. En hoewel dit een moeilijke zaak is, doen zij het toch omdat zij de schat van hun zielen, die zij gevonden hebben, niet meer willen verliezen. Dit mag de oorzaak geweest zijn, waardoor op enkele plaatsen in Duitsland gevaarlijke tweespalt is ontstaan 27), omdat de overheden de vrije prediking van het Woord trachtten te verbieden. Maar geloof mij, doorluchtigste koning, waar de overheid het Woord niet belemmert, daar staan alle vromen aan haar zijde en daar kan men die huichelaars en die buiken, die zich evenals de duivel in een engel des Lichts veranderen 28), gemakkelijk op een afstand houden. Zo is het gesteld met de wasdom (van het Evangelie). Maar wie naar het resultaat (van de Evangelieverkondiging) vraagt, zal na lezing van dit boek begrijpen, hoeveel vrede en rust het aan koningen en volken kan brengen als wij onze zeden naar het Woord van het Evangelie besluiten te hervormen.

26) Jesaja 55 : 11.

27) De boerenoorlog 1524-25. 28 Cor. 11 : 14.

Zwingli's Siimmtliche Werke 111 Corp. Ref. XC, blz. 590-637.

Blanke-Farner-Pfister, Zwingli, Haupschriften, Bd. I, Zwingli, der Theologe, Zürich 1941.

Moge uwe Majesteit met allen, die haar onderworpen zijn, ongedeerd blijven. Het rijk is des Heeren 29). Hoed u daarom, Zijn Woord niet uit uw rijk te verdrijven. Aanvaard met welwillendheid en goedheid, dat ik het gewaagd heb u dit boek op te dragen. Wij hadden het hoofdzakelijk ten nutte en ten bate van Frankrijk geschreven.

Daarom was het niet meer dan recht en billijk, het werk aan de koning van Frankrijk op te dragen, zodat men niet zou kunnen zeggen, dat er achter zijn rug om gehandeld is.

Zürich. In het jaar 1525.

**VOORREDE VOOR DE FIDEI EXPOSITIO
AAN DE CHRISTELIJKE KONING (30 Zie blz. 171)**

**Korte en klare uiteenzetting van het door Huldrych Zwingli gepredikte geloof.
1531**

Voorrede

Onder alles wat deze opstandige eeuw voortbrengt, is er niets met zoveel succes opgetreden als de rampzalige leugen, o aller-godsdienstigste koning! Hetzij omdat de auteur van het kwaad, de boze, voortdurend poogt op het zaaiveld het beste zaad te verstikken, hetzij doordat de goddelijke bouwer van de zielen door laster en ongeloof juist moed en ongeloof aanwakkert en bevordert; evenals de Spartanen de volledige verwoesting van een ten koste van veel zweet en bloed veroverde stad plachten te verbieden om aldus een gelegenheid over te houden voor hun soldaten om zich in de strijd van man tegen man te blijven oefenen, zo laat God de Heere ook toe, dat wij op een onverwachte wijze bedreigd en verontrust worden, opdat wij ons beproefd tot Zijn dienst tonen. Hoe zal trouwens iemand ooit sterk en gedisciplineerd kunnen worden dan te midden van de onrust der gevaren en bij rijkelijke gelegenheid tot brasserij? Evenzo wordt de waarheid, die thans begonnen is het hoofd op te steken, ten gevolge van de leugen steeds helderder en toont zij zich verhevener! Leugens tasten haar van alle kanten aan en spuwen alle mogelijke gif tegen haar uit; daardoor wordt zij gedwongen ze af te schudden, de gifstralen af te wissen en haar leden te beveiligen en zo wordt niet alleen het bedrog van de leugens maar ook het liefelijk aanschijn van de waarheid meer en meer ontdekt en komt dit aan het licht. Maar ik moet mijn voorwoord besluiten.

De vrees bekruipt mij, dat uw Genade door de meer dan onware leugenachtige inblazingen van zekere verraders wordt lastiggevallen. Ik weet weliswaar, dat zij niet van haar stuk gebracht kan worden. Hoe oneerlijker zij zijn, bij des te meer personen nemen zij de waarheid niet slechts weg, maar belasteren zij haar ook nog. Zij klagen ons aan onder het voorwendsel, dat wij de religie met voeten treden en het onaantastbaar ambt en de waardigheid van koningen en overheden minachten. In welke mate hun gehele optreden met de waarheid overeenstemt, moge uw gerechtigheid, zo smee ik, beoordelen zodra zij van de grondslagen van ons geloof, de wetten en gebruiken van onze kerken en de eerbied, waarmede wij tegenover de vorsten staan, kennis genomen heeft. Wij zetten ze zo duidelijk mogelijk uiteen.

Niets ligt meer voor de hand, dan dat een mens rekenschap van zijn geloof aflegt. Want wanneer het geloof, zoals de apostel het beschrijft, die kracht, vastigheid en zekerheid van de ziel is, waarmede zij onwrikbaar op de onzichtbare God vertrouwt (31), wie kan dan zo dwaas en zo traag zijn, dat hij geen kans ziet uiteen te zetten of hij ergens op vertrouwt of niet? Vooral wanneer het geloof het kind van de waarheid is; want een ieder vertrouwt op hetgeen hij als het volstrekt ware heeft leren kennen. En omdat alleen God waarachtig is, waarom zou iemand dit vertrouwen dan niet met weinig woorden kunnen omschrijven, wanneer hij door eigen ervaring en inzicht tot dit vertrouwen is gekomen?

Het zesde onderdeel handelt kort over de Kerk

'Wij geloven ook, dat er één heilige, katholieke, dat is algemene Christelijke Kerk is', dat zij echter en zichtbaar én onzichtbaar is. Onzichtbaar is volgens de leer van Paulus de Kerk, die van de hemel nederdaalt (32), dat wil zeggen, die God erkent en omhelst

dank zij haar verlichting door de Heilige Geest . Tot deze Kerk behoren allen die geloven, waar ook ter wereld. Met onzichtbaar wordt niet bedoeld, dat de gelovigen onzichtbaar zouden zijn, maar dat voor de ogen der mensen verborgen blijft wie geloven. De gelovigen zijn slechts aan God 33) en aan zichzelf bekend.

De zichtbare Kerk is echter niet de Roomse paus met de andere dragers van de bisschopshoed, maar degenen, die overal ter wereld Christus belijden. Onder hen zijn er, die ten onrechte Christenen genoemd worden, omdat zij innerlijk geen geloof bezitten. Er zijn er derhalve in de zichtbare Kerk, die geen leden van de uitverkorene en zichtbare zijn. Er zijn er derhalve die zich aan het Avondmaal het oordeel eten en drinken 34), en toch als zodanig aan alle broeders onbekend zijn.

Omdat de zichtbare Kerk diensengevolge vele weerbarstigen en vijandiggezinden bevat die, evenmin als zij een geloof hebben, zich er ook niets van aantrekken als ze honderdmaal uit de Kerk gestoten worden, heeft zij de overheid nodig, hetzij de vorst, hetzij de besten 35) die degenen, die op onbeschaamde wijze zondigen, bestraft. Zij draagt het zwaard immers niet tevergeefs 36). Omdat er in de Kerk herders zijn - onder wie men ook vorsten verstaan kan; zoals men bij Jeremia kan zien 37) - zou een Kerk zonder overheid zeker gebrekkig en verminkt zijn. Zo ver is het van ons, zeer gelovige koning, de overheid te verzwakken of haar afschaffing te verdedigen, zoals sommigen ons aanwrijven, dat wij zelfs haar noodzakelijkheid tot volmaking van het lichaam, dat de Kerk is, leren. Hoor in korte woorden, op welke manier wij over de overheid leren.

28) aristocratie; in Zürich de Kleine Raad.

29) Rom. 13 : 4.

30) Jer. 23 : 4.

31) Hebr. 11 : 1.

32) Niet Paulus, maar Openb. 21 : 2.

33) II Tim. 2 : 19.

34) 1 Cor. 11 : 29.

De overheid

De Grieken erkennen drie soorten overheid met drie ontaardingën daarvan: de monarchie - in het Latijn koningschap - waar enig en alleen één persoon de staatszaken in geloof en rechtvaardigheid leidt. De tegenstelling en ontaarding daarvan is de tirannie - in het Latijn met een minder passend woord: geweld of gewelddadigheid; men gebruikt bijna altijd het aan de Grieken ontleende woord 'tyrannis' omdat er geen betere uitdrukking ter beschikking staat. Zij is er werkelijk, wanneer de vroomheid wordt veracht, de gerechtigheid met voeten getreden en alles met geweld "oorgezet wordt en degene, die aan het hoofd staat, zich alles veroorlooft wat hem belooft.

Vervolgens kennen zij de aristocratie - in het Latijn de regering door de besten - waarin de aller-besten de staat besturen, en de rechtvaardigheid en vroomheid onder het volk hoog houden. Maar wanneer zij ontaardt, gaat zij over in oligarchie - in het Latijn zeer juist: de macht van weinigen - waarin te midden van de besten enkele weinigen opstaan en zich verheffen om de macht aan zich te trekken, waarbij zij niet het openbare, maar hun persoonlijk belang op het oog hebben, de openbare zaak onderdrukken en deze tot de hunne maken.

Eindelijk kennen zij de democratie - in het Latijn vertaalt men die weliswaar met republiek, maar dit woord is veelomvattender dan democratie - waarbij zich de staat,

dat wil zeggen de regering, zoals men weet, in handen van het algemeen of van het gehele volk bevindt, in zoverre alle overheidsbestuur, ereambten en ambtsplichten in de macht van het volk staan. Wanneer zij ontaardt, noemen de Grieken haar samenscholing of opstand 38), dat wil zeggen oproer, samenzwering en onrust, waarbij niemand zich aan regels stoort, veeleer zijn eigen onbeschaamdheid en begeerlijkheid gehoorzaamt in plaats van de staatsmacht; op deze maakt een ieder voor zich aanspraak omdat hij immers een deel en lid van het gehele volk is. Vandaar de teugelloze samenzweringen en partijschappen, waaruit moord, plunderingen, ongerechtigheden en alle verdere kwaad van verraad en oproer komen.

Deze onderscheidingen van de Grieken ter zake van de overheid erkennen wij en voegen er het volgende aan toe. Wanneer ergens een koning of vorst regeert, leren wij, dat men hem moet achten en eren volgens het gebod van Christus: geeft de keizer het zijne en Gode het Zijne 39).

Onder 'keizer' verstaan wij dan elke overheid, waaraan de regering erfelijk of door verkiezing en gewoonte toevertrouwd of overgeleverd is. Wordt nu de koning een tyran, dan trachten wij zijn aanmatiging binnen de perken terug te brengen en bestraffen haar tijdig en ontijdig. Want zo spreekt de Heere tot Jeremia: *zie, Ik heb u over volken en koninkrijken gesteld*, enz. 40). Luistert hij naar degene, die hem terechtwijst, dan hebben wij voor het gehele rijk en het vaderland een vader gewonnen; oefent hij daarentegen zijn geweld nog hoogmoediger uit, dan leren wij, dat men hem ook wanneer hij voortdurend goddeloos handelt, moet gehoorzamen, totdat de Heere hem uit zijn regeringspositie verwijdt, of door Zijn raad duidelijk maakt hoe degenen, wier zaak dit is, hem van zijn functie kunnen ontheffen en op zijn plaats terugdringen. Evenzo zijn wij op onze hoede en waken er voor, of de aristocratie in oligarchie, of de democratie in opstand dreigt te ontaarden.

Wij hebben immers de voorbeelden in de Schrift, waaruit wij zelf leren wat wij aldus voorschrijven en eisen. Samuel verdroeg Saul totdat de Heere hem zijn koninkrijk en leven ontnam 41). David kwam door de terechtwijzing van Nathan tot beter inzicht 42) en bleef onder veel aanvechting aan de heerschappij. Achab werd tegelijk met zijn vrouw van het leven beroofd, omdat hij ondanks de tuchting door Elia zijn goddeloosheid niet wilde laten varen 43). Johannes bestrafte Herodes onverschrokken omdat deze zich geenszins voor zijn bloedschande schaamde 44). Intussen zou het te ver voeren alle voorbeelden uit de Schrift aan te halen. Geleerde en vrome mensen begrijpen wel wat wij op grond van deze bronnen bedoelen te zeggen.

Samenvatting:

in de Kerk van Christus zijn de overheid en het profetisch ambt 45) beide even noodzakelijk, mits slechts het tweede voorrang krijgt. Want gelijk de mens slechts uit ziel en lichaam beide bestaan kan, ofschoon het lichaam het geringste en minder achtbare deel is, zo kan ook de Kerk niet zonder overheid bestaan, ofschoon de overheid de grovere en verder van het geestelijke af staande zaken te bezorgen en te regelen heeft.

Wanneer dus de beide grote lichten van onze religie, Jeremia en Paulus, verlangen, dat men de Heere bidt voor de overheid 46), opdat zij een Gode waardig leven mogelijk make, hoeveel te meer moeten dan allen in de verschillende landen en volkeren alles op zich nemen en doen opdat de rust in Christelijke zin gehandhaafd wordt? Wij leren daarom dat belastingen, tollens, cijnsen, tienden, in bewaring gegeven goed, leningen en alle verplichtingen van welke aard ook, betaald moeten worden en dat steeds in al deze dingen de openbare wetten gehoorzaamd moeten worden.

38) Griekse woorden.

- 39) Matth. 22 : 21. 48). Jer. 1 : 18.
- 40) I Sam. 9.
- 42) II Sam. 12.
- 186
- 43) I Kon. 21 : 17.
- 44) Marcus 6 : 18.
- 45) Met het profetisch ambt zijn de predikanten bedoeld.
- 46) Jer, 42 : 1-6; I Tim. 2

Na de hoofdstukken over: geloof en werken, het eeuwige leven en een, bijna overbodige, afwijzing van de Wederdopers, volgen de slotwoorden tot de koning: Wij verkondigen geen jota, die wij niet uit de Schrift geleerd hebben. Wij doen ook geen enkele bewering, waarvoor wij niet de eerste leraars der Kerk, profeten, apostelen, bisschoppen, evangelisten, uitleggers - doch slechts de vroege, die nog het zuiverst uit de bron putten - als getuigen hebben. Wie onze boeken gezien en onderzocht hebben, zullen dat erkennen.

Daarom roep ik u op, allerheiligste koning - wat let mij om de allerchristelijkste ook de allerheiligste te noemen? -- de wederopstaande en terugkerende Christus met ere te ontvangen. Want ik zie, dat door Gods voorzienigheid de koningen van

- 38) Griekse woorden.
- 39) Matth. 22 : 21. 48). Jer. 1 : 18.
- 40) I Sam. 9.
- 42) II Sam. 12.
- 186
- 43) I Kon. 21 : 17.
- 44) Marcus 6 : 18.
- 45) Met het profetisch ambt zijn de predikanten bedoeld.
- 46) Jer, 42 : 1-6; I Tim. 2

Frankrijk allerchristelijkst genoemd zijn, omdat de vernieuwing van het Evangelie van de Zoon Gods onder de regering van u plaats zou hebben, die allen, vriend of vijand, als van nature welgezind prijzen. Want een Christelijk vorst behoort van nature goed en vriendelijk te zijn, rechtvaardig en kundig in zijn oordelen, en geestelijk zeer verstandig en vastbesloten. Met deze gaven heeft, zoals ik zeide, de Voorzienigheid u verrijkt, opdat gij in deze eeuw zoudt schitteren en daarin zelf haar weer zoudt ontsteken.

Welnu, kom dan nu voor den dag met deze heerlijke deugden, grijp schild en speer en waag een aanval tegen het ongeloof zelf, met uw grote en onverschrokken moed en met uw lichaam, dat aan iedereen door zijn fijnheid opvalt; opdat de andere koningen uw voorbeeld volgen en de antichrist verdrijven wanneer zij u, de allerchristelijkste, als eerste de eer van Christus zien verdedigen. Laat de heilzame leer in uw rijk zuiver verkondigd worden. Uw land munt uit door vele wijze en geleerde mannen, door middelen en een volk, dat tot de religie geneigd is. Daardoor zult gij niet dulden, dat de zielen, die God en u zeer hoog achten, door bijgeloof worden misleid.

Wat de lasteraars valselyk uitschreeuwen om de waarheid te bestrijden, daarvoor behoeft men in het geheel niet te vrezen. Heilige en rechtvaardige oorlogen zullen niet alleen de uwen, maar ook de gealliëerde, buitenlandse volkeren voeren. Zij zullen zonder aarzelen de eed afleggen, niet alleen het volk, maar ook de profeten, terwijl de pausgezinden die tot nu toe geweigerd hebben. Ook zullen de profeten belastingen en

cijnzen betalen, zó ver is het van hen, te leren dat men deze niet hoeft af te geven. Zij laten een ieders rechten onaangetast. Wanneer zich verkeerdheden voordoen, zullen zij die echter aan de dag brengen, maar zonder opstand om tijdelijke dingen te veroorzaken. In deze soort zaken erkennen zij de wettige rechter, ofschoon zij ook hem berispen en de mantel uitvegen wanneer hij faalt.

Geloof mij, geloof mij, grootmoedige held, niets van al het kwaad, dat de pauselijke dreigen, zal gebeuren. Want de Heere beschermt Zijn Kerk. Kondt gij toch maar eens met eigen ogen de staat van bepaalde vorsten zien, die in Duitsland het Evangelie aangenomen hebben, maar ook de rechtschapenheid, de opgewektheid en de vastberadenheid van de steden. Op grond van de vruchten zult gij dan zeggen: ik twijfel niet, dat hetgeen gebeurd is van God komt. Overweeg alles met uw geloof en in uw wijsheid en vergeef ons de vrijmoedigheid, waarmee wij uwe Majesteit op zo boerse wijze storen. Maar de zaak heeft het zo geëist.

Uwer Majesteit zeer dienstwillige

Huldrych Zwingli.

Huldrici Zwinglii Opera, cur. M. Schulero et Io. Schuithessio, vol. IV, Turici 1841, blz. 42-78.

Blanke - Farner - Pfister, Zwingli, Hauptschriften, III, Zwingli, der Theologe, Zürich 1960, blz. 2957354.

ZWINGLI AAN KEIZER KAREL V

INLEIDING

Over de Rijksdag te Augsburg, 1530, is reeds eerder gesproken (blz. 97 en 112). Het was de officiële wens van keizer Karel V, dat allen bij hem een verantwoording van hun geloof, in het Latijn en het Duits, zouden indienen. De berichten, die Zwingli over de stemming, die te Augsburg heerste en over de kansen voor de Evangelischen van Jakob Sturm, de stadsmeester van Straatsburg, en langs andere wegen ontving, waren verre van opwekkend. Sturm, die reeds tijdig te Augsburg aanwezig was, verwachtte niet, dat de Straatsburgse, Zuidduitse en de Zwitserse opvattingen bij de Lutheranen ook maar een schijn van een betere kans hadden dan bij de Katholieken; en zijn inzicht was juist. Ofschoon hij nog wel enige mildheid bij de keizer persoonlijk aanwezig achtte, begreep hij anderzijds heel goed, dat het herstel van de positie der Kerk hem toch boven alles zou gaan.

Toen voorts bleek, dat het onmogelijk zou zijn om een gemeenschappelijke Belijdenis tot stand te brengen, waarin de genoemde gebieden en steden zich zouden kunnen verenigen en dat de Lutheranen in elk geval hun Confessie zouden indienen, spoorde Sturm in een brief van 20 juni 1530 Zwingli aan om een verantwoording van het geloof van de 'onzen' op te stellen: wie weet of God niet langs deze weg de keizer op de hoogte wil brengen van de verkeerde handelingen van de Roomse paus en de zijnen'. Hij zond aan Zwingli tevens een van de grootste strijdgeschriften van Johannes Eck toe, waarin deze 404 ketterijen uit de boeken van Luther en Zwingli bijeengebracht had als stellingen om daarover te Augsburg te disputeren! Eck was reeds een oude tegenstander van Zwingli, sedert 1524 en met name sedert het Zwitserse dispuut te Baden, 1526, waarna Eck zijn boek over Het offer der Mis (1527) had uitgegeven.

Ook Luther's Schwabacher Artikelen deed Sturm aan Zwingli toekomen, waarin de tegenstelling tot de Zwitsers onverbloemd uitkwam. Het waren de dagen, waarin de *Vier-Stedenbelijdenis* door Bucer en Capito ontworpen werd.

In zeer korte tijd heeft Zwingli zijn 'Fidei ratio', *Verantwoording of rekenschap des Geloofs* opgesteld. Zij werd in haar geheel aan de keizer gericht, en is als zc.danig tevens een apologie en een pleidooi, hetgeen in het bijzonder in de korte inleidende en in de uitvoeriger slotwoorden tot uitdrukking komt. Zwingli beroept zich daarin op de gehele Rijksdag, waartoe ditmaal de eedgenootschap niet uitgenodigd was en waar alleen de vijf Katholieke gebieden, Uri, Schwyz, Unterlanden, Zug en Luzern zich toch, hadden doen vertegenwoordigen.

Deze verantwoording is van grote betekenis voor de kennis van Zwingli's theologie. Zij is een persoonlijk belijdenisgeschrift, zoals hijzelf in de inleiding zegt, in de eerste persoon enkelvoud opgesteld, waarover hij niemand geraadpleegd heeft en dat ook niet op een beslissing van het volk wil vooruitlopen. Intussen was er volstrekt geen distantie tussen Zwingli's overtuiging en die van zijn volk. Voor de Nederlandse lezer is in het bijzonder van belang hetgeen Zwingli over de Kerk en over de sacramenten zegt. Zijn theologie heeft een diepgaande en blijvende invloed op het Nederlandse Protestantisme geoefend. Zij sloot bij de aangeboren denkwijze vooral van de Noord-Nederlandse Christenen aan; het Calvinisme heeft dit denken veel meer een verstandelijke vorm gegeven.

Het Zwinglianisme staat in bepaalde opzichten dichter bij de Bijbel, het Calvinisme brengt een meer doorgewerkte systematisering tot stand. Dit betekent niet, dat Zwingli ten aanzien van enig fundamenteel dogma omtrent God, de Drieëenheid, de

verzoening of zelfs de praedestinatie in de grond anders leert dan Calvijn of Luther; wel hanteert hij de Bijbelse gegevens daarin op een andere manier. Hij slaat hier - en elders - een enigszins docerende toon aan. In het artikel over de Kerk komt hij zodoende tot vereenvoudigde en duidelijke onderscheidingen, die op oudere probleemstellingen berusten, maar in de problematiek van de 16de eeuw een nieuwe functie gekregen hebben in de strijd met de Kerk van Rome. Zwingli toont zich in alle opzichten minder traditioneel dan Luther. Met Luther verenigt hem één zeer belangrijk punt: de autarkie, de genoegzaamheid van het geloof.

Zwingli's leer over de sacramenten vindt men hier uitvoerig. Zij zijn voor hem symbolen; zonder dat men Zwingli spiritualist zou mogen noemen, voert hij de stelling, dat de Geest geen geleider nodig heeft maar zelf alles meebrengt, tot de uiterste grens. Over het verschil met Luther behoeft hier niet gesproken te worden. Veel interessanter is het om vast te stellen, dat zelfs Calvijn bij Zwingli vergeleken traditioneel schijnt. Dit was Calvijn in werkelijkheid toch niet. Maar Zwingli staat op dit punt nu eenmaal anders dan alle andere Reformatoren, daardoor lijkt het zo.

Inzake de Wederdoperij stond hij voorts door en door afwijzend. Het gaan tot aan zekere grenzen betekent bij de reformator nog geheel iets anders dan die te overschrijden.

De beide, artikelen die hier volgen, zijn voor ons de meest belangwekkende en geven aan de keizer, resp. de Rijksdag en de tegenstanders op openhartige wijze een inzicht in Zwingli's leer. Hij geeft zijn gehele argumentatie erbij, eveneens zonder terughouding, maar hij weet tegen wie hij spreekt en doet dit met bescheidenheid. Aan zijn overtuigdheid en zekerheid doet zulks - men zie het slot, waarin de meest felle kritiek op de wantoestanden niet ontbreekt - weer niets af.

De hier niet weergegeven artikelen of hoofdstukken handelen over: God, de voorzienigheid, de verzoening, de erfzonde, de kinderen der gelovigen; na de ecclesiologie en de sacramentsleer volgen: het Avondmaal - zeer uitvoerig -, de kerkelijke ceremoniën, de profetie - d.i. de prediking -, de overheid en het vagevuur, in totaal twaalf artikelen.

De Fidei ratio, 3 juli voltooid, werd door een stadsbode van Zürich naar Augsburg gebracht en daar reeds op 8 juli 1530 bij de vice-kanselier van het rijk ingeleverd met bestemming voor de keizer zelf. Ook in dit geval, zoals in bijna alle andere van overeenkomstige aard, is niet gebleken, dat de geadresseerde haar gelezen heeft. Anderen echter zeker wel, want de Verantwoording is direct te Zürich, bij Zwingli's uitgever Froschauer, gedrukt en deze druk heeft te Augsburg gecirculeerd. Melanchthon kreeg een exemplaar in handen en reageerde erop in de trant van: liever paaps dan Zwingliaan. Luther drukte zich later nog grover uit, geërgerd vooral door Zwingli's beschuldiging van traditionalisme en diens kritiek op het bisschopsambt, dat in de Duitse Kerk gewijzigd gehandhaafd bleef.

De eigenlijke Rooms Katholieke kritiek kwam van Eck, die een *Repulsio articulorum* Zwingli, Afwijzing van Zwingli's artikelen, schreef. Hieruit blijkt een volkomen en zelfs ontstellend vooroordeel en wanbegrip. Eck, die te Augsburg met Melanchthon had geredetwist en een van de auteurs der Roomse *Confutatio* van de *Confessio Augustana* was, zei van Zwingli, dat hij geen Christen meer was, eer een Turk, Tataar, Hun, een Nebukadnézar, Antiochus of Heliodorus en beweerde, dat te Zürich alles geprofaneerd was. En dit zei hij van een gebied en een stad waar de 'bibliocratie' heerste! Krasser onwetendheid en vuriger vijandigheid is van Katholieke zijde uit de pen en het brein van een humanistisch gevormd theoloog nauwelijks gevloeid.

Zwingli heeft hierop nog geantwoord in een uitvoerige brief aan de vorsten op de Rijksdag, waardoor de problemen echter niet dichterbij een oplossing zijn gebracht. Uit deze polemiek blijkt wel, hoezeer de gescheurde Kerk van toen gediend zou zijn geweest door een zelfstandig oordelende, van de gevormde partijen onafhankelijke scheidsrechter. Hierop richten zich alle in ons boek bijeengebrachte pleidooien. Zij trachten het odium ecclesiasticum, de haat en vijandigheid der kerkelijke zelfhandhaving te boven te komen, door de Evangelische argumentatie geheel open te leggen en geven daarbij elke kritiek, die eveneens in het Evangelie haar uitgangspunt neemt, op moedige wijze haar kans. Zij konden dit doen omdat zij zeker van hun zaak waren. De keizer zag hier echter geen roeping, ondanks zijn officiële wens, waarvan in het begin sprake was. Deze kans is dan ook in dit geval, gelijk in het algemeen door de Rijksdag te Augsburg, grof verspeeld. Geen enkel argument van Evangelische zijde is tot zijn recht gekomen, laat staan weerlegd. Zo moesten de Evangelischen en de oude Kerk wel steeds verder uiteen geraken.

Wij herhalen, dat Zwingli voor zichzelf sprak, niet in opdracht van Zürich of de overige Hervormde kantons. Wanneer hij deze dan toch op de eerste bladzijde reeds noemt, en wel met de omschrijving: de steden van het Christelijk burgrecht, d.i. eedgenootschap, moet men het persoonlijke karakter van zijn Verantwoording ook weer niet te nauw nemen. De reformator was niet enkel meer een particulier persoon, maar de verpersoonlijking geworden van een grote volksbeweging.

O. Farner, Huldrych Zwingli, IV, Zürich 1960.

W. Gussmann, D. Johann Ecks vierhundert Artikel zum Reichstag von Augsburg 1530, Quellen und Forschungen zur Geschichte des Augsburger Glaubensbekenntnisses, 2. Bd., Kassel 1930.

VOORREDE VOOR DE FIDEL RATIO

Verantwoording des geloofs van Huldrych Zwingli voor Karel, Rooms keizer, die de Duitse Rijksdag te Augsburg houdt 1530.

Met spanning wachtten wij, die in de steden van het Christelijk burgrecht het Evangelie prediken, af wanneer ook van ons, Karel, gij heilige keizer der gerechtigheid, rekenschap van het geloof, dat wij bezitten en belijden, gevraagd zou worden. Terwijl wij daarop verdacht zijn, bereikt ons, meer bij geruchte dan door een betrouwbaar bericht, de tijding, dat zeer velen thans een volledige samenvatting van hun religie en van hun geloof gereedgemaakt hebben om aan u voor te leggen. Het mes is ons dus op de keel gezet. Want enerzijds zijn de liefde tot de waarheid en de zorg voor de openbare vrede voor ons een reden, om hetgeen wij anderen zien doen, te eer ook zelf te ondernemen; maar aan de andere kant schrikt ons de korte tijd, die daarvoor nog ter beschikking staat, af, omdat wegens de haast, die u hebt - daarvan spreekt nl. het gerucht ook - alles te snel en om zo te zeggen oppervlakkig gedaan moet worden. Voorts omdat wij, die als boodschappers van het Woord Gods in de steden en op het land van het genoemde burgrecht arbeiden, te ver van elkander en te verstrooid zijn om in zo korte tijd bijeen te kunnen komen om hetgeen het best aan uwe Hoogheid geschreven zou moeten worden, te bespreken.

Maar toen ik de belijdenis van de anderen en ook de weerlegging daarvan door hun tegenstanders zag, die toch zeker gereed gemaakt waren vóór er nog iets van hen gevraagd was, meende ik dat het van belang was wanneer ik alleen de verantwoording van mijn geloof, zonder vooruit te lopen op het oordeel van mijn volk, aflegde. Want wanneer ooit ergens gold dat men zich langzaam moet haasten, dan moest ik mij nu zoveel mogelijk haasten om niet uit sufheid achteraan te komen en om geen gevaar te lopen van een bedenkelijk zwijgen of hoogmoedige veronachtzaming verdacht te worden.

Ik bied u dus, o keizer, bij deze de *samenvatting van mijn geloof* aan met dien verstande, dat ik tegelijk verklaar, niet slechts het oordeel over deze artikelen maar over alles wat ik ooit geschreven heb of met Gods goedheid nog schrijven zal, niet aan één alleen of aan enkele weinigen, maar aan de gezamenlijke Kerk van Christus toe te vertrouwen en over te laten, bijaldien zij op last en ingeving van Gods Woord en Geest uitspraak doet.

Na de behandeling van vijf geloofsartikelen - zie de inleiding - volgt:

Ten zesde denken wij over de Kerk aldus.

Het woord kerk wordt in de Schrift op verschillende manieren gebruikt. Ten eerste voor de door God tot het eeuwige leven bestemde verkorenen. Deze Kerk bedoelt Paulus als hij zegt, dat zij vlek noch rimpel heeft 47). Zij is alleen bij God bekend, want Hij alleen kent, naar het woord van Salomo, de harten der mensenkinderen 48). Niettemin weten de lidmaten van deze Kerk zichzelf verkoren en lidmaten van deze eerste Kerk omdat zij gelovig zijn; van de andere leden weten zij het niet. Want zo staat in het boek Handelingen geschreven: en zovelen als bestemd waren tot het eeuwige leven, kwamen tot het geloof 49). Dus wie gelooft, is tot het eeuwige leven bestemd. Maar alleen de gelovige kan weten, wie waarlijk geloven. Hij is er reeds nu zeker van een uitverkorene van God te zijn, want hij bezit als onderpand de Geest, naar het woord van de apostel 50); aan God gewijd en voor Hem verzegeld, weet hij

zich waarlijk vrij en een zoon des huizes te zijn en niet meer slaaf. Want deze Geest misleidt niemand. Wanneer Hij ons telkens weer zegt, dat God onze Vader is, en wij Hem welverzekerd en onbevreesd Vader noemen, in de zekerheid, dat wij de eeuwigheid beërven zullen, dan is de Geest van de Zoon Gods stellig in onze harten uitgegoten 51). Wie zo zeker en wèlverzekerd is, is daarom zonder twijfel verkoren; want wie geloven, zijn tot het eeuwige leven bestemd.

Wanneer er echter velen verkoren zijn, die nog geen geloof bezitten, waren dan de Moeder Gods 52), Johannes, Paulus, zolang zij nog zeer kleine kinderen waren, soms niet verkoren - en wel van vóór de schepping der wereld? Maar zelf wisten zij het niet, noch op grond van hun geloof noch op grond van een openbaring. Waren Mattheus, Zaccheüs, de moordenaar aan het kruis en Maria Magdalena niet vóór de grondlegging der wereld verkoren?

47) Ef. 5 27.

48) I Kon. 5 : 39; II Kron. 6 : 30.

49) Hand. 13 : 48.

50) II Cor. 1 : 22.

51) Vgl. Rooi. 8 : 16.

52) Zwingli schrijft hier de Griekse titel Theotokos.

Toch wisten zij het niet, totdat zij door de Geest verlicht en door de Vader tot Christus getrokken waren. Hieruit volgt dus, dat deze eerste Kerk slechts bij God bekend is en dat alleen de mensen met een vast en onaangevochten geloof van zichzelf weten lidmaten van deze Kerk te zijn.

Vervolgens wordt het woord Kerk in het algemeen voor allen gebruikt, die met de naam van Christus aangeduid werden, dat is die Christus belijden en van wie een groot deel Christus voor de ogen der mensen door belijdenis of door de deelname aan de sacramenten erkent, maar in hun hart desalniettemin hetzij voor Hem terugdeinst of Hem niet kent. Tot deze Kerk behoren naar onze overtuiging allen, die voor de naam van Christus naar buiten uitkomen. Zo behoorden Judas Iskariot tot de Kerk van Christus en allen, die zich weer van Christus hebben afgekeerd. De apostelen hielden Judas immers evengoed voor een lid van de Kerk als Petrus en Paulus, hoewel hij het volstrekt niet was. Christus wist echter wie de Zijnen en wie van de duivel waren. Deze Kerk is dus waarneembaar, ook al komt zij in deze wereld niet bijeen; het zijn allen, die voor Christus uitkomen, al bevinden zich vele verworpenen onder hen. Christus heeft haar door die lieflijke allegorie van de tien maagden, van wie een deel wijs en het andere deel dwaas was, voorgesteld 53.

Deze Kerk wordt ook dikwijls de verkorene genoemd, ofschoon zij niet als de eerste zonder vlek is, maar zij wordt in gelijke zin verkoren genoemd als zij naar menselijk oordeel op grond van de naar buiten waarneembare belijdenis Kerk Gods is. Want wij houden hen voor gelovig en verkoren die zichzelf tot Christus rekenen. Zo schreef Petrus dan ook: aan de verkorenen in Pontus, enz. 54), waarbij hij met de uitdrukking 'verkorenen' allen bedoelt, die tot de Kerken behoorden, waaraan hij schrijft, niet alleen de uitdrukkelijk door de Heere verkorenen, want dezen waren aan Petrus niet bekend en dus kon hij aan hen ook niet schrijven.

Tenslotte wordt het woord Kerk voor elke afzonderlijke gemeente 55) van deze algemene en zichtbare Kerk gebruikt, zoals de Kerk te Rome, te Augsburg, te Lyon. Er zijn ook nog wel andere betekenissen van het woord Kerk, maar het heeft geen nut die nu op te noemen. Ik geloof derhalve, dat er één Kerk is van degenen, die dezelfde Geest bezitten, door welke zij zekerheid ontvangen ware zonen van het Huis Gods te zijn.

53) Matth. 25 : 1-13.

55) I Petri 1 : 1.

55) In het Zwitsers van Zwingli: Kilchh&e.

Dat is de eerste Kerk. Ik geloof, dat deze Kerk in de waarheid niet dwaalt, wel te verstaan in de voornaamste grondslagen van het geloof, waar alles om draait. Ik geloof ook dat de algemene, zichtbare Kerk één is, indien zij de ware belijdenis, waarover reeds gesproken is, vasthoudt. Ik geloof ook, dat tot deze Kerk allen behoren, die naar het gebod en de belofte van Gods Woord belijden tot haar te behoren. Ik geloof, dat de kinderen van Izaak, Jakob, , Juda en allen, die uit het zaad van Abraham stammen, ook de kinderen, wier ouders in de allereerste tijden van de Kerk op grond van de prediking der apostelen voor Christus gekozen hebben, tot deze Kerk behoren. Wanneer immers Izaak en de andere Lartsvaders er niet toe behoord hadden, zouden zij het kenteken van de Kerk niet ontvangen hebben 56).

Wanneer dus zij tot de Kerk behoorden, hebben ook de zeer kleine kinderen in de vroegste Kerk tot haar behoord. Daarom geloof en weet ik, dat zij door het sacrament van de doop betekend zijn. Want ook kinderen belijden wanneer zij door hun ouders tot de Kerk gebracht worden, of liever wanneer de belofte hen brengt; deze is voor onze kinderen niet kleiner, maar nog veel ruimer en rijker geworden dan ze voor de Hebreeuwse kinderen was. Dat is dan ook de grond voor de doop en voor het brengen van de kinderen tot de Kerk, tegen welke alle wapenen en list van de Wederdopers 57) niets vermogen. In elk geval moeten niet alleen de gelovigen maar ook de belijdenden, die volgens de beloften van Gods Woord tot de Kerk behoren, gedoopt worden. Anders zou immers ook geen apostel ooit iemand dopen omdat geen apostel over het geloof van enig mens, die belijdt en zichzelf tot de Kerk rekent, zekerheid bezit.

In ieder geval zijn Simon de tovenaars, Ananias, ook Judas en wie allen nog meer, gedoopt omdat zij beleden, terwijl zij toch geen geloof hadden. In onderscheid van hen werd Izaak als kind besneden terwijl hij nog geen belijdenis had afgelegd en ook nog niet geloofde; veeleer legde de belofte de belijdenis in zijn plaats af. Omdat zich nu echter onze kinderen in dezelfde situatie als de Hebreeuwse bevinden, treedt ook de belofte van onze Kerk voor hen in de plaats en belijdt. In waarheid vergt daarom de doop evenals de besnijdenis - wij spreken van het sacrament van de doop - slechts één van beide: hetzij de belijdenis, d.w.z. de verklaring tot Christus te behoren, hetzij het verbond, d.w.z. de belofte. Dit alles zal nog wel duidelijker worden uit hetgeen volgt.

56) De besnijdenis.

57) Er staat: Catabaptistarum, van de doopverwoesters.

Ten zevende.

Ik geloof, ja ik weet, dat alle sacramenten er zo verre van zijn de genade te verlenen, dat zij die zelfs niet aanbrengen of uitdelen. Het zou kunnen, almachtigste keizer, dat ik u hierin al te kras schijn, maar mijn mening is goed gefundeerd. Want gelijk de genade van de goddelijke Geest komt of geschonken wordt (ik spreek Latijn, wanneer ik 'genade' 58) voor vergeving, kwietschelding en vrije gunst gebruik) komt deze gave slechts aan de Geest toe. De Geest nu heeft noch een leider noch een vervoermiddel nodig, want Hij is zelf de kracht en drager, die alles aanbrengt, Hij behoeft niet gebracht te worden. Wij lezen ook nooit in de heilige Schrift, dat iets zichtbaars, zoals de sacramenten, met zekerheid de Geest meebrengt; integendeel, indien ooit iets zichtbaars met de Geest medegebracht is, dan was de Geest de drager en niet dat zichtbare. 59

Zo kwamen, toen een sterke wind opstak, tegelijk door de kracht van de wind de vurige tongen mee, maar niet de wind door de kracht der tongen 60). Zo bracht de wind kwakkels mee en voerde sprinkhanen weg, maar geen kwakkels of sprinkhanen waren ooit zo snel, dat zij de wind konden meebrengen"). Evenzo, toen een wind, sterk genoeg om zelfs bergen op te heffen, Elia voorbijging, werd de Heere toch niet door die wind meegedragen 61). Enzovoort.

Kortom, de wind waait waarheen hij wil, dit wil zeggen waait zoals zijn, aard is; en gij hoort zijn geluid, maar gij weet niet, vanwaar hij komt of waar hij heengaat. Zo is een ieder, die uit de Geest geboren wordt, dat wil zeggen hij wordt onzichtbaar en niet waarneembaar verlicht en aangetrokken 62). De waarheid 63) heeft dit gesproken. De genade van de Geest wordt dus niet door dit onderdompelen, niet door dit drinken, niet door die zalving bemiddeld 64). Want indien dit zo was, zou men ook weten hoe, waar, waardoor en waarheen de Geest gebracht werd. Zijn namelijk de tegenwoordigheid en de werking van de genade aan de sacramenten gebonden, dan werken zij daar waarheen zij gebracht worden. Waar men ze niet gebruikt, verslapt alles in betekenis.

Er bestaat ook geen grond voor, als de theologen voorwenden, dat men van tevoren een zekere voorbereiding van de stof

58) gratia.

59) Hand. 2 : 3.

60) Num. 11 : 31; Exod. 10 : 4.

61) 1 Kon. 19: 11.

62) Joh, 3 : 8.

63) Joh. 14 6.

64) Doop, Avondmaal, laatste oliesel.

of van de ontvanger van het sacrament moet eisen, hetgeen betekent, dat de genade van de doop of van het Avondmaal naar hun zeggen slechts gegeven wordt aan degene, die er voor toegerust is. Wie namelijk volgens hun mening de genade door de sacramenten ontvangt, rust of zichzelf daarvoor toe of wordt door de Geest voorbereid. Rust hij zichzelf toe, dan zijn wij dus in staat uit eigen krachten [tot ons heil] iets bij te dragen en heeft de vóórkomende genade geen betekenis. Wordt iemand door de Geest tot het ontvangen van de genade voorbereid, dan vraag ik of dat ook door het sacrament als geleider of buiten het sacrament om geschiedt.

Indien door tussenkomst van het sacrament, dan wordt dus de mens door het sacrament op het sacrament voorbereid, en zo zou het dan tot in het oneindige door moeten gaan, want steeds wordt het sacrament ter voorbereiding op het sacrament vereist. Worden wij echter zonder sacrament op het ontvangen van de sacramentele genade voorbereid, dan is de Geest, in Zijn goedheid, reeds vóór het sacrament aanwezig en zo valt ons de genade dan ook ten deel vóór het sacrament uitgereikt wordt. De sacramenten worden, gelijk hieruit volgt, geschonken, tot een openlijk getuigenis van de genade, die aan een ieder van te voren persoonlijk ten deel valt. Dit erken ik in de vraag betreffende de sacramenten gaarne en zo wordt in tegenwoordigheid van de gemeente de doop verleend aan hem, die vóór het ontvangen hetzij Christus' dienst beleden heeft, hetzij het woord der belofte bezit, waardoor men weet, dat hij tot de Kerk behoort.

Daarom vragen wij bij, de doop van een volwassene, of hij gelooft.

Eerst indien hij: 'Ja', antwoordt, ontvangt hij de doop. Het geloof was dus vóór het ontvangen van de doop reeds aanwezig. Het geloof wordt diensgevolge niet door de doop verleend. Wanneer echter een kind ten doop gebracht wordt, stelt men de vraag,

of de ouders het ten doop willen brengen. En eerst wanneer zij voor de getuigen geantwoord hebben, dat zij het wensen, wordt het kind gedoopt.

Ook in dit geval is Gods belofte, dat Hij onze kinderen, evenals die van de Hebreërs, tot de Kerk rekent, voorop gegaan. Want wanneer de lidmaten van de Kerk hun kind ten doop brengen, wordt het gedoopt op grond van de regel, dat het krachtens de goddelijke belofte tot de leden van de Kerk gerekend wordt, omdat het van Christenouders stamt.

De Kerk neemt derhalve door de doop diegene op, die te voren door de genade aangenomen is. De doop brengt dus de genade niet aan, maar de Kerk getuigt, dat aan de dopeling de genade ten deel gevallen is. Ik geloof daarom, o keizer, dat het sacrament een teken van de heilige zaak, dat is: van de ten deel gevallen genade is. Ik geloof, dat het een zichtbare gestalte of vorm, dat is: een zichtbare afbeelding van de onzichtbare genade is, die gelijk van zelf spreekt, als een gave Gods is verleend en gegeven; deze afbeelding bezit intussen een zekere overeenkomst 65) met hetgeen door de Geest gewekt is.

Ik geloof, dat het sacrament een openlijk kenteken is. Zoals bijvoorbeeld wanneer het lichaam bij onze doop door het allerveerster element 66) afgewassen wordt; dat betekent dan, dat wij door de genade van Gods goedheid in het geheel van de Kerk en van het volk Gods zijn opgenomen, waarin men rein en zuiver leven moet. Zo legt Paulus in Romeinen 6 dit geheimenis uit. Wie de doop ontvangt, getuigt dus, dat hij behoort tot de Kerk Gods, die haar Heer in zuiverheid van geloof en rechtschapenheid van leven vereert. En daarom behoren de sacramenten - het Woord komt namelijk bij het element en zo ontstaat het sacrament 67) - vromelijk vereerd, dat wil zeggen hooggehouden en eerbiedig behandeld te worden. Zij kunnen weliswaar de genade niet scheppen, maar ze verbind.,n ons wel op zichtbare wijze met de Kerk waarin wij reeds van tevoren opgenomen zijn; daarop moet men met de diepste eerbied letten omdat dit tegelijk met de woorden van de goddelijke belofte bij de bediening [van de sacramenten] verkondigd en bekend gemaakt wordt.

Wanneer zij anders over de elementen denken, bijvoorbeeld dat het uitwendig toegepaste inwendig reinigt, dan heeft het Jodendom weer zijn intrede gedaan, dat geloofde dat de zonden door verschillende zalvingen, wijdingen, schenkingen, offers en spijsverboden verzoend werden en de genade om zo te zeggen gekocht en verworven. Dit hebben echter de profeten, en in het bijzonder Jesaja en Jeremia, steeds hardnekkig bestreden door daar tegenover te leren, dat de beloften en weldaden door Gods vrije goedheid gegeven zijn en niet met het oog op verdienste en uiterlijke ceremoniën. Ik geloof ook, dat de Wederdopers volkomen dwalen zolang zij de doop van de kinderen der gelovigen afwijzen; en niet alleen op dit punt, maar ook in vele andere dingen, waarvoor het hier echter niet de plaats is om daarop in te gaan. Juist om de dwaasheid en de boosheid van dezen te voorkomen, heb ik als eerste niet zonder gevaar in het

65) analogia.

66) water.

67) Dit is de bekende formulering van Augustinus: *accedit verbum ad elementum et fit sacramentum*, tractatus in ev. Joh. LXXX, 3, op Joh. 15 : 1-3.

vertrouwen op Gods hulp geleerd en geschreven, zodat thans door Zijn goedheid dit verderf bij ons afgenomen is. Zoverre is het van mij om ook maar iets van deze oproerige partij over te nemen, te leren of te verdedigen.

Nadat Zwingli uitvoerig zijn bekende, on-sacramentele leer over het

Avondmaal, het grote geschilpunt tussen hem en Luther, uiteengezet en met Bijbel en kerkvaders geargumenteed heeft, volgen nog enige kortere hoofdstukken over de kerkelijke gebruiken, die hij afwijst, over het heilige en noodzakelijke ambt van de profeten, over de overheid (Rom. 13) en over de leer van het vagevuur, die hij verwerpt. Daarna richt hij deze slotwoorden tot de keizer:

Dit alles geloof ik vast, leer en verdedig ik, zoals ik het heb doen voorafgaan, niet met mijn eigen, maar met uitspraken van het goddelijk Woord en ik beloof dit naar Gods wil te doen zolang de Geest deze mijn ledematen regeert. Tenzij iemand anders op grond van een juist begrip van de leringen der waarlijk heilige Schrift evenzo open en eenvoudig, als wij in het voorafgaande, het tegendeel aantoon en bewijst. Het is ons namelijk even aangenaam en welkom als billijk en rechtmatig, ons eigen oordeel te onderwerpen aan de heilige Schrift en de Kerk, die uit de Geest naar de maatstaf van de Schrift oordeelt. Wij hadden alles ook uitvoeriger en uitgebreider uiteen kunnen zetten; maar omdat daartoe de gelegenheid ontbrak, stelden wij ons hiermee tevreden. Wij geloven, dat het zo is, dat men er weliswaar iets op kan aanmerken - wat tegenwoordig in het algemeen immers heel gemakkelijk is- maar niemand kan het doen wankelen! Mocht iemand dit toch proberen, dan zal hij het niet ongestraft doen. Dan zullen wij de ons nog resterende wapenen onverschrokken trekken! Mogen de bewijzen intussen thans voldoende zijn.

Daarom, beste keizer en u, andere vorsten, machthebbers, edelen en u, gezanten en hoofden van de staten, bid ik met aandrang door Jezus Christus, onze Heere en Broeder, door Zijn goedheid en gerechtigheid, door Zijn oordeel, waarnaar Hij allen naar verdienste zal vergelden, aan wie geen raad verborgen blijft, die de voornemens van goddeloos beraadslagende en regerend.; vorsten vernietigt, die de nederigen verheft en de hoogmoedigen vernedert 68), om de geringheid van de vermaner niet 68) Luc. 1 : 51, 52.

a priori te verachten. Dikwijls hebben ook eenvoudige lieden juist gesproken, en verkoos de waarheid zich tot haar verbreiding de zwakken en de geringsten.

Ik bid u vervolgens te bedenken, dat ook gij mensen zijt, die zich kunnen vergissen en door anderen misleid worden, want ieder mens is leugenachtig 69); en wanneer hem door de Geest van God niet anders geleerd wordt dan wat hijzelf weet of begeert, is er van hem niets te hopen dan dat hij zichzelf met zijn kunsten en streken ten val brengt. Want Jeremia heeft maar al te zeer naar waarheid gezegd: zie, het Woorddes Heeren hebben zij verworpen; wat voor wijsheid zou hun dan nog overblijven 70)? Omdat gijzelf voorganger in de gerechtigheid zijt, moet gij daarom de wil Gods wel heel bijzonder doorzien! Waar anders kan men die vinden dan uit Zijn eigen woorden? Schrikt daarom niet terug voor de inzichten van hen, die op het Woord Gods steunen. Wij zien het immers bijna overal gebeuren, dat Gods Woord te meer straalt en de leugen verdreven wordt, naarmate de tegenstanders zich er meer tegen verzetten. Wanneer er nu lieden zijn, die ons bij u sterk van onwetendheid en, voorzover God het toelaat, ook van boosheid trachten te beschuldigen - hetgeen mij niet ontgaat - overweeg dan bij uzelf ook nog het volgende:

Ten eerste, of wij, die het hier uiteengezette begrip van het Evangelie en van de dankzegging 71) voorstaan, ons leven ooit zo geleid hebben, dat een redelijk mens er aan heeft kunnen twijfelen of wij werkelijk tot de rechtschapenen behoren. Ten tweede, of wij van kindsbeen af zo van geestelijke begaafdheid en wetenschappelijke ontwikkeling verlaten waren, dat er bij ons in het geheel geen hoop op kennis van

zaken bes-tint? Wij snoeven stellig op geen van beide, daar ook Paulus door Gods genade was wat hij was 72). Wanneer ons leven in het algemeen tamelijk opgewekt is geweest, is het desondanks nooit tot zedeloosheid of schaamteloosheid afgezakt, noch omgekeerd tot wreedheid, hovaardij of eigenzinnigheid ontaard, zodat de bedoelingen van onze tegenstanders, door het getuigenis van ons leven overdonderd, reeds herhaaldelijk tot de aftocht zijn gedwongen.

Ofschoon onze kennis van zaken grondiger is dan dat onze vijanden haar kunnen verdragen of gewetenloos minachten, is ze toch veel geringer dan onze aanhangers in hun goedheid

69 Ps. 116 : 11.

70) Jer. 8 : 9,

71) de Eucharistie, het Avondmaal.

72) 1 Cor. 15 : 20.

menen. Wel hebben, wij ons, om het nagestreefde doel te bereiken, sedert enige jaren in goddelijke en menselijke kennis geoefend, opdat onze leer niet zonder goede grondslag zou zijn.

Men moge ons nu intussen veroorloven de zo vrijgevig aan onze gemeenten geschonken genade en mildheid van God te prijzen! Inderdaad hebben de gemeenten, die door ons God de Heere horen, het Woord des Heeren zo aangenomen, dat onwaarheid en ongeloof bedwongen, hovaardigheid en weeldezucht gebroken worden, schanddaden en twist zich uit de voeten maken. Als dit niet Werkelijke vruchten zijn van goddelijke inspiratie, welke zijn dit dan wel? Bedenk toch, beste keizer en gij, vorsten en edelen allen, wat voor goede vruchten de voorspiegeling van mensenleer ons geproduceerd heeft! Gelijk de betaalde Missen de begeerte en onbeschaamdheid bij vorsten en volk bevorderd hebben, zo hebben zij ook de losbandigheid van de pausen en de zwelgerij van de mispappen meegebracht en doen toenemen.

Kortom, welke boosheid hebben zij niet doen ontbranden? Wie zal de rijkdommen, opgehoopt door de Mis, vernietigen, als men de toevoer niet stopt en afsluit? God, die meer goedertieren is dan gij allen, die wij gaarne de besten noemen en ook werkelijk als zodanig beschouwen, binde u op het hart om deze en alle dwalingen in de Kerk bij de wortel aan te tasten; en dat Rome met al zijn puin, waarmee het de Christenheid en vóór alles Duitsland beladen heeft, losgelaten en prijsgegeven worde. En dat gij de krachten, die gij tot nu toe tegen de zuiverheid van het Evangelie hebt ingezet, nu tegen het misdadig streven der goddeloze pauselijke keert, opdat onze door uw nalatigheid verdreven gerechtigheid en door verdichte en verblindende kleuren verduisterde onschuld opnieuw erkend worden.

Er is nu genoeg gewoed. Of is soms het ongerechte commanderen, veroordelen, ja, moorden, doden, roven, bannen niet gruwelijk en verschrikkelijk? Nu men op deze manier geen succes gehad heeft, zal men het zeker op een andere moeten proberen. Doch als ons streven van de Heere is, strijdt dan niet tegen God! Indien van elders, dan zal het door zijn eigen onbezonnenheid wel ineensinken 73) Hand. 15 : 38-39.

Laat derhalve Gods Woord zich vrij verbreiden en uitspruiten, gij mensenkinderen, wie gij ook zijt en die immers zelfs het gras niet kunt verbieden te groeien! Gij ziet, hoe deze vrucht rijkelijk door de hemelse regen bevochtigd wordt en hoe men haar door geen menschenhitte kan doen verdorren. Overweegt niet wat gij zelf het meest begeert, maar wat de wereld van het Evangelie verlangt! Neemt dit voor lief aan, wat het ook is, en toont door uw optreden, dat gij kinderen Gods zijt.

BOEK TWEE

HOOFDSTUK VIII

CALVIJN. DE BRIEF AAN KONING FRANS I BIJ DE INSTITUTIE VAN JOHANNES CALVIJN

INLEIDING

Het '*Onderricht in de Christelijke godsdienst*' van Johannes Calvijn is een van de beroemdste documenten van de Hervorming. De invloed, die het van zijn eerste verschijning af en vervolgens in drie nieuwe, uitgebreidere uitgaven tot op onze tijd uitgeoefend heeft en blijft uitoefenen, is ongeëvenaard. Het gehele Gereformeerd Protestantisme in zoveel landen ter wereld is er grondig door gevormd. Aan de verklaring van de Bijbelse openbaring, de denkkraft, de kritiek, de daaruit voortvloeiende strenge soberheid van vorm en aan de moedige, doordachte opbouw, die dit boek geeft, hebben de Hervormde Kerken grotendeels haar karakter te danken. De doorwerking van de '*Institutio religionis christianae*', zoals de Latijnse titel luidt, is bij de Hervormde Protestanten algemener en strekt bij hen verder dan die van de '*Looi communes*', de dogmatiek van Melanchthon, en is ook van geheel andere aard dan die van Luthers voornaamste reformatorische en exegetische geschriften in het andere grote en twintig jaar oudere milieu der Hervorming, Duitsland. In het Rooms Katholicisme vond Calvijn zijn evenknie niet. Tegen zijn machtige invloed op het volk en zijn kritiek op de instellingen werd dan ook geen weerlegging van vergelijkbare kracht ingebracht.

De geschiedenis van dit fundamentele werk wordt hier slechts kort in herinnering gebracht. Calvijn heeft het nog in Frankrijk voorbereid en te Straatsburg en Basel voltooid, in de zomer van 1535. Het werd gedrukt door Thomas Platter en Balthasar Lasius voor de uitgever Johannes Oporinus en in maart 1536 was deze eerste Latijnse uitgave gereed. De omvang was 520 bladzijden, klein octavo. Het boek was te koop op de voorjaarsmesse van dat jaar te Frankfurt. Calvijn schrijft zelf in een brief van 13 oktober 1536, dat hij aan de vertaling in het Frans werkte, maar een zo vroege Franse uitgave is toch niet bekend.

In 1539 publiceerde hij te Straatsburg een tweede, herziene en vermeerderde Latijnse uitgave. Hiervan zag de Franse vertaling het licht te Genève in het najaar van 1541, waarschijnlijk bij Jean Gérard of Girard, maar zonder diens naam of drukkersmerk, alleen met de woorden van Habakuk 1: 2, *Jusques á quand Seigneur? Tot hoelang, Heere?* (1. Vgl. Openb. 6: 1A)

Ook de volgende uitgaven, de Latijnse, tot en met de definitieve van 1559 en de Franse, tot die van 1553, zijn te Genève, zij het bij verschillende uitgevers, verschenen. Men kan ze nauw. keurig leren kennen uit het op blz. 34 in de tweede plaats vermelde werk van Jacques Pannier.

Reeds de oorspronkelijke uitgave werd voorafgegaan door een brief aan koning Frans I van Frankrijk, gedateerd 23 augustus 1535. Deze brief vertoont in de opeenvolgende edities wel verschillen, echter zonder dat deze het karakter ervan wijzigen. De brief is eveneens door Calvijn zelf mede vertaald en gaat dan ook aan de Franse Instution van 1541 vooraf. Bovendien werd hij afzonderlijk uitgegeven onder de titel: *Epistre au Treschretien Roy de France, Francoys Premier de ce nom: en laquelle sont démontrées les causes dont procèdent les troubles qui sont aujourdhuy en l'Eglise.*

Par Jean Calvin. Habac. 1. Iusques a quand Seigneur? M.D. XLI. D.i.: Brief aan de allerchristelijkste koning van Frankrijk, Frans I: waarin de oorzaken aangewezen worden waaruit de onlusten voortkomen die er thans in de Kerk zijn.

Van deze afzonderlijke uitgave zijn enkele exemplaren bekend. Een daarvan, in de Bibliothèque Nationale te Parijs, is door Jacques Pannier, destijds, bibliothecaris van de bibliotheek van het Franse Protestantisme aldaar, in facsimile herdrukt; in dit boek, boven genoemd, vindt men de nodige bijzonderheden.

De brief van Calvijn aan de koning diende als inleiding op de Institutie, maar had ook een zelfstandige bestemming. Frans I behoorde tot de humanistisch geïnteresseerde vorsten van de eerste helft van de 16de eeuw. Vandaar dat ook Zwingli zich tot hem gericht had. Van deze koning werd aan Evangelische zijde verwacht, dat hij een open blik zou hebben voor wat er wezenlijk gaande was, niet alleen in de schone letteren en in de cultuurvernieuwing van zijn dagen in het algemeen, maar ook in het Christelijke en kerkelijke leven, dat daardoor krachtig was bevrucht en waarin om zo te zeggen het Evangelie bezig was zich vrij te maken en nieuwe perspectieven te openen. Kerkelijk en persoonlijk geestelijk leven werden daardoor ten diepste geraakt. 's Konings kennis en begrip bleven echter binnen beperkte grenzen.

De algemene kritiek op onloochenbare misstanden liet hij toe. Maar hij bleef aan de gezagsaanspraken van de Kerk toegeven, ook aan vele tradities en gebruiken, en deinsde voor dreigende veranderingen terug. Hij behoorde niet - de troon maakte dat ook wel zeer moeilijk - tot degenen, die door geen consequenties van hun ware inzicht worden afgebracht. Integendeel, zijn inzicht werd beperkt door de schrik voor de gevolgen. Tijdens zijn langdurige regering zijn van 1523 af vele martelaren gevallen onder het verderfelijke regime van: *un roy, une loy, une foy*, één koning, dus ook één wet en één geloof. Hij beroemde zich bij zijn gezant te Rome op de ernstige straffen, die hij dagelijks op de ketters toepaste. Zijn troon was omsingeld door tegenstanders van de Hervorming, onder wier wil zijn oordeel geknecht bleef en alle kansen, die zij een enkele maal scheen te winnen, verdwenen snel.

Het krachtigst werkend tegengif tegen de Hervorming was de beschuldiging, dat haar aanhangers in de grond niet anders dan staatkundige rebellen, revolutionairen waren. Naarmate staat en Kerk nauwer verbonden waren, en in de personen van de vorsten was dit in elk geval zo, leek het wel of deze beschuldiging waarheid bevatte. Hier moet nu duidelijk tegenover gesteld worden, dat zeer velen, die wij thans gewoon zijn als de intellectuelen aan te duiden, in die tijd zeer wel toegankelijk waren voor de kritiek op leven en praktijk der Kerk; voor hen was de Institutie om zo te zeggen geschreven en zij bleken ook in staat de 'doctrina', daarin vervat, en waarvan Calvijn - terecht - meende, dat zonder deze geen Kerk bestaan kan, in zich op te nemen.

Beide factoren hadden hun betekenis, soms ook in heel verschillende lagen van de bevolking, maar deden zich gelijkelijk gelden. Bij deze factoren voegde zich stellig niet nog een derde, nl. de zucht om zich op illegitieme wijze te bevrijden van het wettige gezag van koningen en overheden. Dit streven volgde niet uit en ging niet gepaard met de genoemde geestelijke kritiek op de Kerk. Veeleer trachtten de Evangelischen in een opvallende loyaliteit deze paradoxie te boven te komen en Calvijn was ook daarin hun leermeester. In werkelijkheid was de beschuldiging, die men tegen hen inbracht dus bepaald onwaar, en hing de zaak der Hervorming, althans in den beginne, niet met de politiek, zelfs slechts zeer secundair met economische en sociale omstandigheden samen. In de eerste uitgave van de Institutie staat uitvoerig en uitdrukkelijk, dat het gezag van de Kerk uitsluitend van geestelijke aard is, dat de Kerk niet de wetgeving ter hand te nemen heeft, een zaak, die aan de apostelen onbekend is geweest en door Gods Woord bepaaldelijk ontzegd is aan de dienaren der

Kerk (hfdst. 15). Dit was anti-rooms en betekende tegelijk het protestantse beginsel voor een nieuwe tijd. Zodra dus de oud-kerkelijken, als het Evangelie op vernieuwde wijze verstaan werd en werken ging, hun positie, ook hun materiële positie, krampachtig begonnen te verdedigen en hun invloed op de rechtspraak der parlementen sterk trachtten te doen gelden, kreeg dit alles een ander gezicht en deels ook een andere inhoud.

Koning Frans I heeft het niet tot een zelfstandig oordeel in de strijd, die ontstaan was, kunnen brengen. Sedert de allerm minst overtuigende en onwetende veroordeling van Luthers leer door de Sorbonne in 1521, gevolgd door het verbod van het parlement van Parijs om nog enig boek uit te geven zonder de goedkeuring van diezelfde theologische faculteit, waren de slagorden geformeerd. Infiltraties van het Lutheranisme waren moeilijk te voorkomen. Men moet zich echter niet voorstellen, dat de Hervorming in Frankrijk eigenlijk een planting van vreemde bodem was. Niet alleen de reeds genoemde kritiek op de kerkelijke toestanden, maar ook de zuiver evangelische geloofsovertuiging, voor een belangrijk deel vrucht van het humanisme, waren ook hier autochtoon. Het geloof alleen in Christus als de Verlosser, en het Evangelie als de bron der waarheid, zijn lange tijd en voor velen de twee hoofdmotieven geweest, op grond waarvan men een Hervorming meende te mogen verwachten zonder nog aan scheuring behoeven te denken. Rabelais echter verwijst uit zijn fantasie-klooster Thélème alle hypocrieten, onbetrouwbare rechters, woekeraars en nijdassen en noemt onder degenen, die hij naar binnen nodigt, de verkondigers van het Evangelie: hoezeer men u ook critiseert, gij zult hier een toevlucht en sterke vesting vinden tegen de vijandelijke dwaling, die zich zozeer beijvert door zijn valse manier om de wereld te vergiften:

*Entrez, qu'on fonde icy la foy profonde,
Puis qu'on confonde, et par voix et par rolle
Les ennemys de la sainte parolle!*

*Treedt binnen, dat men hier het diepe (zuivere) geloof grondveste,
opdat men door woord en rolle
de vijanden van het heilig Woord beschaamt!*

Aldus de critische dichter van L'Abbaye de Thélème, Rabelais' poëem van de renaissance (Raoul Morgay). Het verscheen voor het eerst te Lyon in 1535. In het licht hiervan en om tal van andere redenen, was het dus niet misplaatst, dat Calvijn, zoals hij in het begin van de brief aan de koning schrijft, wenste door zijn werk - de Institutie - zijn Franse landgenoten te dienen, van wie hij er heel wat zag hongeren en dorsten naar Jezus Christus, en zeer weinigen, die een rechte kennis van Hem bezaten'.

Tegelijk richtte hij zijn boek zo in, dat het kon dienen als een *Belijdenis van Geloof* voor de koning, tot verantwoording dus en tevens tot zelfverdediging tegenover degenen, die in hun razende woede te vuur en te zwaard het koninkrijk in verwarring brachten. Calvijn komt dus onmiddellijk in dit pleidooi met de beschuldiging voor de dag, dat het de tegenstanders van de Reformatie zijn, die de onrust veroorzaken, waarvan de Hervormingsgezinden steeds de schuld moeten dragen. Voor deze apologie had hij alle aanleiding. Veel vaker zullen wij ook in het vervolg dit punt terug vinden als de bittere klacht van degenen, die naar de vrijheid haakten om onder het Evangelie een nieuw geestelijk leven te kunnen beginnen.

Calvijn doet hier een ernstig beroep op de koning om ambtelijk, als rechter, kennis te

nemen van en te oordelen over de laster, waarmede de Evangelischen getroffen en vervolgd worden. Hij redeneert dan op de manier van de vroeg-christelijke apologet in het jaar 197, Tertullianus, die op bijzonder scherpe wijze aantoonde, dat de Christenen in het Romeinse Rijk buiten alle wet en recht om vervolgd werden en deinst ook niet terug voor het opstellen van een analogie tussen het optreden van de Roomse machthebbers in zijn eigen tijd tegenover de Evangelischen, en de vervolgingsgeschiedenissen uit de vroege Kerk.

Deze analogie heeft de Hervormden der 16de eeuw een grote mate van morele moed gegeven; zij vormt het stramien in Crespin's Grote Martelaarsboek en keert ook in andere Franse teksten terug en in de brief van Guido de Brès. Zij heeft de grote verdienste, de mogelijkheid van een Hervorming als een vraagstuk van recht in de staat te formuleren, de ontrecting van degenen, die haar aanhingen, in het licht te stellen en aldus het vraagstuk van de tolerantie althans te raken. Voor het ongehoorde gebrek aan kennis van zaken bij de koning en de mateloze partijdigheid van zijn kerkelijke en politieke raadslieden kent deze argumentatie van Calvijn geen pardon.

Na het belang van de ere Gods, Calvijns voornaamste levens- en theologisch devies, de waardigheid van Zijn waarheid en de onschendbaarheid van het Koninkrijk van Christus voor het leven in deze wereld en voor het koningschap in het bijzonder duidelijk gemaakt te hebben, begint Calvijn een weerlegging tegen de reeds traditioneel geworden argumenten van de tegenstanders, voor zover men daarvan spreken kon. In deze apologie, deze verdedigingsrede blijft er exegetisch wel heel weinig van die argumenten over. Men verweet de Hervormers de nieuwigheid, de onbekendheid en onzekerheid van hun leer; men vroeg hen om mirakels, die hun leer zouden kunnen bevestigen; wierp het probleem van het gezag der kerkvaders en van de gewoonte of overlevering op en het nog grotere van de ware Kerk. Daarna komen opnieuw de sekten en mitterijen, waarvan in het begin reeds het nodige gezegd was, nog eens terug, met de beschouwing, dat de satan naast het goede zaad van het Woord Gods altijd het zijne ook weet te zaaien. Het slot van de brief is niet anders meer dan nogmaals een krachtig verweer tegen de laster, een verwijzing naar de inhoud van de Belijdenis, die de Institutie is, en een beroep op het rechtsbewustzijn van de koning. Deze brief is in zijn soort voorbeeldig geweest en treft ook nu nog door de fierheid van zijn overtuigende toon.

De vertaling hieronder is de vertaling van de Franse tekst van 1536. Dit zal voor de lezer een aantal, overigens ondergeschikte, verschillen verklaren met de Nederlandse vertaling van Prof. dr. A. Sizoo in het eerste deel van zijn uitgave der Institutie (bij W. D. Meinema, Delft), die op de laatste vorm van Calvijns Latijnse tekst berust. De eerste Franse uitgave was wel zeer bepaald voor grote verspreiding onder het volk bedoeld. De aantekeningen behoefden veel aanvulling en correctie.

E. Doumergue, Jean Calvin, 7 vols., Lausanne 1849-1927. W. F. Dankbaar, Calvijn, Zijn weg en werk, Nijkerk 1960.

22.

**Aan de hoogste, machtigste, roemruchtigste Vorst,
Frans, Allerchristelijkste Koning van Frankrijk, zijn
vorst en soevereine Heer, 2)
1536**

Johannes Calvijn: vrede en groet in de Heere

In het begin toen ik mij ging wijden aan het schrijven van mijn boek getiteld: Christelijke Onderwijzing 3), dacht ik aan niets minder, o alleredelste koning, dan aan het schrijven van zaken, die aan uwe Majesteit zouden worden aangeboden. Mijn voornemen was slechts enige beginselen te leren, waardoor zij, die door een oprechte neiging tot God bezielde zijn, onderwezen werden tot ware vroomheid. En bovenal wenste ik door dit mijn werk

2) Zie deel I, blz. 171.

3) Voor de eerste maal verschenen te Bazel, maart 1536. De brief aan koning Frans I

onze Franse landgenoten te dienen, van wie ik er heel wat zag hongeren en dorsten naar Jezus Christus, en zeer weinigen, die een rechte kennis van Hem bezaten. Deze mijn overweging zal men gemakkelijk uit het boek zelf kunnen opmaken, in zoverre ik het heb aangepast aan de meest eenvoudige manier van onderwijzen, die in mijn vermogen was. Maar inziende, dat de razernij van sommige boze lieden zo hoog gekomen was in uw koninkrijk, dat ze in het geheel geen ruimte meer had gelaten voor de gezonde leer 4), heeft het mij nuttig toegeschenen dit boek te doen dienen zowel ter lering voor hen, die ik mij voorgenomen had te onderwijzen, alsook tot een Belijdenis van Geloof voor u, waaruit gij zoudt kunnen leren kennen wat de leer is, waartegen in zulk een razende woede zijn ontvlamd zij, die te vuur en te zwaard vandaag aan de dag uw koninkrijk in verwarring brengen.

Want ik schaam mij volstrekt niet om te erkennen, dat ik er als het ware een hoofdsom 5) in heb samengebracht van deze zelfde leer, waarvan zij achten, dat ze gestraft moet worden met gevangenis, verbanning, vogelvrijverklaring en brandstapel en waarvan zij uitkrijten, dat ze van land en zee verjaagd verdient te worden. Zeer goed weet ik, met wat voor gruwelijke berichten zij uw oren en gemoed vervuld hebben om onze zaak bij u door en door gehaat te maken. Maar gij moet bedenken, naar uw goedertierenheid en zachtmoedigheid, dat er geen onschuld meer over zou blijven, noch in woorden noch in daden, indien men volstaan kan met slechts te beschuldigen. Zeker, indien iemand, om de haat gaande te maken tegen deze leer, waarvan ik wil trachten u rekenschap te geven, komt met het argument, dat zij reeds veroordeeld is met algemene instemming van alle standen, dat ze reeds verscheidene rechterlijke vonnissen tegen zich heeft ontvangen, dan zegt hij nog niets anders dan dat zij enerzijds met geweld is neergeslagen door de macht en de samenrotting van de tegenstanders, en anderzijds op boosaardige wijze is onderdrukt door hun leugens, bedriegerijen, laster en verraad. Het is verkrachting en geweldpleging, dat wrede vonnissen tegen haar zijn uitgesproken zonder enige vorm van proces. Het is bedrog en verraad, dat zij zonder grond is schuldig verklaard aan oproer en kwaaddoenerij 6).

4) Hierbij denkt Calvijn aan het edict na de Parijse processies en executies van 29 januari 1535, dat de vernietiging (extermination) van de ketters beval.

5) Somme, het middeleeuwse summa; bij Melanchthon loci.

5) In de zelfverdediging van Frans I van 1 februari 1535, tegenover de Duitse vorsten: alleen oproerlingen, geen Duitsers zijn gestraft: het is een contagiosa pestis atque ad terrimam spectans seditionem, tegen welke verbreiding men niet grote ijver moet optreden.

De beschuldigingen

Opdat niemand denke dat wij ons ten onrechte over deze dingen beklagen, moogt gijzelf, hoogverheven koning, voor ons getuige zijn, met hoeveel valse smaad onze leer alle dagen tegenover u belasterd wordt. En wel, dat zij geen andere strekking heeft, dan dat alle koninkrijken en overheden vernietigd warden, de vrede wordt verstoord, de wetten afgeschaft, heerlijkheden en bezittingen omver geworpen; kortom, dat alle dingen ten ondersteboven en in verwarring gebracht worden. En dan hoort gij er nog maar het kleinste deel van. Want onder het volk zijn tegen haar verschrikkelijke verhalen uitgestrooid; indien deze waar waren, zou met recht de gehele wereld haar, met haar leraars, duizend brandstapels en duizend galgen waardig mogen keuren. Wie zal zich er dan over verwonderen, dat zij zo gehaat is door de gehele wereld, daar men geloof slaat aan deze boze lasteringen?

Dat is de reden waarom alle standen met elkander overeenstemmen in de veroordeling van ons en onze leer. Bekoord en meegesleept door deze stemming spreken zij, die gesteld zijn om erover te oordelen, als vonnis de opvatting uit, die zij van huis uit hebben meegebracht. En zij denken zich van hun plicht zeer goed gekwet te hebben indien zij niemand ter dood veroordelen dan hen, die of door hun eigen confessie of door een vaststaand getuigenis schuldig zijn bevonden. Maar aan welke misdaad? Aan deze veroordeelde leer, zeggen zij. Maar door welke wet is zij dan veroordeeld 7)?

Dat was nu juist het punt van verdediging: deze leer niet te loochenen, maar haar als de ware te handhaven. Hier is het recht om een mond open te doen weggenomen. Daarom is het, vraag ik u, volstrekt niet zonder reden, allerverhevenste koning, volledig kennis van deze rechtszaak te willen nemen, die tot nu toe op een verwarde manier behandeld is, zonder enige ordelijke toepassing van het recht, en onder een onstuimige gloed eer dan onder een rechterlijke gematigdheid en waardigheid, die de rechter passen. En denk geenszins, dat ik hier tracht mijn persoonlijke verdediging te voeren om mijn terugkeer naar mijn geboorteland te verkrijgen, waarvan ik, hoewel ik er alle menselijke liefde, zoals het behoort, voor koester, toch, zoals de zaken thans liggen, de scheiding niet als een zware rouw gevoel. Maar ik vang deze rechtszaak aan als de zaak van alle gelovigen en van Christus zelf, terwijl zij vandaag aan de dag dermate totaal verscheurd en

7) Tertullianus, Apologeticum c. 1-VI.

vertrapt ter neer ligt in uw koninkrijk, dat er voor haar geen hoop meer schijnt te bestaan. Dat is zeker te danken aan de tirannie van een aantal Farizeeën 8), eer dan aan uw wil. Maar hoe dat gekomen is, behoeft hier niet uiteengezet te worden. Hoe dan ook, onze zaak is zwaar getroffen. Want de macht van Gods tegenstanders heeft tot hiertoe bereikt, dat de waarheid van Christus, hoezeer zij nog niet is verloren of vernietigd, in elk geval als een schandelijk iets verborgen en begraven is; en bovendien, dat de arme Kerk wordt verteerd door wrede vonnissen, verjaagd door verbanningen, en door bedreigingen en verschrikkingen zodanig van haar stuk gebracht, dat zij geen woord durft te laten horen.

En nog altijd gaan zij voort in die woede, waaraan zij zich gewend hebben, om de mensen ter neer te werpen, die reeds wankelen en de vernieling te voltooien, die zij begonnen zijn. Intussen komt niemand voor de dag om zich als verdediger tegenover

zulke razernijen op te stellen. Indien er al enkelen zijn, die beschouwd willen worden als grote begunstigers van de waarheid, dan zeggen zij, dat men een beetje toe moei geven aan het onverstand en de onkunde der eenvoudige lieden. Want zo praten zij, de allerzekerste waarheid van God onverstand en onkunde noemend, en hen, die onze Heer zo hoog gesteld heeft, dat Hij hun de verborgenheden van Zijn hemelse wijsheid heeft medegedeeld, eenvoudige lieden 9). Zozeer schamen zij allen zich voor het Evangelie 10).

Nu komt het u toe, allergenadigste koning, uw oren noch uw moed af te wenden van een zo rechtvaardige verdediging, en met name als er sprake is van eenco groot belang. Te weten, hoe de ere Gods 11) gehandhaafd zal worden op aarde; hoe Zijn waarheid haar ere en waardigheid zal behouden en hoe het Koninkrijk van Christus ongeschonden zal blijven. Een zaak uw oren waardig, uw rechtspraak waardig, uw koninklijke troon waardig! 12) Want deze overweging maakt de ware koning: als hij erkent in waarheid een dienaar van God te zijn in de regering van zijn koninkrijk En omgekeerd oefent hij geen koningschap maar roverij uit, die regeert zonder de bedoeling de ere Gods te dienen. Trouwens, hij is volkomen op het verkeerde spoor, die langdurige voorspoed verwacht in een koninkrijk, dat in het geheel niet wordt geregeerd door de scepter van God, dat is Zijn

8) Bedoeld is het standpunt van de theologische faculteit van de Sorbonne, die niet eens openbaar wilde discussiëren.

9) Origenes, bewees in contra Celsum op dergelijke wijze Gods wijsheid.

10) In tegenstelling tot Rom. 1 : 17.

11) Calvijns levens- en theologisch devies.

12) Vgl. de brief van Guido de Brès, ben. blz. 156 en 158.

heilig Woord. Want de hemelse uitspraak kan niet liegen. die vastgesteld heeft, dat het volk ten onder zal gaan als de profetie verloren gaat 13). Ook de minachting voor onze nederige staat mag u hiervan niet afhouden. Zeker erkennen wij volkomen, hoe arme en verachtelijke lieden wij zijn, te weten voor God ellendige zondaren, voor de mensen veracht en verworpen en zelfs, zo gij wilt, het afval en uitvaagsel der wereld 14) of wat men nog gemeners kan noemen. Zo, dat ons niets blijft om ons op te beroemen voor God dan alleen Zijn barmhartigheid, door welke wij, zonder enige verdienste onzerzijds, behouden zijn 15); en voor de mensen niets dan onze zwakheid, dat wil zeggen wat allen als een grote schande beschouwen. Maar hoe dit ook zij, onze leer is verheven en onoverwinnelijk boven alle eer en macht van de wereld 16).

Want zij is de onze niet, maar van de levende God en Zijn Christus, die de Vader heeft gesteld tot Koning om te heersen van de zee tot aan de zee en van de rivieren tot aan de einden der aarde 17). En zodanig te heersen, dat Hij de aarde slaande enkel met de roede van Zijn mond 18), geheel verbreekt, met al haar kracht en haar schoonheid, als een aarden vat 19): zoals de profeten hebben voorzegd van de heerlijkheid van Zijn Koninkrijk, dat Hij de Koninkrijken zou vernietigen, die hard zijn als ijzer en brons en die blinken als goud en zilver 20). Het is waar, dat onze tegenstanders dit weerpreken, ons verwijtend, dat wij ons ten onrechte beroepen op het Woord Gods, waarvan wij, naar zij zeggen, schandelijke vervalsers zijn. Maar gijzelf zult naar uw wijsheid kunnen oordelen, door onze belijdenis te lezen, hoezeer dit verwijt niet alleen een boosaardige lastering is, maar een al te grote onbeschaamdheid. Niettemin zal het goed zijn hier iets te zeggen om u de weg te banen tot deze lectuur.

Toen de heilige Paulus wenste, dat alle profetie zou overeenstemmen met de analogie en de gelijkheid van het geloof 21), heeft hij daarmee een zeer vaste regel gesteld om

alle uitlegging van de Schrift te toetsen. Wanneer dus onze leer is onderzocht naar deze regel van het geloof, hebben wij de zege in handen.

13) Spreuken 29 : 18.

14) Jesaja 11 : 4.

15) Titus 3 : 4-7.

16) II Cor. 11 en 12.

17) Psalm 72 : 8.

18) Jesaja 11 :4.

19) Psalm 2 : 9.

20) Dan. 2 :11-42.

21) Rom. 12:1- 6,

Want wat past beter bij het geloof dan onszelf te erkennen als ontdaan van alle kracht, om slechts kracht Gods te zijn? Ontledigd van alle goed, om vervuld te zijn door Hem? Slaven van de zonde, om verlost te zijn door Hem? blinden, om door Hem te zijn verlicht? kreupelen, om door Hem rechtop te zijn gesteld? zwakken, om door Hem te zijn ondersteund? onszelf alle stof tot roem te ontnemen opdat Hij alleen verheerlijkt worde in ons? Wanneer deze en dergelijke dingen door ons gezegd worden, roepen onze tegenstanders uit, dat hierdoor omver geworpen wordt een of ander blind natuurlijk licht, heilige voorbereidingen, de vrije wil, de werken, die het eeuwige heil verdienen, met wat er nog boven uit gaat 22), ofschoon zij wel gedwongen zijn toe te stemmen, dat de lof en de gehele eer voor alle goed, alle deugd, gerechtigheid en wijsheid, in God berust. Wij leren dan ook volstrekt niet, dat zij te berispen zijn, die te diep geput hadden uit de bron van de levende wateren. Integendeel zijn bitter bestraft zij, die zich droge putten, en die geen water kunnen houden, hebben uitgehouwen 23)!

Bovendien, wat past beter aan het geloof dan de belofte te aanvaarden, dat God een lieve en goede Vader is, wanneer Christus eenmaal is erkend als Broeder en Verzoener? dan alle goed en voorspoed te verwachten van God, wiens liefde zich zo ver heeft uitgestrekt tot ons, dat Hij Zijn eigen Zoon niet heeft gespaard maar Hem voor ons heeft overgeleverd 24)? dan te berusten -in een zekere verwachting van het heil en het eeuwige leven wanneer men bedenkt, dat Christus ons is gegeven vanwege de Vader, bij wie die schatten zijn verborgen? Tegen deze dingen komen zij in verzet en zeggen, dat een dergelijke geloofszekerheid niet zonder aanmatiging en inbeelding is. Maar, gelijk wij ons niets hebben te verbeelden van onszelf 25), moeten wij alle dingen verwachten van God en wij hebben ons om niets anders ontdaan van alle ijdele roem, dan om ons te mogen beroemen in God 26).

Wat zal ik nog meer zeggen? Neem, o allerdapperste koning, alle delen van onze zaak in overweging, en oordeel ons te zijn de slechtsten van de slechten, indien gij niet duidelijk bevindt, dat wij onrecht en smaad lijden en ondergaan, ofschoon wij onze hoop op de levende God stellen 27), en ofschoon wij geloven, dat dit het eeuwige leven is, de ene, ware God te kennen en die

22) Elementen in de R.K. heilsleer.

23) Jer. 2 : 13.

24) Joh. 3 : 16; Rom. 8 : 32.

25) II- Cor. 10 : 12.

26) Jer. 9 : 23,24.

27) I Tim. 4 : 10.

Hij gezonden heeft, Jezus Christus 28). Om deze hoop zijn sommigen van ons gevangen, anderen gezeseld, anderen gedwongen om boete te doen 29), anderen verbannen, anderen wreed gestraft; enkelen ontsnapten door de vlucht, allen verkeren in angst omdat ze gehouden worden voor verwenst en vervloekt, en daarom beledigd en onmenselijk behandeld worden.

Bekijk anderzijds onze tegenstanders eens, ik bedoel de stand der priesters, op wier getuigenis en aandrijven alle anderen tegen ons ingaan en zie een ogenblik met mij, door wat voor gevoelens zij zich laten leiden. Zij geven er niets om, voor zichzelf en de anderen, de ware religie niet eens te kennen, haar te verwaarlozen en te verachten, die ons geleerd is door de Schrift en die onder ons voor vast aangenomen behoorde te worden. Zij menen, dat het er niet erg op aankomt, welk geloof een ieder houdt of niet houdt omtrent God en Christus, als hij maar door een impliciet geloof, zoals zij zeggen, zijn gevoelens aan het oordeel van de Kerk onderwerpt. En zij bekommeren zich er niet al te zeer om, indien de ere Gods wordt bevlekt door duidelijke godslasteringen, als maar niemand een woord zegt tegen het gezag van onze Moeder, de heilige Kerk. Waarom strijden zij met zulk een strengheid en hardheid voor de Mis? voor het vagevuur? voor de bedevaarten en dergelijke fratsen? En in zulk een mate, dat zij ontkennen, dat er ware vroomheid kan bestaan indien deze dingen niet worden geloofd en gehouden in een zeer expliciet geloof, ofschoon zij er niets van kunnen bewijzen met het Woord van God? Waarom, anders dan omdat hun buik hun tot een God is en de keuken tot religie 30)?

Als hun deze worden ontnomen, menen zij geen Christenen meer te kunnen zijn, ja zelfs geen mensen meer. Want hoezeer de enen heerlijk in overvloed leven, en de anderen een kommerlijk bestaan hebben en korsten knabbelen, in elk geval leven ze allen uit één pot die, zonder zulke helpers, niet alleen af zou koelen maar volkomen zou bevriezen. Intussen is hij, die zich het meest om zijn buik bekommert, de beste ijveraar voor hun geloof. Kortom, zij hebben allen éénzelfde streven, hetzij om hun rijk in stand, hetzij hun buik goed gevuld te houden. En er is er niet één onder hen, die het minste blijk ter wereld geeft van ware ijver. Toch houden zij niet op onze leer te belasteren en haar met alle mogelijke middelen uit te krijten en te smaden om haar gehaat en verdacht te maken. Zij noemen haar nieuw en kort geleden pas gesmeed. Zij verwijten haar, dat

28) Joh. 17 : 3.

29) 'amende honorable'.

30) Phillpp. 3 : 19.

ze twijfelachtig en onzeker is. Zij stellen de vraag, door welke mirakels zij is bevestigd. Zij onderzoeken of het wel aangaat, dat zij de overeenstemming van zoveel oude vaders en zo langdurige gewoonte overschrijdt. Zij houden vol, dat wij zelf haar als schismatiek erkennen omdat zij krijg voert tegen de Kerk, al antwoorden wij, dat de Kerk dood is geweest gedurende lange jaren, waarin er geen enkele melding van haar werd gemaakt. Eindelijk zeggen zij, dat er geen behoefte bestaat aan vele argumenten, aangezien men aan de vruchten kan oordelen, wie zij is. Dat is te zeggen, dat zij zulk een menigte sekten, zoveel rustverstoringen en oproeren en zulk een overmoed tot kwaaddoen voortbrengt. Zeker is het heel gemakkelijk voor hen een voorsprong te behalen tegen een alleenstaande en verlaten zaak, vooral wanneer men een onwetend en lichtgelovig volkje moet overtuigen. Doch indien wij maar evenveel ruimte hadden om te spreken, dan houd ik het ervoor dat de gloed waarmee ze zo heftig schuimbekken, wel een beetje zou afkoelen.

Calvijns tegenargumentatie

Nieuwheid.

Vooreerst dan, als ze haar nieuw noemen, doen ze ernstig onrecht aan Gods eer, want Zijn heilig Woord verdient allerm minst als nieuw te worden aangemerkt. Zeker twijfel ik er geenszins aan dat zij in hun oog wèl nieuw is, want ook Christus zelf en Zijn Evangelie zijn nieuw voor hen. Maar hij, die weet dat deze prediking van de heilige Paulus oud is, nl. dat Jezus Christus is gestorven om onze zonden en opgewekt om onze rechtvaardigmaking 31), die zal niets nieuws onder ons vinden.

Onbekendheid.

Dat zij lange tijd onbekend en verborgen is geweest: de schuld daarvan moet toegeschreven worden aan de goddeloosheid van de mensen. Maar wanneer zij ons wordt teruggegeven door de goedheid Gods, dan moet zij tenminste worden aanvaard in haar oude autoriteit.

Onzekerheid.

Uit eenzelfde bron van onkunde komt voort, dat zij haar twijfelachtig en onzeker noemen. Inderdaad, dat is het waarom onze Here zich beklaagt door Zijn profeet: dat de os zijn eigenaar heeft gekend en de ezel de stal van zijn meester, maar dat Hij is miskend door Zijn volk 32). Doch hoe ze ook spotten met haar zogenaamde onzekerheid, indien ze hun eigen leer hadden te ondertekenen met hun bloed en ten koste van hun leven, dan zou men kunnen zien, hoezeer zij haar ter

31) Rom. 4 : 25.

32) Jesaja 1 : 3.

harte namen. Ons geloofsvertrouwen is wel anders: het vreest noch de verschrikkingen van de dood 33), noch het oordeel van God.

Mirakels.

Wat betreft dat ze ons naar mirakels vragen, daarin zijn ze onredelijk. Want wij verzinnen geen nieuw Evangelie, maar wij houden datgene voor waarheid waarvan alle wonderen, die Jezus Christus en Zijn Apostelen ooit gedaan hebben, dienen om die te bevestigen. Men zou kunnen zeggen, dat zij dit bijzondere op ons voor hebben, dat zij hun leer kunnen bevestigen door voortdurende wonderen, die tot vandaag aan de dag geschieden. Maar zij komen veeleer met mirakels aan, die een geest, die anders volkomen rustig zou zijn, in staat zijn aan het wankelen en twijfelen te brengen, zo lichtzinnig of leugenachtig zijn ze. En dan nog, ook al waren ze zo ontzaglijk en bewonderenswaardig als men maar kon denken: zij kunnen in geen enkel opzicht opkomen tegen de waarheid Gods, aangezien het behoort, dat de naam van God altijd en overal wordt geheiligd, hetzij door wonderen, hetzij door de natuurlijke orde der dingen. Zij zouden hier de schijn meer vóór zich kunnen hebben, als de Schrift ons er niet op had gewezen, wat het wettig gebruik van de wonderen is. Want de heilige Marcus zegt, dat de wonderen die de Apostelen gedaan hebben, geschied zijn om hun prediking te bevestigen 34).

Evenzo zegt de heilige Lucas, dat onze Here door dit te doen, getuigenis heeft willen geven aan het woord van Zijn genade. Hieraan beantwoordt hetgeen de Apostel zegt: dat het heil, verkondigd door het Evangelie, is bevestigd doordat God er getuigenis aan heeft gegeven door tekenen en wonderen 35). Wanneer wij horen dat die tekenen er moeten zijn om het Evangelie te bezegelen, zullen wij ze dan omkeren om het gezag ervan te vernietigen? Wanneer wij horen dat ze bestemd zijn om de waarheid duidelijk te maken, zullen wij ze dan toepassen om er de leugen mee te versterken?

Toch moet de leer, die aan de wonderen voorafgaat, zoals de Evangelist zegt, eerst

worden beproefd 36). Wanneer zij goed bevonden is, dan kan zij bevestigd worden door de wonderen. Het is trouwens een goed teken voor de ware leer, zoals Christus zegt, indien zij niet tot roem van de mensen strekt maar van God. Daar Christus verzekert, dat het bewijs zó geleverd moet worden is het een verkeerde opvatting om de wonderen tot een ander

33) Rom. 8 : 35-37.

34) Marcus 16: 20.

35) Hand. 14: 3.

36) I Joh. 4 : 1.

doel te doen strekken dan om de Naam Gods te verheerlijken 37). Wij moeten ons ook te binnen brengen, dat satan zijn mirakels heeft 38); ofschoon deze meer inbeelding dan ware krachten zijn, zijn ze toch van dien aard, dat zij de eenvoudigen en ongeleerden zouden kunnen misleiden. De magiërs en tovenaars zijn altijd befaamd geweest om hun mirakels. De afgoderij der heidenen is gevoed door merkwaardige mirakels; maar deze zijn toch nooit voldoende om voor ons het bijgeloof hetzij van de magiërs of van de afgodendienaars waar te maken.

De Donatisten ontstelden oudtijds het eenvoudige volk op dezelfde manier door verscheidene mirakels te doen. Wij geven daarom nu eenzelfde antwoord aan onze tegenstanders, dat de heilige Augustinus toen aan de Donatisten gaf: dat onze Heer ons voldoende gewaarschuwd heeft tegen deze mirakeldoeners 39), door te voorzeggen, dat- valse profeten zouden komen die met grote wonderen en tekenen, - ware het mogelijk, ook de uitverkorenen zouden verleiden 40). En de heilige Paulus heeft gewaarschuwd, dat het rijk van de Antichrist met grote macht, mirakels en bedriegelijke tekenen zou zijn 41). Maar onze mirakels, zeggen zij, geschieden niet door afgoden, noch door bezweerders, noch door valse profeten, maar door de Heiligen. Alsof wij niet begrepen, dat het de list van de satan is, zich te veranderen in een Engel des lichts 42). De Egyptenaren hebben vroeger een God van Jeremia gemaakt, die in hun gebied begraven was en brachten hem offers en alle mogelijke andere eerbewijzen, die zij gewoon waren aan hun goden te brengen 43).

Maakten zij dan geen misbruik van de heilige profeet Gods voor hun afgoderijen? En toch kregen zij gedaan, door zulk een verering van zijn graf, dat zij van slangebitten werden genezen. Wat zullen wij daarop zeggen? Niet anders dan dat het altijd zo geweest is en zal zijn, een zeer rechtvaardige wraakneming van God, om de uitwerking van een verbeelding te zenden naar hen, die geen onderscheidingsvermogen voor de waarheid hebben ontvangen,

37) Joh. 7 : 18; 8 : 50.

38) II Thess. 2 : 9.

39) Augustinus, in Joann. tract. XIII, 17, ML 35, 1501 n.a.v. Marcus 13 : 22, 23.

40) Matth. 24 : 24.

41) II Thess. 2 : 9.

42) II Cor. 11 : 14.

43) Hieronymus, Praefatio in Jeremiam. - Dit moet aldus gecorrigeerd worden: de mededeling is ontleend aan een aan Epiphanius toegeschreven Liber de prophetis eorumque obitu ac sepultura, MG 43, 400. Jeremia had tegen de gevaren van slangen en krokodillen gebeden te Daphne in Egypte; de gelovigen baden op zijn graf tegen de slangebitten en om de krokodillen te verjagen. Ch. Cutler Torrey, The Lives of the Prophets, Greek Text and Translation, Journ. of Bibl. Lit., Monogr. Ser., vol. I, Pennsylvania 1946; hierin wordt de merkwaardige Christelijke overlevering omtrent

Jeremia grondig behandeld.

om hen te doen geloven aan de leugen 44)? Wonderen, die zelfs heel zeker zijn en niet aan bedrog onderworpen, ontbreken ons geenszins. Integendeel, die waarop onze tegenstanders aanspraak maken, zijn zuivere inbeeldingen van satan, aangezien zij het volk van de ere Gods afleiden tot ijdelheid 45).

Het gezag der vaderen. Bovendien werpen zij ons op ongerechtvaardigde wijze de oude vaderen tegen, ik bedoel de schrijvers van de eerste tijd der Kerk, alsof deze gunstig waren voor hun goddeloosheid. Indien de twist tussen ons op te lossen was met hun gezag, dan zou het beste deel van de overwinning aan onze kant komen. Maar aangezien het zo is dat, terwijl verscheidene zaken wijs en uitnemend door deze oude vaderen zijn geschreven, is het hun anderzijds wel overkomen, op enkele plaatsen, zoals het alle mensen gaat, dat zij zich vergisten en dwaalden. En deze goede en gehoorzame zonen, naar de leer, die zij bezitten van geest en oordeel en wil, aanbidden enkel hun dwalingen en fouten.

Daarentegen de dingen, die door hen goed geschreven zijn, bemerken zij volstrekt niet, of zij miskennen ze of zij verdraaien ze zodanig, dat het wel schijnt of zij geen andere zorg hebben, dan naar afval te zoeken onder het goud. En daarna vervolgen zij ons met groot geschreeuw als verachters en vijanden der vaderen. Maar het is er zover vandaan, dat wij hen verachten, dat indien dit thans onze bedoeling was, het mij gemakkelijk zou vallen het grootste deel van wat zij heden ten dage zeggen, door hun getuigenissen te bevestigen.

Maar wij lezen hun geschriften met zulk een onderscheid, dat wij altijd voor ogen hebben wat de heilige Paulus zegt. Namelijk dat alle dingen onze zijn, om ons te dienen en niet om over ons te heersen, en dat wij allen toebehoren aan één enige Christus, aan wie zonder voorbehoud volkomen gehoorzaamd moet worden 46). Zij, die deze regel niet in acht nemen, kunnen geen enkele zekerheid in het geloof bezitten, aangezien deze heilige personen, om wie het gaat, veel dingen niet geweten hebben, onderling dikwijls verschillen en zelfs nu en dan in tegenspraak met zichzelf komen. Salomo, zeggen zij, gebiedt ons niet zonder reden om de grenzen niet te overschrijden, die door onze vaders zijn gesteld 47). Maar er is geen kwestie van het in acht nemen van eenzelfde regel in de begrenzing van akkers en in de gehoorzaamheid des geloofs; deze laatste moet

44) II Thess. 2 : 11.

45) Deut. 13 : 1, 2.

46) I Cor. 3 : 22, 23.

47) Spreuken 22 : 18.

zover gaan dat zij haar eigen volk en vaderlijk huis vergeet 48). Meer nog: als zij zoveel van allegorieën houden, waarom nemen zij dan niet liever de apostelen tot vaders dan wie ook, wier grensstenen men niet mag uitrukken 49)? Want zo heeft de heilige Hieronymus het uitgelegd, wier woorden zij in hun canones hebben aangehaald. Bovendien, wanneer zij willen, dat de grenzen der vaderen, zoals zij die opvatten, in acht worden genomen, waarom overschrijden zij zelf, wanneer het in hun kraam te pas 'komt, die dan zo vrijmoedig 50)? Tot de vaderen behoorden zij, van wie de een gezegd heeft, dat God niet dronk en niet at, en dat Hij daarom geen schotels en geen kelken nodig heeft 51), en de ander, dat de sacramenten der Christenen geen goud en geen zilver vereisen en God geenszins door hun goud behagen 52).

Zij overschrijden dus deze grenzen wanneer zij bij hun ceremoniën zoveel behagen scheppen in goud, zilver, marmer, ivoor, kostbare stenen en zijde en denken, dat God

niet op de rechte wijze geëerd wordt dan met een overvloedige stroom van deze dingen. Tot de vaders behoorde ook hij, die vrijelijk vlees durfde te eten in de vasten, toen de anderen zich onthielden, omdat hij Christen was 53).

Zij verbreken dus de grenzen, wanneer zij excommuniceren degene, die in de vasten vlees geproefd heeft. Tot de vaders behoorden zij, van wie de een gezegd heeft, dat een monnik, die niet met zijn handen werkt, als een boef moet worden beschouwd 54), en de ander, dat het aan de monniken niet vrijstaat om te leven van andermans goed, zelfs wanneer hun taak is de contemplatie, het bidden en studeren 55). Zij hebben deze grens ook overschreden, wanneer zij de luie buiken van monniken in bordelen, ik bedoel hun kloosters, hebben geplaatst om vetgemest te worden met het goed van anderen. Hij ook behoorde tot de vaders, die gezegd heeft, dat het een gruwelijke schande was een afbeelding van Christus of van enige heilige in de tempels der Christenen te zien 56).

Het is er verre van dat zij deze grenzen bewaren, wanneer zij geen hoekje in al, hun tempels vrij laten van enig beeld. Een andere vader heeft de

48) Psalm 45 : 11.

49) Spreuken 22 : 28.

50) Acacius van Caesarea bij Joh. Cassiodorus, *Historia tripartita* V, 34, ML 69, 1014.

51) Acacius van Amida bij Cassiodorus, *Hist. trip.* XI, 16 ML 69, 1198.

52) Ambrosius, *de officiis ministrorum* II, 28, 138, ML 16, 149.

53) Spiridion bij Cassiodorus, *Hist. trip.* 1, 10, ML 69, 896.

54) Cassiodorus, *Hist. trip.*, VIII, 1, ML 69, 1103,

55) Augustinus, *de opere monachorum* c. 17, 23, ML 40, 564, 569.

56) Epiphanius aan Johannes, bisschop van Jeruzalem; deze brief is door Hieronymus vertaald, ep. 51, 9, ML 22, 526.

raad gegeven om, wanneer men de plicht der menselijkheid jegens de doden door hen te begraven heeft vervuld, hen verder te laten rusten 57); maar zij verbreken deze grenzen, wanneer zij vergen dat men voortdurende zorg aan de overledenen besteedt. Tot de vaders behoorde hij, die ontkend heeft, dat in het sacrament van het Avondmaal onder het brood het ware lichaam van Christus vervat is, maar dat het slechts een mysterie van Zijn lichaam is: hij zegt dit woordelijk zo 58). Zij gaan dus de maat te buiten, wanneer zij zeggen, dat het lichaam van Christus daar plaatselijk is ingesloten. Vaders waren het, van wie de een beval, dat volstrekt van het Avondmaal verwijderd moesten blijven degenen die, na het ene element genomen te hebben, zich van het tweede onthielden 59), en de ander volhoudt, dat men aan het Christenvolk het bloed van zijn Heer niet mag onthouden, daar het zijn eigen bloed er voor over moet hebben om dit te belijden 60). Zij hebben deze grenzen weggenomen als zij met volstrektheid juist datgene hebben geboden, wat de een wilde bestraffen met excommunicatie en de ander met sterke redenen afkeurde.

Tot de vaders behoorde hij, die het voor een overmoedigheid verklaarde, een enigszins duistere zaak zonder duidelijke en klaarblijkelijke getuigenissen van de Schrift vast te stellen 61). Zij hebben deze grens vergeten, toen zij zoveel constituties, canones en leerbepalingen hebben vastgesteld zonder enig Woord van God. Tot de vaders behoorde hij, die aan Montanus onder andere ketterijen verweet, dat hij als eerste vastenwetten had opgelegd 62). Zij hebben ook deze grenzen overschreden, als zij door een bindende wet de vasten gebonden hebben. Tot de vaders behoorde hij, die volgehouden heeft, dat het huwelijk niet aan de dienaren der Kerk behoort te zijn verboden en verklaard heeft, dat de gemeenschap met een wettige echtgenote kuisheid

is 63); en het waren vaders, die zich met zijn gezag accoord verklaarden 64). Zij zijn aan de andere kant van deze grensbepaling terecht gekomen, als zij de onthouding van het

57) Ambrosius, de Abraham I, 9, 80, ML 14, 472.

58) *Opus imperfectum in Matth.*

59) Paus Gelasius (492-496) aan de bisschoppen Maioricus en Johannes: wil hebben vernomen, dat sommigen na slechts een deeltje van het heilig Lichaam genomen te hebben, zich van de kelk met het heilig Bloed onthouden. Deze moeten - omdat ze in een mij onbekend bijgeloof verstrikt zijn - of de sacramenten volledig nuttigen of van de volledige geweerd worden, omdat de verdeling van een en hetzelfde heilgeheim grove heiligschennis betekent, *Decretum Gratiani* I. III, de consecratione, dist. II c. 12, ML 187, 1736.

60) Cyprianus, ep. 63, 14, 2, Hartel.

61) Augustinus, de gratia Novi Testamenti = ep. 140, ML. 33.

62) Apollonius bij Eusebius, hist. eccl. V, 18.

63) Pophnullus bij Cassiodorus, Hist. trip. II, 14, ML 69, 933.-

64) Nl. up hot concilie van Nicea, 325.

huwelijk aan hun priesters hebben bevolen. Een vader was hij, die geschreven heeft, dat men alleen naar Christus moet luisteren, van wie door de hemelse Vader gezegd is: hoort Hem; en dat men geen rekening moet houden met wat anderen vóór ons gezegd of gedaan mochten hebben maar alleen met wat Christus bevolen heeft, die de eerste van allen is 66).

Zij hebben zich volstrekt niet binnen deze perken gehouden en ook niet toegelaten, dat de anderen zich eraan hielden, toen zij zowel over zichzelf als over de anderen een andere meester dan Christus hebben ingesteld. Alle vaders eensgezind hebben verfoeid en uit één mond verafschuwde, dat het heilige Woord van God zou worden bezoedeld door sofistieke spitsvondigheden en in filosofische strijdvragen ingewikkeld zou geraken. Houden zij zich binnen de grenzen, wanneer zij hun leven lang niet anders doen dan de eenvoud der Schrift bedelven en verduisteren door eindeloze geschillen en erger dan sofistieke kwesties? Als de vaders ' nu eens opgewekt werden en een dergelijke wijze van strijden, die zij de speculatieve theologie noemen, aanhoorden, zouden zij allerminst denken, dat zulke twistgesprekken iets met God te maken hadden.

Met ons te verwijzen naar de gewoonte bereiken zij niets. Want het zou een grote onbillijkheid zijn, indien wij gedwongen waren te wijken voor de gewoonte. Zeker, indien de oordelen der mensen juist waren, zou men de gewoonte aan de goeden onder hen moeten ontleen. Maar het gaat dikwijls geheel anders, want wat men door een meerderheid gedaan ziet, heeft daardoor het recht van gewoonte verworven. Maar het leven der mensen is nooit zo goed in orde geweest, dat het beste aan de meesten behaagde. Zo is uit de persoonlijke ondeugden van velen een publieke dwaling, of liever een algemene goedkeuring van de ondeugd, voortgekomen, waarvan die goede mannetjes nu willen dat ze als wet geldt. Zij, die niet volkomen blind zijn, merken wel, dat om zo te zeggen hele zeeën van boosheid zich uitgestort hebben over de aarde en dat de gehele wereld verdorven is door vele dodelijke kwalen, kortom dat alles dreigt ineen te storten, zodat men óf volkomen moet wanhopen aan de dingen der mensen, óf afrekenen met die boosheden en zelfs met gewelddadige middelen. En toch verwerpt men het geneesmiddel om geen andere reden dan dat wij al lang aan die

rampen gewend zijn. Maar ook al speelt de openbare dwaling haar rol in de samenleving der mensen, in het Koninkrijk Gods mag alleen Zijn

66) Cyprianus, ep. 63, 15, 2, Hartel.

waarheid worden gehoord en in acht genomen, waartegen geen enkele tegenwerping, noch op grond van lange jaren, noch van oude gewoonte, noch van enige samenspanning geldt. Zo leerde destijds Jesaja de uitverkorenen Gods, om niet te spreken van samenzwering, overal waar het volk zei: samenzwering 66), dat wil zeggen dat zij niet samen mochten spannen in de samenzwering van het volk, en niet vrezen of beangst zijn met het volk, maar dat zij veeleer de Heere der heirscharen moesten heiligen en dat Hij alleen hun vreze zou zijn. Thans dan mogen onze tegenstanders ons zoveel voorbeelden tegenwerpen als zij willen, zowel uit het verleden als uit het heden: als wij de Heere der heirscharen heiligen, zullen zij ons geenszins schrik kunnen aanjagen. Want al hebben verscheidene eeuwen samengestemd in éénzelfde goddeloosheid, de Heere is sterk genoeg om die te wreken tot in het derde en vierde geslacht; al spant de gehele wereld samen in éénzelfde boosheid, Hij heeft ons door ervaring geleerd wat het einde is van hen, die met de massa meezondigen, toen Hij de hele wereld verdelgd heeft door de zondvloed 67), uitgezonderd Noach met zijn kleine gezin, die door zijn geloof, hij alleen, de hele wereld veroordeelde 68). Kortom, een slechte gewoonte is niet anders dan openbaar bederf; wie daarin met massa's sterven, gaan niet minder ten onder dan wanneer zij alleen ten onder gingen.

Zij brengen ons door hun argumentatie niet zo in het nauw, dat zij ons dwingen te erkennen, hetzij dat de Kerk al een aantal jaren dood is, hetzij dat wij nu tegen de Kerk strijden. Zeker heeft de Kerk van Christus geleefd en zal zij leven zolang Christus zal regeren aan de rechterhand van Zijn Vader; door Zijn hand wordt zij ondersteund, door Zijn bewaking is zij gewapend, door Zijn macht wordt zij gesterkt. Want zonder twijfel zal Hij eenmaal vervullen wat Hij heeft beloofd, nl. dat Hij met de Zijnen zal wezen tot aan de voleinding der wereld 69).

Tegen deze Kerk nemen wij de strijd volstrekt niet op. Want in overeenstemming met geheel het volk der gelovigen aanbidden en eren wij één God en één Christus, de Heer, gelijk Hij altijd aanbeden is door Zijn dienaren. Zij daarentegen zijn wel heel ver van de waarheid verwijderd als zij geen Kerk erkennen, die niet in het tegenwoordige voor het oog zichtbaar is en haar met bepaalde grenzen willen omgeven, waarbinnen zij echter volstrekt niet begrepen is.

(66) Jesaja 8 : 12.

67) Genesis 6 : 5-8.

(68) Hebréeën 11 : 7.

69) Matth. 28 : 20.

In deze punten ligt onze controverse.

Ten eerste vragen zij altijd een zichtbare en aanwijsbare vorm van Kerk.

In de tweede plaats bouwen zij deze op de stoel van de Kerk te Rome er op de hiërarchie. Wij stellen echter, dat de Kerk kan bestaan zonder zichtbare verschijning en bepaaldelijk, dat haar verschijning niet is af te meten naar die uitwendige pracht, die zij dwaselijk bewonderen. Zij heeft in tegendeel een geheel ander kenmerk, namelijk de zuivere prediking van het Woord van God en de goed ingestelde bediening van de sacramenten. Zij zijn niet tevreden als de Kerk niet altijd met de vinger aangewezen kan worden; maar hoe dikwijls is het voorgekomen, dat zij zo mis-

vormd was onder het Joodse volk, dat er geen gestalte van haar overbleef? Welke vorm menen wij dat geschitterd heeft in de Kerk, toen Elia zich beklagde alleen overgebleven te zijn 70)? Hoeveel malen is zij, na de komst van Christus, zonder gestalte verborgen geweest? Hoe dikwijls is zij zo verdrukt door oorlogen, door opstanden, door ketterijen, dat zij nergens te zien was? Indien deze mensen hier in die tijd geleefd hadden, zouden ze dan geloofd hebben, dat er enige Kerk bestond?

Maar tot Elia werd gezegd, dat er nog 7000 mensen overgebleven waren, die de knie voor Baal in het geheel niet gebogen hadden. Het mag voor ons volstrekt niet onzeker zijn of Jezus Christus niet altijd geregeerd heeft op aarde sedert Hij ten hemel is gevaren. Maar indien de gelovigen te midden van zulke droeve toestanden enige zekere verschijning hadden gewild, zouden zij niet juist daardoor de moed verloren hebben? Inderdaad achtte de heilige Hilarius het in zijn tijd een grote fout, dat de mensen, verblind door de eerbied, die zij hadden voor de waardigheid van hun bisschoppen, er niet op letten wat een bederf er soms achter die maskers was verborgen 71).

Hij spreekt ongeveer aldus: gij houdt u teveel op met de Muzen, de Kerk Gods zoekend in de schoonheid van de gebouwen, in de mening dat daar de eenheid van de gelovigen in vervat is. Twijfelen wij eraan dat de Antichrist daar zijn zetel moet hebben? De bergen en de bossen en de meren en de gevangenissen en de woestijnen zijn voor mij zekerder en beter betrouwbaar. Want daar waren de profeten verborgen. en hebben er geprofeteerd.

Trouwens, wat vereert de wereld tegenwoordig in deze gehoornde bisschoppen anders dan dat ze diegenen het hoogst acht, die de grootste steden regeren? Laten we een dergelijke dwaze eer toch afschaffen. Laten wij het integendeel aan de Heere over- 70) I Kon. 19 : 10.

71) Hilarius, Contra Auxentium 12, ML 10, 616.

laten dat Hij, omdat Hij de enige is, die weet wie de Zijnen zijn, ook de uitwendige kenbaarheid van Zijn Kerk soms uit de ogen van de mensen wegneemt. Ik geef wel toe, dat dit een vreselijke wraak van God op de aarde is. Maar als de goddeloosheid van de mensen het aldus verdient, waarom zullen wij dan trachten de goddelijke gerechtigheid tegen te spreken? Op deze manier heeft de Heere enkele geslachten terug de ondank van de mensen gestraft. Want omdat zij God in Zijn waarheid niet wilden gehoorzamen en Zijn licht hadden geblust, heeft Hij toegelaten, dat zij in hun verblindheid werden verleid door zware leugens en bedolven in diepe duisternis, zodat er van de Kerk uitwendig niets meer te zien was. Niettemin heeft Hij de Zijnen te midden van deze dwalingen en duisternissen bewaard, hoezeer zij verspreid en verborgen waren. En dat is geen wonder, want Hij heeft hen ook weten te behoeden in de verwarring van Babel en in de vlam van de vurige oven 72).

In zoverre zij de uiterlijke verschijning van de Kerk geacht willen weten op grond van ik weet niet wat voor praal - om kort te gaan en niet te uitvoerig te zijn, wil ik slechts in het voorbijgaan aangeven, hoe gevaarlijk dat is. De paus van Rome, zeggen zij, die de Apostolische Stoel bezet, en de andere bisschoppen vertegenwoordigen de Kerk en moeten als de Kerk beschouwd worden omdat zij niet kunnen dwalen. Waarom? Omdat zij, zo luidt het antwoord, herders van de Kerk en aan God gewijd zijn. Aäron en de andere leiders van het volk Israël waren ook herders. Aäron en zijn zonen waren destijds uitverkoren als priesters van God; desniettemin faalden zij, toen zij het kalf smeedden 73). Waarom zouden, volgens deze redenering, de vierhonderd profeten, die Achab bedrogen, de Kerk niet vertegenwoordigd hebben?

Maar de Kerk stond aan de zijde van Micha alleen in haar verantwoordelijkheid, uit wiens mond in elk geval de waarheid voortkwam 74). De profeten, die tegen Jeremia opkwamen, pochende dat de wet niet kon ontbreken aan de priesters, noch de raad aan de wijzen, noch het Woord aan de profeten, droegen dezen niet de naam van de Kerk 75)? Schitterde niet eenzelfde glans van dat concilie, dat de priesters, doctoren en religieuzen vergaderden om tot de dood van Jezus Christus te besluiten 76)? Laten onze tegenstanders nu maar zien en zich, aan deze uitwendige maskers houden om van Christus en alle profeten Gods, die leven, scheurmakers, en daarentegen van de dienaren van satan werktuigen van de Heilige Geest te maken! Meer nog, indien zij met een goed geweten spreken, laten zij mij dan in trouwe antwoorden, in welk gebied of onder welk volk zij menen, dat de Kerk bestaat sedert door een beslissende uitspraak van het concilie van Bazel paus Eugenius IV van Rome afgezet werd en Amadeüs in zijn plaats gesteld werd 77)?

Al zouden zij ook barsten van spijt, zij zullen niet kunnen ontkennen dat het concilie, wat de uitwendige vormen betreft, niet goed en wettig was, en bijeengeroepen niet door één paus maar zelfs door twee! Eugenius is daar veroordeeld als schismaticus, rebel en hardnekkige met heel het gezelschap van kardinalen en bisschoppen, die met hem meegewerkt hadden aan de opheffing van het concilie. Niettemin, gesteund door de gunst van vorsten, bleef hij in het bezit van zijn pausdom; en de verkiezing van Amadeüs, plechtig tot stand gebracht door het gezag van het heilige en algemene concilie, ging in rook op, afgezien daarvan, dat genoemde Amadeüs genoegdoening ontving in de vorm van een kardinaalshoed, zoals een blaffende hond een stuk brood. Uit die opstandige en hardnekkige ketters zijn sedertdien alle pausen, kardinalen, bisschoppen, abten en priesters voortgekomen. Zij zullen zich hier gewonnen moeten geven. Want aan welke kant zullen zij de naam van de Kerk zetten? Zullen zij ontkennen, dat het concilie algemeen is geweest, daar er immers niets aan ontbrak in uitwendige majesteit? Aangekondigd als het was door een dubbele bul en gewijd door de legaat van de heilige Apostolische Stoel?

Deze presideerde ordelijk bij alle plechtigheden en hield vol tot het einde toe in dezelfde waardigheid. Zullen zij toegeven, dat Eugenius schismatiek was met zijn hele bende, waardoor zij juist gewijd zijn? Men zal toch wel verplicht zijn het uitwendige wezen van de Kerk met andere middelen te omschrijven, daar zij, volgens hun eigen leer, door ons als scheurmakers beschouwd moeten worden omdat zij, willens en wetens, door ketters zijn geordend. En wanneer het voorheen al nooit ondervonden mocht zijn, dat de Kerk niet gebonden is aan uitwendige vertoningen, dan geven zij het ons nu overvloedig te beleven, wanneer zij onder de naam en de glans van de Kerk zich op hoogmoedige wijze gevreesd maken bij de wereld, ofschoon zij slechts dodelijke verderven der Kerk zijn. Ik spreek

72) II Tim. 2 : 19 en Daniël 3

73) Exodus 32 : 4.

74) I Kon. 22. Dat het concilie van Bazel toen nog wettig was, zoals Calvijn het voorstelt, is

75) Jer. 18 : 18. voor bestrijding vatbaar, maar niet dat de toestanden in de regering der Kerk toen uiterst verward waren.

76) Joh. 12 : 10.

77) Amadeus van Savoye is als Felix V de laatste tegenpaus geweest, 1439-49.

niet van hun zeden en verfoeilijke handelingen, waarvan heel hun leven vol is, daar zij zich Farizeeërs noemen, naar wie men moet luisteren maar die men niet moet navolgen 78). Indien Gij echter iets van uw vrije tijd wilt afnemen om onze onderwijzingen te lezen, zult Gij klaar inzien, dat zelfs hun leer, op grond waarvan zij erkend willen zijn als de Kerk zelf, een wrede hel en slachterij van zielen is, een brandfakkel, een ondergang en een vernietiging van de Kerk.

Sekten en muiterijen.

Tenslotte, het is valsheid hunnerzijds om ons te verwijten, hoeveel opstanden, muiterijen en strijd de prediking van onze leer heeft medegebracht, en wat voor vrucht zij thans bij velen draagt. De schuld hieraan wordt ten onrechte op onze prediking geworpen maar moet toegeschreven worden aan de satan. Dat is haast een kenmerk van het Woord van God, dat het nooit te voorschijn komt of satan ontwaakt en begint de strijd. Dat is een heel zeker kenmerk om het te onderscheiden van leugenachtige leringen, die zich trouwens licht verraden doordat ze grif door allen worden aangenomen en aan de hele wereld behagen. Zo speelde enige jaren geleden, toen alles onder het duister bedolven was, deze heer der wereld precies zoals hij wilde met de mensen en als een Sardanapalus verkeerde hij in rust en genoegen en vrede. Want wat deed hij anders dan spelen en zich vermaken, daar hij in het rustige en ongestoorde bezit van zijn koninkrijk was?

Maar sedert het licht, schijnende van omhoog, zijn duisternis hoe dan ook heeft verjaagd, sedert de Sterke 79) zijn rijk heeft aangevallen en in verwarring gebracht, is hij terstond uit zijn dommel ontwaakt om de wapenen te grijpen. Allereerst heeft hij de macht der mensen gemobiliseerd om daardoor met geweld de waarheid, die op komst was, tegen te gaan. En toen hij met kracht en geweld niets vorderde, heeft hij het met hinderlagen geprobeerd. Zo heeft hij door zijn Cata-baptisten 80) en dergelijke lieden verscheidene sekten en verschillen van mening doen ontstaan om daardoor deze waarheid te verduisteren en zo mogelijk te smoren. En thans gaat hij nog steeds door, haar aan het wankelen te brengen op beide manieren. Want door geweld en mensenhanden tracht hij dit goede zaad uit te rukken, en zoveel als in zijn macht staat tracht hij het door zijn onkruid te vervangen om het te verhinderen te groeien en vrucht te dragen 81). Maar al zijn inspanningen zullen vergeefs zijn indien wij maar luisteren naar de waarschuwingen van de Heer, die ons lang van tevoren zijn listen al heeft ontdekt opdat wij er niet door verrast zouden worden, en ons voldoende gewapend om op onze hoede te zijn tegen zijn kuiperijen. Van hoe grote verdorvenheid getuigt het overigens om op het Woord Gods de schuld te durven leggen van de haat en de opstanden, die dwazen en krankzinnigen veroorzaken? of van de sekten, die de misleiders zaaien? In 'geen geval is dit iets nieuws. Men wierp Elia voor of hij niet die beroerder Israëls was 82). Christus werd als een oproermaker gerekend door de Joden 83). Men beschuldigde de Apostelen alsof zij het volk tot opstand hadden bewogen 84). Wat anders doen heden ten dage degenen, die ons de muiterijen, opstanden en gevechten aanwrijven, die zich tegen ons richten? Trouwens, Elia heeft ons geleerd welk antwoord men hun moet geven. Dat is, dat niet wij het zijn, die de dwalingen zaaien of troebelen teweegbrengen, maar zichzelf, die de kracht Gods willen weerstaan.

Hoewel dit ene argument al genoeg is om hun onbeschaamdheid terug te wijzen, is het aan de andere kant toch zaak aan de zwakheid van sommigen tegemoet te komen, die door zulke ergernissen dikwijls van hun stuk geraken en in hun ontsteltenis aan het wankelen raken. Dezen dan, om geen reden te hebben de moed te verliezen maar juist moed te vatten, moeten bedenken, dat dezelfde dingen, die wij thans zien gebeuren,

aan de apostelen in hun tijd ook zijn overkomen. Toen waren er ook onwetenden en wankelmoedigen, die, zoals de heilige Petrus aanhaalt, bedierven, tot hun eigen ongeluk, wat met goddelijke hulp door de heilige Paulus was geschreven. Er waren verachters van God die, toen zij hoorden, dat de zonde overvloedig was geworden opdat de genade nog overvloediger zou zijn, onmiddellijk tegenwierpen: dan zullen wij dus in de zonde blijven opdat de genade te overvloediger zij 85). Toen zij hoorden, dat de gelovigen niet onder de wet waren, antwoordden zij: 'dan zullen wij dus zondigen, want wij zijn niet onder de wet maar onder de genade 86). Er waren er die Paulus een aanspoorder tot het kwade noemden. Valse profeten drongen zich in om de Kerken te verwoesten, die hij had opgebouwd 87). Sommigen predikten het Evangelie uit haat en twist, niet in zuiverheid en zelfs met boze

78) Matth. 23 3.

73) Vgl. Matth. 12 : 29.

80) Scheldnaam voor de Wederdopers, 'doopverwoesters'.

81) Matth. 13 : 19-23.

30

83) I Kon. 18 : 17.

83) Lucas 23 : 2; Joh. 19 : 12.

84) Hand. 24 : 5. 35) Rom. 6: 1.

86) Rom. 6 : 14.

87) Gal. 2 : 4.

bedoelingen, menende zo zijn gevangenschap nog te verzwaren 88). Op enkele plaatsen maakte het Evangelie niet veel voortgang. Een ieder zocht zijn eigen voordeel en was er niet op uit Jezus Christus te dienen 89). Anderen kwamen in opstand, als honden terugkerend tot hun uitbraaksel en als zwijnen tot hun drek 90). Velen maakten van de vrijheid des Geestes vleselijke ongebondenheid. Vele valse broeders slopen binnen, waaruit later grote gevaren voor de gelovigen voortkwamen. Zelfs tussen broeders ontstonden verschillende twistgesprekken. Wat moesten de apostelen hierin doen? Was het gewenst, dat zij een tijdlang verloochenden, of geheel loslieten en afzagen van het Evangelie, waarvan zij zagen, dat het een zaad van zoveel krakeel was, stof tot zoveel gevaren, aanleiding tot zoveel ergernissen? Maar te midden van zo grote benauwenissen kwam het hun voor de geest, dat Christus zelf de steen des aanstoots en der ergernis is, gesteld tot een val en opstanding voor velen en tot een teken, dat wedersproken zal warden 91). Met dit vertrouwen gewapend hielden zij dapper vol en schreden door alle gevaren van oproer en ergernis heen. Wij moeten ons met eenzelfde gedachte versterken, daar de heilige Paulus zegt, dat dit altijd bij het Evangelie behoort, een doodslucht ten dode voor degenen, die verloren gaan en een levensgeur ten leven voor degenen, die behouden worden 92).

Maar ik keer terug tot u, o grootmoedige koning. Gij moet u niet van uw stuk laten brengen door deze valse berichten, waardoor onze tegenstanders hun best doen vrees en schrik over u te brengen, te weten dat dit nieuwe Evangelie, zoals zij het noemen, niet anders zoekt dan gelegenheid tot opstandigheid en straffeloosheid om te kunnen misdoen. Want God is geen God van verdeeldheid maar van vrede 93), en de Zoon Gods is geen dienaar van de zonde maar gekomen om te verbreken en te vernietigen de werken van de duivel 94). En wat ons betreft, wij worden ten onrechte beschuldigd van begerigheid, want daarvan hebben wij nooit het minste of geringste blijk gegeven. Het lijkt er wel veel op, dat wij kuipen om de koninkrijken omver te werpen, wij, van wie nooit enig oproerig woord gehoord is en

89) Philipp. 1 : 15-17. E9) Philipp. 2 : 21.

90) II Petri 2 : 22.

91) Rom. 9 : 33; Lucas 2 : 34.

92) II Cor. 2 : 15-17.

93) I Cor. 14 : 33.

94) I Joh. 3 : 8.

wier leven steeds als eenvoudig en vreedzaam bekend heeft gestaan zolang wij onder u leefden! En thans, verjaagd uit onze huizen, laten wij nog geenszins na om God te bidden voor uw voorspoed en die van uw rijk. Het is wel gelooflijk, dat wij een straffeloosheid om te misdoen najagen zonder betrappt te worden, wij, op wier zeden misschien in veel opzichten wat aan te merken is, maar die toch zeker zulk een groot verwijt niet verdienen! En bovendien, Gode zij dank, wij hebben nooit zo weinig aan het Evangelid gehad, dat ons leven tegenover die lasteraars niet een voorbeeld van kuisheid, mildheid, erbarmen, lijdzaamheid, bescheidenheid en alle andere deugden zou kunnen zijn. Ongetwijfeld getuigt de waarheid duidelijk voor ons, dat wij God vrezen en eren op zuivere wijze, aangezien wij verlangen, dat door ons leven en door onze dood zijn Naam geheiligd worde. En de mond zelfs van onze benijders is gedwongen getuigenis af te leggen van de onschuld en burgerlijke gerechtigheid van menig een onzer, aan wie slechts met de dood gestraft wordt wat een bijzondere lof verdiende. Indien er zijn, die onder de dekmantel van het Evangelie muerijen veroorzaken, wat tot nu toe in uw koninkrijk niet gezien is, of die hun vleselijke ongebondenheid in naam van de vrijheid, die ons door de genade van God geschonken is, willen dekken, zoals ik er verscheidene ken, welnu, daar zijn wetten en straffen, door de wetten bevolen, om hen streng te straffen in overeenstemming met hun misdrijven. Maar dat ondertussen het Evangelie Gods niet worde gelasterd om de misdaden van de bozen!

Gij hebt thans, o verheven koning, een voldoende uitvoerige uiteenzetting van de giftige boosheid van onze lasteraars, opdat gij niet al te zeer het oor zult lenen om geloof te hechten aan hun valse berichten. Ik vrees zelfs, dat ik te lang ben geweest, nu ik zie dat deze brief bijna de grootte heeft van een volledige verdediging. Toch heb ik hier geen verdediging willen samenstellen, maar alleen uw hart wat willen verzachten om gehoor te verlenen aan onze zaak. Ofschoon uw hart op het ogenblik van ons afgekeerd en vervreemd van ons is, ik voeg er aan toe: zelfs in toorn ontvlamd, hoop ik toch dat wij uw gunst zullen kunnen herwinnen, als het u behaagt eens, zonder toorn en boosheid, onze Belijdenis te lezen, die wij hebben gemaakt om een verdediging tegenover uwe Majesteit te zijn. Maar indien integendeel de lasteringen van de kwaadwilligen uw oren verstoppert, zo dat de beschuldigten geen enkele gelegenheid krijgen zich te verdedigen en deze ongebreidelde furies, zonder dat gij er paal en perk aan stelt, hun wreedheid blijven uitoefenen door gevangenis, gesels, pijnbanken, verminkingen en brandstapels, dan zullen wij zeker als schapen bestemd ter slachting, tot alle uitersten worden gebracht. Altijd echter zo, dat wij onze zielen in lijdzaamheid zullen bezitten en de krachtige hand des Heeren afwachten 95), die zich zonder twijfel zal vertonen op Zijn tijd en gewapend zal verschijnen zowel om de armen te bevrijden uit hun verdrukking als om Zijn verachters te straffen.

De Heere, de Koning der koningen moge uw troon bevestigen in gerechtigheid en uw zetel in het recht, zeer machtige en zeer doorluchtige koning.

Uit Basel, de 23ste augustus M.D.XXXV.

Einde

Jean Calvin, Institution de la Religion Chrestienne. Texte établi et présenté par Jacques Pannier (Les textes frangais. Collection des universités de France publiés sous le patronage de l'Association Guillaume Budé). Soc. des Belles Lettres, Paris 1936, tome 1.

Jean Calvin, Epitre au Roi Frangois 1e. Préface de la première édition française de l'Institution de la Religion Chrétienne, 1541. Texte publié - avec Introduction et Notes par Jacques Pannier, Paris, Fischbacher, 1927.

Joa. Galvini Opera I, Corp. Ref. XXXI, 9-36.

95) Lucas 2 : 19; Psalm 10 : 12.

HOOFDSTUK IX

DE VERVOLGING VAN DE KERK TE PARIJS EN IN FRANKRIJK, 1557

INLEIDING

'De klacht die in de vroege Kerk gewoon was, hernieuwt zich in deze tijd in onze eigen ondervinding. Degenen echter, die onze bijeenkomsten verstoren, waarin gebeden wordt voor de vorsten en het volk, beroven zich willens en wetens van het goed, waardoor koninkrijken en vorstendommen staande kunnen blijven tegenover de toorn Gods. De personen zelf, voor wie gebeden wordt - vijanden van hun eigen heil - verdragen onze gewijde bijeenkomsten niet; als zij ze ontdekt hebben, gaan zij ze te lijf en vervolgen ze ten dode toe'.

Met deze woorden leidt Jean Crespin het hoofdstuk in zijn 'Geschiedenis der martelaren' in, dat het droevig verhaal bevat van de avondmaalsviering in de rue Saint-Jacques te Parijs op de avond van de vierde september 1557. Het huis van Barthomier in de Saint-Jacques-sstraat, waar enkele honderden gelovigen bijeengekomen waren, lag tegenover het college Du Plessis, terwijl het college van Sorbonne, d.i. de theologische faculteit, er achter was gelegen. Met een goede plattegrond van Parijs kan men de plek nog terugvinden en met behulp van een van de vele in omloop zijnde reliëf-kaarten van het oude Parijs zelfs nauwkeurig. Het huis had dus een zeer gevaarlijke ligging en priesters van het college Du Plessis hadden al lang op de loer gelegen om te weten te komen wat daar van tijd tot tijd gebeurde. Toen tegen middernacht op genoemde datum de vergadering uiteen zou gaan, werd het huis door een massa klaarblijkelijk opgehitste buurtbewoners aangevallen, zodat wel een aantal bezoekers zich nog juist in veiligheid kon stellen, maar de overigen, meest vrouwen, tenslotte in handen vielen van Martine, procureur des konings, en onder gehoon en handtastelijkheden als gevaarlijke misdadigers naar de gevangenis in het Châtelet werden gebracht.

Het proces-verbaal, dat Martine ter plaatse opmaakte, lijkt zeer betrouwbaar en houdt precies in wat er in de bijeenkomst gebeurd was: Schriftlezing in de eigen taal - uit de Bijbel van Lefèvre d'Étaples, 1530, of uit die van Robert Olivetan, 1535, van welks verbreiding wij echter niet zo goed op de hoogte zijn -; gebed, waarbij door allen geknield werd; onderwijzing over het Avondmaal aan de hand van I Corinthiërs 11 met terugwijzing van opstandigen, ongehoorzamen aan hun superieuren, ontuchtigen en kwaaddoeners; uitdeling door dienaars van brood en wijn onder de woorden: dit is de gemeenschap aan het lichaam en bloed des Heeren; gebeden voor de koning en de voorspoed van zijn rijk, voor alle verdrukten, voor de gehele Kerk; en tenslotte Psalmgezing.

Men vindt hier alle kritieke punten bijeen: de Bijbel in de volkstaal, de Psalmen van Marot en avondmaalsviering in eigen kring. Om alle verdenking te voorkomen dat zulk een bijeenkomst eigenlijk maar een vergadering van politieke rebellen zou zijn - wat de algemene en populaire laster was - legde men nadruk juist op de avondmaalstucht en op het gebed voor de koning. Niemand zal kunnen zeggen, dat dit slechts pour besoin de la cause plaats vond, want het is een primair Bijbels gegeven en algemeen Christelijk; van belang was dus te meer, dat het in het proces-verbaal te vinden was. In het pleidooi, dat nu hier gaat volgen, vindt men deze punten uitvoerig terug en wel onder de ver doorgevoerde vergelijking daarvan met de gebeurtenissen uit de vervolgingstijd van de Kerk in het Romeinse rijk vóór Constantijn de Grote. De overeenkomsten zijn treffend en ook als zodanig aangevoeld. Hierdoor heeft de

blijkbaar zeer gecultiveerde Parijse gemeente zich over haar eigen aangelegenheden weten uit te drukken in historische vormen, een geobjectiveerde gestalte, op een wijze, die nog steeds bijzondere indruk maakt. Wij hebben reeds gezien, dát Calvijn met deze stijl begonnen is.

De getroffen en van de rue Saint-Jacques, althans hun verdedigers, hebben op een manier, die bewondering afdwingt, afstand weten te nemen van hetgeen hen direct persoonlijk aanging en daarmee de overwinning behaald op hun subjectieve aandoeeningen. Wat zij zelf ondervonden, wisten ze in objectieve vorm boven het bereik van de gebruikelijke laster op te heffen met terugdringing van elke kleinere vorm van zelfbeklag. Deze wijze van doen had echter aan de andere kant het bezwaar, door de tegenpartij, die er in een uiterst scherp licht door wordt gesteld, te resoluter te worden afgewezen, omdat zij, als de Katholieke Kerk tegenover het Protestantisme, door de identificatie of zelfs de meest verre vergelijking met de Romeinse overheid en haar optreden tegen de eerste Christenen, zich wel uiterst pijnlijk getroffen voelde. Deze vorm van betoog, die wij bij Calvijn reeds hebben leren kennen, wordt hier zeer ver doorgevoerd.

In werkelijkheid is door deze gebeurtenis, die na de daarop gevolgde processen aan een twintigtal personen het leven heeft gekost - waarover de verhalen gruwelijk zijn om te lezen - de Kerk van Parijs toch eer gebouwd dan afgebroken. De apologie, zoals Crespin het pleidooi noemt, dat men straks zal lezen, werd gedrukt en op ruime schaal verbreid. Zij opende velen de ogen voor de ongegronde geruchten, waaraan men zich te buiten ging, en maakte zelfs dat sommigen zich nader van de leer en de eritiek der Evangelischen op de hoogte gingen stellen. Uit eveneens verspreide schriftelijke weerleggingen daarvan bleek intussen de onverzoenlijkheid van de tegenstanders eens te meer. Het pleidooi is onze tekst no. 23 op blz. 46; het gedeelte, dat enkel citaten bevat, is bekort. De auteur van het stuk, die in de ik-vorm schrijft, is ons niet bekend. Deze zaak en de wijze waarop zij behandeld werd, trok dermate de algemene aandacht, dat ook het geestverwante buitenland zich er in mengde, tot nog groter schande van de Franse rechtspraak.

De predikanten van Genève schreven op 16 september een brief aan de Kerk van Parijs om haar te bemoedigen; men vindt de tekst als no. 24 op blz. 58. Calvijn schreef een persoonlijke brief aan de in het Châtelet gevangen vrouwen, eervol voor haar, en in de bijna koele toon, die paste bij de zekerheid van de komende overwinning der martelaressen; het is onze tekst no. 25 op blz. 61. Hij schreef ook aan hertog Christoffel van Württemberg-Montbéliard (Mómpelgaard), de keurvorst van de Palts en de landgraaf (ep. Calv. 2809, 2810, 2815) en de Duitse Protestantse vorsten verleenden hun tussenkomst bij Hendrik II (ep. Calv. 2769) en de Franse regering, die immers zoveel steun van hen in haar strijd tegen Habsburg ontving, in het belang der Evangelischen.

Enige moeilijkheid wat de confessie betreft was hierbij wel te overwinnen. Farel, Beza, Budé en Carmel, predikanten te Neuchâtel, schreven aan de raad van Bern om te Parijs tussenbeide te komen. De instructie in deze brief voor de gezanten, die Bern dan naar Frankrijk moest zenden, is zeer leerzaam voor het begrip van de indruk der situatie in het buitenland en volgt daarom hier als no. 26 op blz. 63. Overduidelijk is daarin het beroep om het allereenvoudigste recht voor de gevangenen: niet geoordeeld te worden zonder verhoord te zijn, niet veroordeeld te worden zonder schuldig bewezen te zijn en voorts het betoog, dat Evangelische gezindheid en Bijbel-lezen nog geen politieke oproerigheid betekenen.

Een beknopte Confessie, onder de werken van Calvijn uitgegeven maar stellig te

Parijs zelf ontstaan, moest als apologie voor de koning dienen. De korte inleidende brief aan de koning, die eraan voorafgaat, volgt hier als een voorbeeld, dat de totale probleemstelling en de gedachtegang van de Hervormden, die overal weer terug zullen komen, samenvat:

Sire, omdat wij bij uwe Majesteit belast en beschuldigd worden van een secte apart te vormen, verlangen wij niets meer dan verantwoording van ons geloof af te leggen, door middel waarvan het u behage ons geduldig aan te horen in hetgeen wij u kortelijk in geschrifte aanbieden, opdat gij meer tijd hebt de inhoud af te wegen en hem, indien het u goeddunkt, mede te delen aan uw Raad, zodat gij beter kunt oordelen of het ten onrechte of terecht is, dat wij worden gelaakt.

Intussen, Sire, verzoeken wij u nederig twee dingen. Het ene is, dat het u behage te overwegen hoe een kostbare zaak de waarheid Gods, vervat in de wet en de profeten en in het Evangelie, is, aangezien daarin niet alleen het heil van onze zielen rust, maar ook omdat God niet naar behoren geëerd, gediend en groot gemaakt kan worden dan naar deze regel. In de tweede plaats, dat het u behage ook te bedenken, hoeveel misbruiken heden ten dage in de wereld de overhand hebben. Want het is een algemeen bekende zaak, dat de ware zuiverheid van de Kerk geheel verdraaid en verdorven is. Immers velen leven maar raak in hun onwetendheid, verhard, zodat ze de wil van God niet eens willen onderzoeken. Ziedaar wat de oorzaak ervan is, dat velen, die God vrezen, dikwijls veroordeeld warden zonder gehoord te zijn.

Voor het overige, Sire, opdat het u niet voorkome, dat wij ook maar iets willen kleuren of verdoezelen door een onwaar voorwendsel, hebben wij hier in alle eenvoud een korte Belijdenis van het Geloof, dat wij houden, neergelegd, waarvan wij hopen, dat gij haar in overeenstemming met de Katholieke Kerk zult vinden.

In de leer over de Kerk en de sacramenten zou de koning deze confessie van zijn standpunt wel onvoldoende duidelijk kunnen vinden. Zij daalt in haar 16 korte artikelen overigens niet onnodig ver in bijzonderheden af, juist omdat ze weet goed orthodox te zijn. In de slotwoorden wordt dan nog gezegd: Indien wij niet meegaan met vele bijgelovigheden, die geheel in strijd zijn met hetgeen wij hierboven uitgesproken hebben, hopen wij, dat onze verklarende uitleg (excuse) door u als redelijk aanvaard zal worden. U nogmaals zeer ootmoedig smekend, Sire, als een goed vader en humaan beschermer van uw gehoorzame onderdanen medelijden te hebben met hen, die niets zoeken dan God in eenvoudigheid te dienen en zich op wettige wijze van hun plicht jegens u te kwijten. (Calv. Op. IX, 715-720).

De koning, welk beroep ook op hem gedaan werd, kwam echter niet tot een eigen oordeel. Hier zijn de scherpe woorden van toepassing, waarmee het tweede boek van de 'Kerkgeschiedenis van de Hervormde Kerken van Frankrijk' aanvangt, nl. dat Hendrik II goedgehartig van natuur was en daardoor gemakkelijk te bedriegen, 'zodat hij slechts zag en oordeelde door de ogen en de oren en oordelen van wie hem in hun macht hadden'. Dat waren in de eerste plaats Charles de Guise, de kardinaal van Lotharingen, dan Diane de Poitiers en tenslotte de maréchal de St.-André. Hendrik II, die zijn politiek jegens de Hugenoten op de leugenachtige en vijandige voorstellingen baseerde, die hem opgedrongen werden, heeft daardoor in zijn roeping gefaald en Frankrijk een ondiens bewezen (John Viénot).

Nog in hetzelfde jaar richtte Calvijn ook een brief aan Antoine de Bourbon-Vendôme, die door zijn huwelijk met Jeanne d'Albret (1548) sinds 1555 koning van Navarre was, en eerste prins van den bloede in Frankrijk na de koning. Langzaam en angstig aarzelend verzamelde hij enige moed om tot de partij van de Hervorming te naderen en daarover was Calvijn enigermate ingelicht. Wanneer men bedenkt, welk een plaats

van gewicht de hoog adellijke geslachten, zoals Bourbon, de Guise, de Montmorency in de Franse politiek bezaten, is het gemakkelijk te begrijpen, hoe grote hoop -de Hervormden op hem vestigden. Calvin begreep dit, deelde deze verwachting en deed wat hij kon om de man, wiens zwak karakter en persoonlijke ambities hij toen nog niet doorzag, aan te moedigen. Zijn brief is onze tekst no. 27 op blz. 65.

De grote hervormer richtte dus, zoals wel is gezegd, als een vorst in het rijk des geestes het woord tot een vorst in Frankrijk. Antoine de Bourbon kon de les, die hem hier gegeven werd - beter kunnen wij de brief niet typeren - waarlijk wel gebruiken. De ere Gods, Zijn zuivere dienst en leer en alweder de zuivere aanroeping, d.w.z. van God in Christus, zonder heiligen, geven er de eigenlijke zin aan, gepaard met de in onze stukken telkens voorkomende vermaning uit I Samuel 2: 30.

Dan volgen een reeks zeer concrete punten. Van vorsten mag een brede, onafhankelijke geestelijke gezindheid verwacht worden, zei Calvin - hierin zou Navarre nu juist schromelijk te kort schieten.

De Evangelischen hebben recht om gehoord te worden alvorens men over hen oordeelt. Het is een belang voor Frankrijk, dat de vervolgingen ophouden, die de onrust in het land slechts doen toenemen en die ook bij alle reeds bestaande kritiek op de Kerk, zullen maken dat velen alle godsdienst eenvoudig overboord zullen werpen: daarom is de zuivering van de religie een eerste belang voor het gehele land.

Het is de taak van de toegesprokene om met achterstelling van persoonlijke bezwaren, hiertoe het zijne bij te dragen.

Tenslotte vraagt Calvin hem om een boekje door te willen kijken, dat hij bij deze brief voegt. Het is zijn Supplicatie van 1544, gericht aan Karel V ter gelegenheid van de Rijksdag van Spiers, waarin voor de Hervorming gepleit wordt. Hierover is boven gesproken en fragmenten eruit vindt men onder no. 33 op blz. 107.

Het is een boekje, dat Calvin, volgens zijn eigen woorden, zo moeizaam geschreven heeft, maar waar latere beoordelaars met zoveel lof over plachten te spreken. Antoine de Bourbon ook had daaruit veel kunnen leren. Hij was echter een voorbeeld van de waarheid, dat persoonlijke ambities de stem van het geweten vaak tot zwijgen brengen. Zo heeft hij ook niets terecht gebracht van deze oproep van Calvin om als een waar vorst anderen de weg te wijzen. Zijn dynastieke belangen gingen hem boven alles. Hij streefde ernaar om het in Spanje gelegen deel van Navarre voor zijn huis terug te verwerven en hieraan heeft hij zijn gehele politieke houding, maar ook zijn karakter ten offer gebracht. Indien hij openlijk als Protestant aan het hof optrad, zou hij immers de steun van de koning verspelen en aan de rivaliteit van de Guises ten onder gaan. Noch zijn ambities noch zijn reserve hebben hem echter ook maar iets opgebracht.

Bourbon beantwoordde de aangehaalde brief niet onvriendelijk maar zijn antwoord is verloren gegaan. Van de ongunstige ontwikkeling der omstandigheden in Frankrijk was Calvin goed op hoogte. Hij werd echter ook op de hoogte gehouden van de onbestendigheid en de onstandvastigheid van deze middelmatige man, 'ce brillant médiocre,' met zijn ringen en oorbellen, op wie nog velen bleven hopen. Door de predikant Jean Macard, uit Genève naar Parijs gezonden, was hij volledig ingelicht.

Wanhopen deed men nog steeds niet. Daarom schreef Calvin een half jaar later een tweede brief, die een niet minder ernstige aansporing was om voor de belijdenis uit te komen, in een misschien nog iets dringender, eerbiedig-vrijmoedige toon. Deze tweede brief volgt als onze tekst no. 28 op blz. 70.

Weer een jaar later deed Antoine de Bourbon mee aan het openbare psalmgezing op de Pré-aux-Clercs te Parijs. Maar toen hij de belangen van zijn kroon door de Franse

zowel als door de Spaanse koning volledig verwaarloosd zag, liet hij op 14 december 1560 zijn gehoorzaamheid aan de heilige Stoel te Rome verklaren. Politiek gesproken heeft hij zijn grootste kansen gehad om de hem toekomende eerste rang in Frankrijk in te nemen na de schielijke dood van Frans II op 5 december 1560; hij liet ze zich zonder slag of stoot ontglippen. Toen kreeg hij het z.g. triumviraat, gevormd door dé Montmorency, de hertog de Guise en de maréchal de Saint-André tegenover zich. Ofschoon thans uit oppositie wel overtuigd Protestant, was hij nog voortdurend bereid om zijn belang tegen de oprechtheid van zijn geweten in te ruilen. Zijn deelname aan de eerste godsdienstoorlog was zwak. Hij stierf een maand nadat hij door een kogel gewond was, op 17 november 1564, 42 jaar oud.

Een groter chef de parti is Antoine's jongere broeder Louis de Bourbon-Condé geweest en ook aan hem heeft Calvijn meer dan eens brieven geschreven, die met hun soms sterk vermanend, karakter tot de pleidooien voor de goede zaak gerekend moeten worden. Condé dwingt intussen geenszins onze totale bewondering af. Zijn volstreekte ontkenning iets met de samenzwering tegen de Guise te Amboise (1560) te maken gehad te hebben, siert de man, die er de 'capitaine muet' van geweest is, niet. Ook hij was ambitieus, en aangezien het slechts uitzondering is, wanneer iemand sterk genoeg blijkt om eigen ambities en het verheven belang, dat hij tegelijkertijd dient, in evenwicht te houden, maakte ook zijn optreden vaak een onvaste indruk.

Daarbij komt, dat de staatkundige moeilijkheden, waaraan voor hem geen ontkomen was, de gevaren en de onzekerheden onvoorstelbaar groot waren, maar dat wist hij. Men mag de Bourbons van deze periode misschien veel vergeven omdat de wegen, waarlangs zij gaan moesten, ook ten gevolge van de beweeglijke politieke houding van de koningin-regentes Catharina de Medicis, bovendien allerminst helder voor hun en voor anderer ogen open lagen.

Condé verloor in december 1562 de slag bij Dreux tegen François de Guise en liet zich op 12 maart 1563 bewegen tot de ondertekening van het tractaat van Amboise. Hierover schreef Calvijn aan Condé. De Coligny, die men buiten de onderhandelingen had gehouden, heeft van deze vrede gezegd, dat hij meer kerken (gemeenten) omverwierp dan de krijgsmacht der Katholieken in tien jaar zou hebben kunnen verwoesten. De verwijten werden Condé door zijn geestverwanten allerminst gespaard, met name toen een jaar later interpretaties van het tractaat van de meest ongunstige strekking uitgevaardigd werden, waartegen hij geheel vruchteloos protesteerde. Condé sneuvelde, of liever werd gevangengemaakt, vermoord, in de derde godsdienstoorlog in de slag bij Jarnac, 13 maart 1569.

Calvijn had een ongunstig oordeel over de vrede van Amboise. Condé schijnt daarbij meer om zijn eigen veiligheid dan om het gemenebest van de gelovigen bezorgd te zijn geweest, schreef hij aan diens schoonmoeder, die uit Frankrijk naar Straatsburg was gevlucht. Calvijn trachtte deze vrede als een door God aan de Hervormden opgelegde beproeving op te vatten, en dit zijn dan nog de zachtste termen, die hij op deze toepast. Het gehele tractaat was hem bekend en hij deed er mededeling van aan Bullinger te Zürich.

De brief aan Condé zelf, onze tekst no. 29 op blz. 73 is een nieuw voorbeeld van de vrijmoedige ernst, waarmede Cagrijn, op grond van zijn kennis van zaken, iemand, wiens positie hij overigens volkomen respecteert, zijn plicht durft voor te houden. Hij doet dit in de eerste helft van de brief op eerbiedige en bijna milde toon, maar voor de goede verstaander - en niemand kende de zwakheid van zijn houding en de bedenkelijke achtergrond van de vrede van Amboise beter dan Condé zelf - volkomen

duidelijk. Deze duidelijkheid neemt toe als men verder leest, dat Condé ervan maken moet wat er nog van te maken is, met machtsmiddelen zelfs en met de grootste waakzaamheid tegenover de listen van hen, die niets ontzien om hun doeleinden te bereiken: Condé's standvastigheid en doorzicht beide worden hier op de proef gesteld. Dan volgt de kwestie van een belijdenis, die Calvijn voor hem opgesteld had voor de Rijksdag van Frankfort, 1562, waarvan de betekenis kort en goed hierop neerkomt, dat Condé zich daarop - al is ze voor de Rijksdag door omstandigheden te laat aangekomen - moet vastleggen, zowel om zijn eigen beginsel en zijn positie in Frankrijk als tegenover de verlokkingen van de Duitse Lutheranen. Een tweede aanmaning tot standvastigheid, met aanbieding van het praktische middel daartoe, volgt.

Tenslotte begeeft Calvijn zich nog iets dieper in de politiek en beveelt hij Condé aan om behalve Genève in het verbond, dat thans overwogen wordt, ook de keizer te betrekken. Maar hij doet dit op beheerste wijze, zonder opdringerigheid; deze zaak bleek later trouwens weinig realiteit te bezitten. Toch was het een derde poging om Condé vast te leggen op de beginselen, waarvoor hij eenmaal is begonnen zich te geven en ten opzichte waarvan hij werkelijk wel iets goed te maken had. De brief is een bijzonder staal van de wijze waarop Calvijn de kunst verstond om op iemands geweten te werken, hem in concrete goede -sporen te brengen en daarbij zelf de leiding in handen te houden.

De grote betekenis van deze brieven is dus niet gelegen in enig protest, dat zij zouden bevatten, want zij zijn niet tot tegenstanders gericht, maar in het beroep, dat zij doen op de verantwoordelijkheid van de in de maatschappelijke en politieke rang meest vooraanstaande geloofsgenoten. Dit beroep pleit op hun persoonlijke overtuiging als reformatorisch Christen en als drager van een daaruit voortvloeiende, onafwijsbare en niet straffeloos te verwaarlozen politieke verantwoordelijkheid. De brieven hebben hierdoor een uitermate reëel karakter en laten als in een spiegel zien, hoe bijna onoverkomelijk moeilijk de weg naar de evangelische vrijheid in Frankrijk was en hoe onvermoeibaar Calvijn was in het aanwijzen van elke mogelijkheid en elk middel om deze weg toch te zoeken en te gaan.

Wij, voegen hier de Confessie van 1562, waarvan zoëven sprake was, aan toe. Zij behoort tot de minder bekende Belijdenissen van deze tijd doordat men de omstandigheden, waarin ze baar rol moest spelen, niet of nauwelijks kent. Zij ontleent echter haar betekenis juist aan die omstandigheden en past daardoor zeer bijzonder in onze verzameling. Met de Rijksdag van Frankfort, in de inleidende woorden genoemd, is de Rijksdag van 1562 bedoeld, waar de zoon van keizer Ferdinand, Maximiliaan, tot Rooms-koning zou worden gekozen.

Over hem als keizer spreken wij uitvoerig in hoofdstuk XIV, 'Nederland II', naar aanleiding van de Rijksdag te Augsburg 1566, waar onze voorvaderen een beroep op zijn vermeende Hervormingsgezindheid deden. Deze Hervormingsgezindheid, Maximiliaan toegeschreven, was het nu ook, die aan Calvijn aanleiding gaf om, na de totstandkoming van een grotere interne rust in Frankrijk door de vrede van Amboise, te trachten ook bij de Duitse vorsten een betere, althans een feitelijk juistere indruk van het Franse Protestantisme te vestigen. Hiertoe stelde Calvijn een korte Confessie op die, gelijk reeds gezegd is, te laat te Augsburg aankwam en haar doel miste. Hij vond haar toch belangrijk genoeg om een latere zelfstandige publicatie te wettigen en gaf aan deze enigszins gewijzigde inleidings- en slotwoorden. Deze Belijdenis is aldus tevens weer een apologie, een zelfverdediging voor de Franse Protestanten geworden en het zoveelste document, waaruit overduidelijk blijkt, dat de onwil om elkaar te verstaan en de laster, als middel om de andersdenkenden te vernietigen, tot de grootste

historische wandaden der zestiende eeuw behoren, die geen landsgrenzen ontzag en waardoor de kloof tussen Reformatie en Katholicisme zo diep en zo blijvend mogelijk is gemaakt. De vroeg-christelijke en zestiende-eeuwse klacht over het onverhoord veroordeeld worden, is het uitgangspunt ook voor dit beroep op de Duitse Rijksdag.

Calvijn herinnert aan de Franse Confessie van 1559, die wel reeds tweemaal aan de koning was aangeboden, maar hij bindt zich daaraan niet. Hieruit blijkt wel, zoals trouwens uit de korte geschiedenis van haar ontstaan duidelijk is, dat hij aan deze Confessie geen formeel, exclusief gezag toekende.

Intussen verwerpt hij haar evenmin en als hij dan thans weer zelf een nieuwe ontwerpt, is er in de inhoud geen wezenlijk verschil op te merken. Men moet eenvoudig aannemen, dat Calvijn zijn eigen nieuw geschreven tekst geschikter en treffender achtte voor het doel, dat hij er mede beoogde: een duidelijk informatie van de Rijksdag. Op blz. 78 wordt daaruit dan ook alleen een van de meest springende punten in vertaling opgenomen, namelijk het stuk over de Kerk. Calvijn wil het gezag van de oude Kerk niet vernietigen, maar hij critiseert de gezagsdragers. Dit door de praktijk afgedwongen oordeel voert hem dan tot een principiële redenering, waarin men de ontworsteling aan een ondragelijk verleden bemerkt en een aankondiging van de nieuwe tijd.

Een goed Christen verzet zich tegen wat in strijd is met de zuiverheid van de dienst van God. In de Kerk, zo zegt hij, kan daarom geen menselijke hoogheid stand houden tegenover het oordeel, dat God Zichzelf voorbehoudt. In de staat e liter is het anders gelegen. Daar kunnen harde wetten bestaan, waaraan de mensen zich onder alle omstandigheden moeten onderwerpen, omdat de dingen van de wereld nu eenmaal slechts beperkte waarde hebben, en de van God geschonken soevereiniteit van de vorsten daar 'steeds bovenuit gaat en onaantastbaar is. Maar wanneer de staat wetten zou voorschrijven, die het de mensen onmogelijk maken God naar Zijn wet en hun geweten te dienen, dan onderwerpen zich de zielen niet. Daarop volgt dan de strikt onrevolutionaire uitspraak: intussen erkennen wij, dat het niet de zaak van particuliere personen is dergelijke misstanden te verbeteren om ze geheel op te heffen; maar het is voldoende wanneer alle Christenen zich er buiten houden en zich onbevlekt en volkomen bewaren voor de dienst van God.

De Rijksdag heeft dit protest, deze uitdrukkelijke verklaring, die overeenstemt met wat Calvijn elders over dit zo gevoelige punt heeft geschreven, niet op tijd ontvangen en dus ook niet gelezen. Het is zeer goed te begrijpen, dat hij deze politieke opheldering van de positie der Reformatie in Frankrijk, ook om haars zelfs wil, later toch heeft willen publiceren. Voor ons draagt zij evenzeer bij tot verscherping van onze blik op de verhoudingen der confessies, als op het goede recht van beroep hier door de Hervormer, die zich van zijn verantwoordelijkheid bewust was, op de verantwoordelijkheid van de Rijksdag gedaan. Het is tekst no. 30 op blz. 75-82.

Histoire ecclésiastique des églises réformées au Royaume de France divisée en 3 t., Anvers 1580; éd. Baum-Cunitz Reuss, Paris 1883-89.

Mémoires de Condé, t. I, La Haye 1743.

E. et E. Haag, La France protestante, 10 vol., Paris 1846-59; 2me éd., 6 vol. 1877-88.

H. Hauser, Les sources de l'histoire de France, XVIe siècle, 4 vol., Paris 1906-16.

H. Hauser, Etudes sur la Réforme française, Paris 1909. –

John Viénot, Histoire de la Réforme française, 2 vol., Paris 1926-34.

Lucien Romier, Le royaume de Catherine de Médicis, 2 t., 4me éd., Paris 1925.

Lucien Romier, Les origines politiques des guerres de religion, 2 t., Paris 1913-14.

Lucien Romier, La conjuration d'Amboise, Paris 1934.

E.-G. Léonard, Histoire générale du Protestantisme, t. II, Paris 1961.

L.-R. Lefèvre, Le tumulte d'Amboise, Paris 1949.

23.

De vervolging van de Kerk in Frankrijk**APOLOGIE VAN DE KERK TE PARIJS TOT HET FRANSE VOLK
1557**

Indien het al erg is voor allen die op de rechte weg wandelen, om gesmaad te worden terwijl zij juist goed doen en zich moeite geven om hun onschuld aan te tonen, zo moeten te meer zij, die met een goed geweten voor God trachten te wandelen en Hem te dienen enkel volgens Zijn heilige wil, in het hart getroffen zijn, ja moet het hart hun wel doorboord zijn, wanneer zij, ofschoon zij getracht hebben God te behagen, niet alleen gekweld worden naar het lichaam, maar ook bedolven en verslagen worden onder smaad en lasteringen in hun goede naam. Want dat gaat niet hun alleen aan, zoals in andere, gewone dingen maar het strekt verder, daar in hun personen de naam Gods wordt gesmaad en de heilige leer bezoedeld wordt door onbeschaamde lasteringen. Het ergste is, dat de mensen wel aangehoord worden in hun verdediging wanneer het slechts gaat om dingen van deze wereld; maar wanneer God en Zijn dienst erin betrokken zijn, worden de oren dichtgestopt en er is geen gehoor: alle beschuldigingen, hoe vals ook, worden aanvaard en de gedachten der mensen zijn zo vooringenomen door haat en razernij, dat naar hem, die tegen de kinderen Gods de verfoeilijkste beschuldiging weet te verzinnen, het meest geluisterd wordt. Zo is het van den beginne aan de listigheid van satan, de vader van de leugen, geweest om de harten van de mensen te betoveren opdat de goede zaak veroordeeld worde zonder rechtvaardige berechting.

Lezen wij de klachten van David tegen zijn lasteraars, dan zullen wij vinden, dat het hem lang niet zo zwaar viel uit zijn land verbannen te zijn, beroofd van zijn gezin, zijn goederen, of gekweld te worden naar het lichaam, als om zich vals belasterd te zien, omdat zij, die hem vervolgden, zich niet richtten tegen hem slechts, maar tegen God, aan wie hij gehoorzaamd had. Daarin geen enkele kans tot verdediging hebbend, noch iemand die zijn zaak ondersteunde, trekt hij zich terug op God, zorgen en angsten van zich afwentelend op Hem. Toch heeft hij geenszins nagelaten ze te boek te stellen opdat zijn onschuld voor altijd bekend zou zijn en allen, die God dienen, een voorbeeld in volharding en standvastigheid aan hem zouden nemen.

Hetzelfde hebben de Christenen en martelaren der vroege Kerk gedaan, die ons duidelijk laten zien, dat hetgeen wij heden ten dage omwille van dezelfde zaak ondervinden, niet nieuw is en wij er daarom in het geheel niet verwonderd over moeten zijn. Zoveel als in ons is, zullen wij onze onschuld betuigen, gelijk zij gedaan hebben; en indien de mensen niet naar ons willen horen, zullen wij onze zaak bepleiten voor God, in wiens tegenwoordigheid deze vervolgers en lasteraars zich ook eenmaal zullen bevinden, waar de boeken geopend zullen worden en hetgeen verborgen is, geopenbaard.

Welnu, wij hebben te doen met twee soorten lasteraars: onwetenden, en wetenden. De onwetenden worden geleid door een razende woestheid en vragen alleen maar om bloed en om ons in stukken of tot as te zien vergaan. Zij geloven vlot al het ergste wat men van ons kan denken en op die grond komt het hun voor, dat er niets is wat hun niet geoorloofd is te doen en te zeggen ten nadele van ons en onze bijeenkomsten. Ik zal niet spreken van de wreedheid, die groten en kleinen nu al vijftientig of dertig jaren hierin hebben begaan tegen de kinderen Gods; maar sedert kort heeft men

bemerkt, hoe deze razernij meer en meer ontvlamt, zoals het volk duidelijk heeft laten zien in zijn woede tegen mannen en vrouwen, die God vrezen, en zelfs tegen dames en jonkvrouwen van staat en naam, tot wie het anders de blik niet zou hebben durven opslaan dan met vreze en eerbied.

Maar aangezien dat volkje niets zo haat als de zuivere dienst van God, hebben zij ook geen enkele schaamte aan den dag gelegd voor de mensen; en zonder te letten op stand of sexe hebben zij zich handtastelijk vergrepen aan deze dames, zonder rechterlijke machtiging, haar kapsels in wanorde gebracht, haar besmeurd met modder en vuil en haar beroofd van haar ringen en juwelen. En dat alles werd geduld omdat tegen de Christenen alles geoorloofd is.

Ik laat rusten, zei ik, wat bij een andere gelegenheid ter sprake zal komen, ik zal alleen iets zeggen van de laster en de valse beschuldigingen, die zij inbrengen tegen zulke eerbare personen, wier zedigheid en kuisheid algemeen bekend zijn. Is dit niet een al te brutale kwaadaardigheid, ik zeg niet van geringen alleen, maar evengoed van de grootsten, om zo te oordelen tegen het geweten van vrouwen, die nimmer getroffen in, noch zelfs verdacht zijn van dergelijke schanddaden en wier leven, vooral sedert God haar verlichtte, voldoende heeft geschitterd om de mond te snoeren aan alle kwaadsprekerij? Moeten zij, die zo te keer gaan, niet betoverd zijn door de duivel, hun vader, de lasteraar en de schepper van de leugen? Daarom zijn zij ook niet in staat de waarheid te bestrijden dan met zulke wapenen. Maar God zij geloofd, dat het leven en de werkelijkheid hen zo kan logenstraffen, dat hun lasteringen alleen maar succes hebben onder hunsgelijken.

Hoe dit zij, om eenvoudige mensen, lichtgelovig, en die niet door zulk een boosaardigheid als zij, worden meegesleept, niet misleid te doen worden, hebben wij deze waarschuwing willen geven, met een korte verzameling uit de oude leraren der Kerk, waaruit blijkt, dat dergelijke verfoeilijke beschuldigingen ook vroeger reeds op de Christenen zijn geworpen, opdat hun zelfde tegenargumenten ons ook heden nog mogen dienen tegen allen, die ons belasteren. En daar wij allen voor eenzelfde zaak staan, kwam het ons voor dat het 't beste was hun eigen oordeel aldus op schrift te stellen, meer door hun mond sprekende dan door de onze, opdat men goed versta door welke geest onze vervolgers worden geleid.

Deze uitspraken zullen ons ook helpen tegen de geleerden, die heel goed weten, dat die smaad, op ons geworpen, niets dan laster is. Zij houden toch niet op ons van euvele overmoed en onbezonnenheid te beschuldigen. Zij zullen dan door de lezing van het hierna volgende inzien, dat wij niets hebben gedaan noch ondernomen dan wat met het voorbeeld van de oude Christenen en heilige martelaren overeenstemt, die gedurende de vervolging in het verborgene bijeengekomen zijn en dikwijls des nachts, en door God gezegend zijn in heel hun werk, ofschoon zij vervolging hebben moeten doorstaan. Leest dus zulke dingen met oplettendheid en let op zulke voorbeelden, om u niet te laten meeslepen door valse geruchten of te laten misleiden door het oordeel van mensen.

Uit het eerste hoofdstuk van Tertullianus' Apologie

(1). Indien het niet geoorloofd is in het openbaar in het licht te stellen wat de zaak der Christenen is en indien de gevoelens van haat, die men tegen hen koestert, het hun onmogelijk maken om in hun verdedigingen aangehoord te worden, dan moge het tenminste geoorloofd zijn, dat in stilte door een geschrift de waarheid gebracht worde, (2) die anders niets voor zichzelf vraagt omdat zij wel weet wat haar situatie is en zij zich als vreemdelinge gevoelt op deze aarde, wetend hoe licht vreemdelingen vijanden

hebben.

(4). Maar onze vijanden zijn van dien aard, dat zij onze zaak veroordelen zonder dat zij onderzocht is, omdat zij niet willen horen datgene, wat als het onderzocht zou zijn, niet door hen veroordeeld zou kunnen worden.

Welnu, is er iets onrechtmatigers dan te haten wat men niet kent? Aangezien dan de mensen haten wat zij niet verstaan, waarom zal het ons dan niet geoorloofd zijn ons te houden aan wat bekend behoorde te zijn en alsdan ook niet meer gehaat zou zijn, zoals thans het geval is?

(7). Het ongelijk der mensen blijkt zeer duidelijk hieruit, dat zij overal uitschreeuwen dat er steden belegerd worden omwille van de Christenen, omdat, zo zeggen ze, men er van elk geslacht, leeftijd, stand en rang ziet die de naam van Christus aannemen.

(8) Wat hen daartoe bewegen mag, wordt intussen volstrekt niet in overweging genomen door die hen smaden.

Nog sterker, de verblinding van de mensen blijkt ook hieruit, dat ze ons boosdoeners noemen: (II 2) Want de zaak van boosdoeners wordt onderzocht, bestreden en verdedigd (3) maar slechts aan de Christenen wordt niet toegestaan iets te zeggen om begrip voor hun zaak te bewerken, of de waarheid te verdedigen, en de rechter te beletten om onrechtvaardig te zijn.

(VII 1) Intussen doet het valse gerucht de ronde, dat de Christenen kinderen doden en eten en dat zij incest begaan, en de rechters trachten door middel van geweld degenen, die zij gevangen houden, te doen bekennen, (II 6 en 7) ofschoon deze manier van handelen verboden is door keizer Trajanus, aan wie Plinius de jongere had geschreven, dat hij na langdurig onderzoek niets gevonden had in de levenswijze der Christenen dan dat zij des nachts bijeenkomen om lofzangen te zingen voor Jezus Christus en voor God (1. De oorspronkelijke tekst heeft: voor Jezus Christus als God.), om hun leer te bevestigen, terwijl zij alle ontucht, echtbreuk en alle verdere zonden verbieden.

(IV 3) Maar aangezien de waarheid in strijd is met wat de mensen voorgeven, brengen zij tenslotte het gezag van de wetten naar voren die, zeggen zij, niet herroepen kunnen worden. (4) Dus, in de eerste plaats, wanneer de mensen zeggen dat men ons niet moet laten leven, bewijzen zij daarmee reeds hun ongerecht standpunt en gaan zij volstrekt niet naar de wet te werk maar met kracht en geweld. Trouwens, indien het goed is wat de wet verbiedt, kan de wet mij dat dan verbieden?

(IV 6) Acht men het onaannemelijk, dat mensen kunnen falen bij het instellen van wetten en zichzelf corrigeren door ze teniet te doen?

(9) De ervaring leert dat voldoende, alle dagen, wanneer men ziet dat oude wetten worden afgeschaft door nieuw gemaakte edicten.

(10) Daar volgt uit, dat noch het getal der jaren, noch het gezag van de wetgever beslissend is voor een wet, maar alleen de billijkheid en gerechtigheid.

(11) Als een wet onrechtvaardig is, wordt zij terecht verworpen. Maar hoe zit het dan, dat de wetten in acht worden genomen door degenen, die ons veroordelen? Indien we iets begaan hebben tegen God en de vorsten, waarom worden wij dan niet verhoord?

(12) Er is geen enkele wet die verhindert om te spreken over de daad, die zij verbiedt, en er is geen rechtvaardig rechter die kan vonnissen zonder te weten, dat wat de wet verbiedt begaan is; en hij kan dat niet weten zonder dat eerst onderzocht is wat de zaak is, die door de wet is veroordeeld.

(13) Hieruit blijkt wel, dat de wet verdacht is wanneer zij zelf niet onderzocht wil worden; en dat het onrechtvaardig is wanneer zij, zonder onderzocht te zijn, toegepast wordt.

(VI, 1) Wat nu het oude gebruik betreft, waarvan gij zegt dat de Christenen het

overtreden, gij prijst dat voortdurend en toch leeft gij van dag tot dag op een nieuwe manier, vasthoudend aan de dingen, die gij zoudt moeten nalaten en nalatende de dingen, waaraan gij zoudt moeten vasthouden.

(11) Thans wil ik antwoorden op de lasteringen die men op ons werpt in zake de verschillende boosheden, waarvan men zegt, dat wij die in het geheim hebben begaan.

(VII) Men beschuldigt ons van moord op kleine kinderen; men zegt dat wij na de maaltijd en nadat de kaarsen zijn uitgegaan incest en alle mogelijke eerloze ontucht begaan.

(4) Welnu, wij zijn dikwijls ontdekt in onze bijeenkomsten, dikwijls zijn wij overvallen bij onze vergaderingen:

(5) wie heeft daar ooit, bloedende kinderen gevonden? Wie heeft enig teken van ontucht bij de vrouwen gezien?

(6) En wie zou, als hij dat gezien had, het verborgen hebben gehouden? Wanneer gij zegt, dat wij die dingen in het geheim begaan, hoe weet gij dat dan?

(7) Indien gij het niet weet van de onzen, hoe kunt gij het dan weten van vreemden, die bij ons niet toegelaten worden?

(8) En wat betreft het gerucht in het algemeen, de aard daarvan is bij allen bekend; een gerucht brengt meestal niets dan leugen aan en zelfs hetgeen er soms aan waarheid in steekt, is steeds met leugen vermengd omdat het iets toevoegt aan of afneemt van de waarheid.

(VIII. 4) Trouwens, laten wij ons beroepen op het geweten van degenen, die ons belasteren, zal er één te vinden zijn, die aanneemt dat de menselijke natuur het verdedigen kan kinderen te vermoorden of nadat - zoals men zegt - de kaarsen uitgedaan zijn, zulke verfoeilijke laagheden te begaan?

(XXX. 4) En wat betreft, dat men ons tegenwerpt de majesteit der vorsten te kort te doen: men wete, dat wij God bidden voor hun heil, wij bidden dat Hij hun het leven verlange, hun koninkrijk bevestigte, hun legers sterke, de senaat trouw make en het volk goed en deugdzaam.

(XXXVII, 1) Meer nog, hoe zouden wij rebellen kunnen zijn jegens degenen, die over ons gesteld zijn, als men ziet dat wij geduldig de beledigingen verdragen, die ons door Jan en alleman aangedaan worden?

(2) Oordeelt hierover maar bij uzelve. Hoe vaak hebt gij uw wreedheid tegen de Christenen bot gevierd? Hoe vaak heeft liet volk, alleen op eigen gezag in woede ontstoken, ons aangevallen met stenen en brandstapels?

(3) Wat voor wraak hebben wij daarop genomen, al zou één nacht een beetje brand ons wraak genoeg geweest zijn?

(4) Denkt gij soms dat het ons aan mensen ontbreekt? De vreemde volken, die u beoorlogen, bezitten een begrensde land, maar wij zijn over de gehele wereld verspreid, zelfs uw steden, uw dorpen, uw hoven, uw legers, uw huizen zijn vol van de onzen;

(5) slechts uw tempels laten wij aan u alleen over. Indien het niet meer met onze leer in overeenstemming was om gedood te worden dan om te doden, zouden wij, en dan zonder wapenen, u hebben kunnen verslaan door één opstand.

(8) Wij verdienen dus eer voor uw medeburgers gehouden te worden dan voor uw vijanden.

(XXXVIII, 1) En daarom denke men niet van onze bijeenkomsten wat men denkt van oproerige samenscholingen en partijen. (3) Want wij doen niets dat daarop lijkt en de reden van onze bijeenkomsten is allerm minst eerezucht of bravoure.

(XXXIX, 2) Maar wij komen bijeen om tezamen God aan te roepen; wij bidden voor de vorsten en voor degenen die onder hen de regering uitoefenen; voor de machten, voor de staat en voor de rust in alle dingen. (3) Wij komen bijeen om ons de heilige

Schriften in herinnering te brengen en ze toe te passen op onze tijd; wij komen bijeen om ons geloof te voeden met heilige vermaningen, om toe te nemen in hoop en ons te sterken in het ware geloof en wat Gods geboden ons leren. Aansporingen, vermaningen en terechtwijzingen in Gods naam worden er gegeven. (4) Wanneer iemand zo, erg gefaald heeft dat hij buiten de gemeenschap der gebeden en der gehele vergadering wordt gesloten, dan zijn er in zulk een geval beproefde ouderlingen, die de leiding hebben, en deze erepost hebben verkregen op grond van goede getuigenissen en niet van geld. Want bij God verkrijgt men niets door geld. (5) Wie kan, draagt maandelijks iets bij of wanneer hij wil - want niemand wordt ertoe gedwongen - en deze dingen zijn om zo te zeggen een depot van toewijding, (6) want men geeft niets uit voor feestmaaltijden en drinkgelagen, maar alles wordt gebruikt voor de armen en om de doden te begraven, arme kinderen te helpen, voogdijkinderen, behoeftige ouden van dagen en degenen, die gevangen zijn om de waarheid Gods en deze handhaven.

(20) Deze bijeenkomst dan van de Christenen, verdient die ongeoorloofd te worden genoemd, terwijl niemand zich erover kan beklagen? Zijn wij ooit bijeengekomen om iemand kwaad te doen? (XL, 1) Wanneer weldenkende mensen bijeenkomen verdient zulk een vergadering senaat genoemd te worden en niet samenschooling of partij. Deze namen deugen voor samenzweerders tegen de goeden, die onschuldig bloed doen vergieten en intussen op de Christenen de schuld werpen van alle kwaad, dat zij zelf te verduren hebben. (2) Als de Tiber overstroomt, als de Nijl niet het land nat maakt, als er droogte is, aardbeving of pest, dan moet men onmiddellijk den Christen doen sterven.

(11) Ofschoon al deze dingen voorkomen en altijd voorgekomen zijn vanwege de overtredingen, die de mensen begaan en hebben begaan tegenover God.

En niet alleen het verblinde volkje heeft plezier in de wreedheid, die men tegen ons begaat, maar ook sommigen van de grootsten, die het volk leiden.

(L, 12) Daarom dan, gaat voort, rechters, die te beter wilt geacht worden naarmate gij de Christenen doodt: veroordeelt, foltert, vernietigt ons! Want omdat God duldt dat wij lijden, zal uw ongerechtigheid ons aantal slechts doen groeien, omdat het bloed der Christenen nu eenmaal het zaad van hun leer betekent.

(15) En onze lijdzaamheid, die gij hardnekkigheid noemt, zal voldoende duidelijk leren, dat de zaak waarvoor wij lijden, zodanig is (16) veroordeeld door de mensen, dat ze juist daarom vrijgesproken wordt door God.

Tertullianus in zijn geschrift

Aan Scapula, consul en gouverneur van Carthago

(II 5) Men belastert ons ook ter zake van de Majesteit van onze vorsten en toch heeft men nooit Christenen gevonden, die gelijken op Albinus of Nicus of Niger of Cassius; maar dezen zijn bewezen vijanden van het keizerschap en van de macht van de soeverein, ofschoon zij de dag van tevoren nog bij hun engel gezworen hadden, offers beloofd hadden en ook gebracht voor het welzijn van hen, die dikwijls Christenen hadden veroordeeld.

(6) Een Christen is niemands vijand, het allerm minst van zijn vorst, van wie hij weet, dat hij is ingesteld door zijn God, en waarom hij hem dan ook liefheeft, eerbiedigt en eert.

(7) Wij eren dus onze vorst zo, als het ons geoorloofd is en hem ten goede komt, te weten als een mens, a. God, die van God heeft alles wat hij is en die alleen kleiner is

dan God.

(IV 7) Wie heeft reden om zich over ons te beklagen? Wat voor moeilijkheden ondervindt een Christen dan alleen om zijn secte, hoewel daarvan in geen geval ooit iemand incest, schandelijke ontucht of wreedheid heeft kunnen bewijzen?

(IV 8) En toch worden wij verbrand in onze onschuld om goedheid, om gerechtigheid: om fatsoen en trouw, kortom terwille van de levende God en behandelt men ons erger dan heiligschenners, vijanden van de staat en alle mogelijke majesteitschenners.

Justinus Martyr, in de Dialoog met Trypho tegen de Joden

(X 1) Ziehier wat ik bedoel: zijt gij er niet ook van overtuigd, dat wij menselijk vlees eten en dat men na de feestmaaltijd de kaarsen uitdoet om zich te wentelen in verfoeilijke ontucht? Of veroordeelt gij ons om deze misdaad dat wij, die woorden oplettend horende, in geen geval, volgens u, aan de waarheid geloven?

(2) Dat is het nu juist, zegt de Jood Trypho, waarover wij ons verbazen; en wat betreft het gerucht, dat over u wordt rondgestrooid, het is alleminst redelijk daaraan te geloven, want dit zijn dingen waar de menselijke natuur voor huivert. Ik weet dan ook, dat de geboden, die u in het Evangelie zijn aangezegd, er geheel mee in strijd zijn en zelfs zo bijzonder zijn, zo groots, dat ik denk, dat niemand eraan kan gehoorzamen; want ik heb ze goed nagekeken.

Dezelfde, in de Tweede 2) Apologie voor de Christenen

2) In de tekst staat: eerste

(XII 1) In de tijd, dat ik genoeg vond in de leer van Plato, horende dat de Christenen, die in staat van beschuldiging waren gesteld, in het geheel niet door vrees waren getroffen noch voor de dood, noch voor andere dingen, die men ontzettend acht, kon ik werkelijk giet denken, dat er kwaad in hen stak of dat zij zich overgaven aan hun lusten.

(2) Want wie, die wellustig en vleselijk gezind is, gaat met vreugde de dood tegemoet, waardoor hij al zijn voordelen en genot verliest?

Volgen een aantal overeenkomstige aanhalingen uit Cyprianus, Arnobius, Hilarius, Eusebius.

Daarna gaat de apologie bij Crespin, blz. 469 voort:

Dit wat wij verzameld hebben uit de oude schrijvers, zal sommigen kunnen onderwijzen en zal ons kunnen verdedigen tegen anderen. Want wie zal op het eerste gehoor geloven dat waar is hetgeen men van ons zegt, wanneer hij is gewaarschuwd, dat de Christenen oudtijds met dezelfde lasteringen belast werden? Wie, die ons aangevallen ziet evenals hen, zal niet willen nagaan of wij eenzelfde zaak tegen ons hebben en, in dat geval, ook even onschuldig zijn? Welnu, laat men dan vragen aan hen, die nog enig oordeel overgehouden hebben, waarom zij de oude heidenen, door wie de Christenen vervolgd zijn, honden en goddelozen noemen? Zullen zij niet zeggen dat dit is omdat zij tegen hen hebben gebruikt en valse beschuldigingen en onrechtmatige vonnissen en verfoeilijke wreedheid? Indien dan de daad van de heidenen door hen is veroordeeld, wat moet men er dan van denken als zij zelf heden ten dage in dezelfde zonde vallen door ons vals te beschuldigen, ons onrechtmatig te veroordelen en een verfoeilijke wreedheid tegen ons uit te oefenen?

Het is zeker dat zij, die nog enige vreze Gods in hun geweten bezitten, wel zeggen een afschuw van de wandaden van de vijanden te hebben. Maar toch, misleid door hun onwetendheid, lopen zij gevaar voor eenzelfde veroordeling omdat zij ons vervolgen en niet inzien, dat het met ons evenzo staat als met de Christenen in de vroege Kerk. Want dezen kwamen in het geheim bijeen, omdat het hun niet vergund was het in het openbaar te doen; zo is het met ons ook. En als het overdag niet ging, kwamen zij des nachts bijeen: zo ook wij. Als zij bijeen waren, baden zij tot God, hoorden Zijn Woord, namen deel aan de h. sacramenten, die onze Here. Jezus Christus in Zijn Kerk heeft ingesteld: wij doen hetzelfde. Als zij in hun bijeenkomsten wat gaven om de armen daarmee te ondersteunen: wij ook; en wij hebben reden om God te loven dat verscheidene arme zieken en andere lijdenden enige vrucht van onze bijeenkomsten hebben ondervonden. Om kort te gaan, als er orde, discipline en tucht onder hen waren, die zijn er ook onder ons. En inderdaad, als gij er een goed onderzoek naar gedaan had, zoudt gij de waarheid bevonden hebben van wat wij zeggen en zoudt gij de deugdelijkheid en de billijkheid van onze zaak moeten erkennen. Maar hoe gaat men erbij te werk?

Er zijn mensen te over, die een onderzoek gaan instellen, die loeren en dat met alle ijver. Maar naar wat? Men onderzocht wáár mensen van onze bijeenkomst zijn en niet wie ze zijn; men gaat na wat hun goederen zijn en niet wat hun rechtszaak is; men rekent uit hoeveel geld er te halen zal zijn en niet hoeveel wreedheden men zal begaan door onschuldigen te doen lijden; en ondertussen verzint ieder naar zijn eigen plezier nieuwe beschuldigingen om op ons te werpen, de zaak waarvoor wij lijden verbergend. Men spreek van misdaden op de kruispunten, op straat en in de huizen; maar men spreekt er niet van in de rechtszaal, waar het geoorloofd moet zijn om zich te verdedigen. En zo ziet men, dat

precies zoals wij dezelfde dingen doen die gedaan zijn door de gelovigen oudtijds, onze voorgangers, wij zo ook dezelfde beledigingen te verduren krijgen; en niets wordt ons heden ten dage ten laste gelegd, dat niet ook ingebracht is tegen de mensen van de oude Kerk. Beschuldigt men ons ervan opstandig te zijn en conventikels te houden? Men beschuldigde hen er ook van. Zegt men dat wij des nachts bijeenkomen en ontucht plegen? Men zei hetzelfde van hen. Zegt men dat wij maaltijden aanrichten en dat men na afloop daarvan de kaarsen uitdoet om alle mogelijke schande te bedrijven? Dit zei men ook van hen. En zoals men zegt, dat wij opstandelingen tegen onze vorsten zijn, ook hen beschuldigde men daarvan.

Ja verder, zij zijn overvallen in hun bijeenkomsten, met stenen en vuur ging men hen te lijf, zij zijn geschoffeerd door het gemene volk, zoals het ons is overkomen. En intussen werden de Christenen altijd veroordeeld en het volk vrijgesproken, zoals wij het heden ten dage voor onze ogen zien. Behalve dan dat de brutaliteit, ja de razernij van het volk, indien zij niet wordt gestraft door de mensen, zeker niet ontgaan zal het oordeel Gods, wiens arm reeds opgeheven is ter wrake, als men het maar kon inzien. Want nu richt ik mij tot u, onwetend, opgestoot volk, wanneer gij tot uzelf zijt gekomen, bezie dan eens wie gefaald hebben, wie schuldig zijn en wie bestraffing verdienen: wij, die in een kamer tot God bidden, of gij die, zwervend over straat, Zijn heilige Naam lastert, terwijl gij loopt te schreeuwen zonder te weten waarom? Wie waren nu werkelijk oproerig, wij die ons op een vreedzame plaats bevonden, of gij, die alles in opstand bracht door uw wapenkreten? Wie stonden tegen de koning op, wij die na God voor hem en voor u gebeden te hebben, gevonden werden zonder wapenen en gevangengenomen werden zonder dat wij ons verdedigden, of gij die zonder bevel, zonder gezag van de rechters, des nachts, gewapend werd gevonden? Gij schreeuwde: Grijpt de boosdoeners! en gij allen zelf deedt kwaad. Gij riep: Houdt

de dieven, en zelf pleegdet gij geweld tegen ons, die blootgesteld waren aan berovingen en beledigingen van uw kant.

En toch houdt men niet op overal te schreeuwen, dat wij boosdoeners, opstandelingen en afvalligen van onze vorst zijn. Laat men dan nu dus maar geloof slaan aan de praatjes van het volk, vertrouwen hebben in geruchten. En wie kan ook geloven dat de andere leugens waar zijn, die men tegen ons uitbraakt? Men zegt, dat wij bijeen waren voor het plegen van ontucht: maar waar komt die gissing vandaan? De vrijheid tot ontucht; die een ieder hier kent, kan toch niemand ertoe dwingen zich te verstoppen om heimelijk te begaan wat openlijk geschiedt en zonder straf en zonder schaamte? En terzijde; vanwaar deze plotselinge haat van het volk tegen deze zonde? Waarom beticht het ons van een misdaad, waarvan het weet, dat die bij ons niet bestaat en geeft het zijn goedkeuring aan anderen, bij wie ze openlijk te zien is?

De ontucht van de eigen priesters is bekend, bestaat voor ieders oog, de straten en dikwijls ook de huizen zijn vol van hun bastaarden; en toch heeft men nooit het volk horen schreeuwen tegen hen zoals tegen ons, bij wie men geen enkele smet van dergelijke eerloosheid heeft aangetroffen. Dat daarom de onwetenden zich van tevoren goed bedenken en ons niet al te overhaast veroordelen, uit vrees dat zij door ons te veroordelen, ook de toestand van de oude Kerk veroordelen, of eigenlijk zich zelf veroordelen door de lichtvaardige wreedheid van de heidenen na te volgen. Wat hen betreft, die zich welbewust blinddoeken en lasteringen uitkramen ofschoon hun gewetens die logenstraffen, hetzij van hen die geen andere God kennen dan hun ambitie en hebzucht, hetzij van hen die de gunst der vorsten willen kopen tegen de prijs van ons bloed: die allen mogen weten, dat wij ons beroepen van hun wreedheid en ongerechtigheid op de Majesteit van onze God, die niet ongestraft laat de verachting van Zijn Woord noch het kwaad, dat men de Zijnen heeft aangedaan. Bovendien, wanneer de wijzen dezer wereld de spot drijven met wat wij doen en steun verlenen aan degenen, die ons smaden, dan verwijzen wij hen naar de geschiedenis van de vroege Kerk, opdat die in onze plaats verantwoording aflegge. Als wij hiervoor meer ontzag hebben dan voor hen, mogen zij ons desgewenst verontschuldigen, aangezien het toch wel redelijk is, dat het gebod van God, het gezag van de apostelen en het voorbeeld van de eerste martelaren bij ons een grotere betekenis hebben dan de zwakheid en de vermetelheid van ons eigen inzicht. Wij wisten heel goed, zeggen zij, dat uw bijeenkomsten openlijk zouden zijn, niet zonder gevaar voor hen, die zich er bevonden; het was een vermetelheid het leven van de mensen aldus te wagen. Ziedaar de verhaaltjes van die soort mensen. Maar ik vraag u, o wijzen, houdt gij ons voor zo traag van begrip, dat wij al die dingen niet voorzien hebben?

Wij weten heel goed dat wij wonen te midden van hen, die de ware leer haten, hun onkunde is ons bekend en nimmer hebben wij getwijfeld aan hun wreedheid en kwaadaardigheid. Wij weten bovendien dat God Zijn Evangelie bezegelt door de vervolgingen; Wij weten, dat de Kerk daar altijd door is omringd; maar moet men daarom bang zijn voor de dingen, die God als noodzakelijk tot het heil heeft voorgeschreven (3. bijeen te komen voor prediking en avandmaalsviering.)? Temeer als men weet van de algemene toestand van heel de Kerk en als van verre vooruitziende de vervolgingen, voelden wij ons daardoor allerm minst aangespoord ermee op te houden en de moed te verliezen, veeleer om ons erop voor te bereiden om aan te nemen wat God zou behagen over ons te verordenen; en aldus alle zorgen voor ons leven in Zijn hand stellende, vervolgden wij het spoor waarop Hij ons had gezet. Het is waar, dat dit niet strookt met uw raad; maar even waar is dat het strookt met de wil van God, die geen soldaten wenst die, als zij het gevecht zien aankomen, hun vaandel niet willen volgen. Overigens, wanneer gij zegt, dat men voorzichtig moet

handelen en, dat wij door onze bijeenkomsten ons overmoedig overhaasten, geldt, behalve dat gij niet alleen zelf terugwijkt maar ook de anderen vertraagt, dat gij niet bedenkt dat nooit iemand zich overmoedig overhaast die het spoor volgt, dat God hem eenmaal heeft voorgeschreven.

Zo zijn tal van uitnemende persoonlijkheden in de oude Kerk hun weg gegaan; zo hebben tal van martelaren hun loop volbracht en zijn gekroond. Als men hun ijver en hun standvastigheid bewondert, kan men ons moeilijk van overmoed beschuldigen.

Trouwens wat ons aangaat, overtuigd, dat onze Heere Jezus Christus zich niet anders vertoont dan met Zijn kruis, Zijn doornen en Zijn smaadheden, en dat wij Hem volgende opgejaagd zullen worden door de gehele wereld, zullen wij ons geenszins verwonderen over de dingen, die wij heden ten dage tegen onszelf gericht zien. En wij zullen de dienst van onze God niet verlaten ook al smaden de onwetenden ons en vervolgen ons de verharderen en spotten de voorzichtige vleselijk-gezinden met ons.

Veeleer zullen zij allen ons als tot een aansporing zijn om onze traagheid wakker te maken, opdat wij te beter de grote barmhartigheid van God erkennen, die ons bestraalt zodat Hij, in plaats van ons blind en onwetend te laten, ons Zijn wil doet kennen; in plaats van ons in verharding te laten, Hij ons buigt tot Zijn dienst; en in plaats van ons over te laten aan onze eigen plannenmakerij, Hij ons doet gehoorzamen aan Zijn bevel, opdat wij, zovele getrouwe en uitstekende martelaars volgende, uw, wreedheid te boven komen door ons geduld. Want Hij in wiens dienst wij staan, die wij stellen boven onze genoegens, eer en zelfs ons eigen leven, die de hoon ziet, die wij verdragen, dat is, die Hij met ons verdraagt, Hij, zeg ik, zal ons de genade verlenen te volharden tot het einde, zoals ook al Zijn heilige martelaren hebben gedaan, die vóór ons geweest zijn; opdat, evenals wij met hen eenzelfde Aanvoerder hebben, eenzelfde strijd voeren en dezelfde aanvallen weerstaan, wij evenzo gewapend met eenzelfde standvastigheid ons ook zullen verheugen in eenzelfde zege.

Ontleend aan:

Histoire des vrais Tesmoins de la verite de l'evangile, qui de leur sang font signée, depuis Jean Hus iusques au temps present.

Comprinse en VIII livres contenant.

Actes memorables du Seigneur en l'infirmité des siens: non seulement contre les forces & efforts du monde, mais aussi à rencontre de diuerses sortes d'assauts & Heresies monstrueuses.

Les Prefaces monstrent vne conformité de l'estat Ecclesiastique en ce dernier siecle, à celui de la primitive Eglise de JESVS CHRIST.

Apocal. VI : IX, X.

L'ancre de lean Crespin M. D. LXX, f° 476-480.

Zie F. Pijper, Martelaarsboeken, 's-Gravenhage 1924. 24.

24.
DE PREDIKANTEN VAN GENÈVE AAN DE KERK TE PARIJS
1557

De liefde van God onze Vader en de genade van onze Heere Jezus Christus zij altijd over u door de gemeenschap van de Heilige Geest .

Zeer geliefde heren en broeders,

Het is wel niet nodig u nog uitvoeriger te verklaren hoezeer de berichten over hetgeen u ge troffen heeft, ons verdrietig en hard aandeden, daar de gemeenschap, die wij samen hebben, dat voor ons meebrengt en het om onze gemeenschappelijke zaak gaat. Indien wij gelegenheid hadden u metterdaad te laten zien wat voor verlangen en zorg wij hebben om u te verlichten, zoudt gij het duidelijk gevoelen. Behalve bidden, kunnen wij niet veel, maar het overige hebben wij daarom niet vergeten. Wij weten niet of het helpen zal, maar hoe dit zij, twijfelt er niet aan, dat God u aanziet en dat uw tranen en zuchten door Hem verhoord zullen worden. Want als wij ons niet verlaten op Zijn voorzienigheid, dan, zal de minste boosheid in de wereld reeds een afgrond zijn om ons te verslinden. Bij elke windstoot zullen wij heen en weer geworpen worden; wij zullen verward worden door elke schrik en van onze voornemens afgebracht worden, kortom ons hele leven wordt een doolhof. Vooral wanneer aan satan en zijn suppoosten de teugel gevierd wordt om de arme Kerk Gods te folteren en te kwellen. Wij moeten onze toevlucht nemen tot deze waarheid dat, wanneer God aan al Zijn schepselen denkt, Hij zeker niet verlaat- die Hem aanroepen. Evenzo dat, wanneer geen enkel vogeltje ter aarde valt zonder Zijn wil 4), Zijn vaderlijke zorg niet ontbreken zal aan Zijn eigen kinderen.

Wel is de beproeving groot en hard om te dragen, wanneer men een zo vreselijke toestand aanschouwt, die de ontzettendste gevolgen kan hebben, en God het uitstelt om erin te voorzien. Maar er is dan ook niet zonder oorzaak gezegd, dat God ons geloof op de proef wil stellen als het goud in de smeltkroes 5). Al strekt Hij dan Zijn hand om ons te hulp te komen niet zo gauw uit als wij zouden willen, laten wij toch de overtuiging niet prijsgeven, dat de haren van ons hoofd door Hem geteld zijn 6); en indien Hij soms toelaat, dat het bloed der Zijnen vergoten wordt, hun tranen blijven toch kostbaar voor Hem en Hij bewaart ze in zijn kruik, zoals David zegt in Psalm 56 7).

Het staat vast, dat Hij het gebeurde alleen heeft toegelaten om een nog grotere zaak voor te bereiden, die al ons denken te boven gaat. Tot nu toe zijn degenen, die tot het martelaarschap geroepen zijn, verachtelijk geweest in de ogen van de wereld, zowel om de kwaliteit van hun personen als om het feit, dat hun aantal in één keer niet zo groot is geweest. Wat weten wij ervan of Hij niet reeds een uitkomst heeft voorbereid, waarom wij ons zullen kunnen verheugen en Hem dubbel verheerlijken? Het is ware wijsheid voor ons om ons aan Hem te onderwerpen en, al is alles ook nog zeer onduidelijk, rustig en in stilte de verlossing af te wachten, die Hij ons beloofd heeft.

Intussen, zeer geliefde broeders, bidden wij u de les in toepassing te brengen, die ons door de grote Meester is geleerd, namelijk onze zielen in lijdzaamheid te bezitten 8).

Wij weten, hoe moeilijk dit is voor het vlees; maar brengt uzelf ook te binnen, dat het 't ogenblik is om tegen onszelf en onze neigingen te strijden wanneer wij door vijanden aangevallen worden. En meent niet, dat het een al te geringe bescherming is, het lijden te aanvaarden en u vriendelijk en vreedzaam te tonen als schapen tegenover de woede van de wolven; want gij bezit de belofte van deze goede en getrouwe Herder, die ons voor Zijn verantwoordelijkheid heeft genomen en ons geenszins in de

steek zal laten, hoe razend en ongebreideld ook de wreedheid van de vijanden zij. God is machtig genoeg om die klein te krijgen door de middelen, die Hij verkiest, of zonder middelen. Weest op uw hoede om niets te ondernemen, dat u niet door Zijn Woord veroorloofd is. Rustig blijvend om Hem te gehoorzamen, mogen wij ook verzekerd zijn, dat Hij de slagen zal afweren, dan wel ons kracht en moed geven om ze te dragen. Maar wanneer wij verder gaan dan Hij ons toestaat, dan moeten wij steeds vrezen het loon van onze overmoed te zullen ontvangen.

Wij spreken niet aldus om hard te zijn op uw kosten, maar omdat wij heel goed weten, dat men in dergelijke verschrikkingen verleid kan worden tot vele ondernemingen, die moeilijk meer zijn te remmen. Wij geven u dus een raad, waardoor ook wijzelf gematigd en teruggehouden zouden willen worden in een overeenkomstig geval. Inderdaad zou het beter zijn, dat wij allen vernietigd waren dan dat Gods Evangelie werd blootgesteld aan deze smaad, dat het de mensen bewapent tot opstand en oproer; want God kan altijd heel wel de as van Zijn dienaren vrucht doen dragen, maar uitspattingen en geweldenarijen zullen niets dan onvruchtbaarheid aanbrengen.

16 september 1557, uit onze vergadering 9).

Joa. Calvini Opera XVI (Corp. Ref. XLIV), ep. 2715. Fragment bij R. Schwarz, Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen, II, Tübingen 1909, n. 540.

4) Matth. 10 : 29.

5) 1 Petri 1 : 7.

6) Matth. 10: 30.

7) Psalm 56 : 9.

8. Lukas 21: 19

9. Bekort

25.

De predikanten van Genève aan de Kerk te Parijs**CALVIJN AAN DE VROUWEN IN DE GEVANGENIS VAN HET CHÂTELET
1557**

Ik verbaas mij volstrekt niet, zeer geliefde zusters, wanneer gij ontsteld raakt te midden van deze harde beproevingen en gij weerstand van uw vlees gevoelt, dat zich nog meer laat gelden naarmate God in u wil werken door Zijn Heilige Geest . Zijn mannen zwak en gemakkelijk van hun stuk te brengen, de zwakheid van uw geslacht is van nature nog veel groter. Maar God, die ook in zwakke vaten werkt, weet Zijn kracht wel in de zwakheid der Zijnen te tonen. Daarom moet gij uw toevlucht tot Hem nemen en Hem aanhoudend smeken met de bede, dat het onvergankelijke zaad, dat Hij in u gelegd heeft en waardoor Hij u onder Zijn kinderen aangenomen heeft, vrucht moge dragen naar behoefte en gij daardoor gesterkt moge worden om weerstand te bieden aan alle angst en verslagenheid. Gij weet wat de heilige Paulus zegt: wat dwaas is voor de wereld, heeft God uitverkoren om de wijzen te beschamen; en wat voor de wereld onaanzienlijk en veracht is, heeft God uitverkoren; en dat wat niets is, om te niet te doen wat iets is 10).

Dat moet u goede moed geven, zodat het denken aan uw geslacht u niet ontmoedigt, ofschoon de mensen er dikwijls laag op neer zien. Want hoe hoogmoedig en trots zij ook zijn en met hoeveel verachting en minachting zij zelfs met God en allen die Hem dienen spotten, zijn zij gedwongen toch Zijn kracht en heerlijkheid te bewonderen overal waar zij deze zien stralen. En hoe zwakker het vat is, waardoor God werkt, des te beangstigender en dreigender is voor hen de kracht Gods, die zij niet kunnen weerstaan.

Gij ziet wel, dat de waarheid Gods, waar zij zich ook vertoont, bij hen gehaat is, en niet minder gehaat in mannen dan in vrouwen, in geleerden dan in eenvoudigen, in rijken dan in armen, in groten dan in kleinen. En wanneer zij nu aan het geslacht of de uiterlijke toestand aanleiding ontlene om ons harder aan te vallen - wij zien immers hoe zij met vrouwen en eenvoudige handwerkslieden spotten, alsof deze geen recht hadden over God te spreken en hun heil te kennen! - dan moeten wij weten, dat dit juist als een getuigenis tegen hen en tot hun grote beschaming zal dienen. Omdat het nu Gode behaagd heeft, u

10) I Cor. 1 : 27. 28.

tot Zich te roepen, evenals de mannen - want voor Hem is geen onderscheid tussen man en vrouw - moet ook gij uw plicht doen om Hem te verheerlijken, naar de mate van de genade, die Hij u meegedeeld heeft, zo goed als aan de grote persoonlijkheden, die Hij met hoge wijsheid en deugd begiftigd heeft. Daar Jezus Christus voor u gestorven is en gij door Hem op uw zaligheid hoopt, gedoopt in Zijn naam, moogt gij ook niet laf wezen om Hem de eer te bewijzen, die Hem toekomt. Aangezien wij allen één gemeenschappelijk heil in Hem hebben, moeten wij ook één van zin, mannen zowel als vrouwen, voor Zijn zaak opkomen. Brengt Hij ons in strijd en beproeving tegen Zijn vijanden, en tonen wij ons dan zwak door Hem te verlaten of te verloochenen, dan helpt ons dit niets dan dat wij het oordeel van ontrouw over ons halen. Want Hij, die ons in de strijd brengt, rust ons ook telkens met de nodige wapenen toe en leert ons ze te gebruiken. Wij behoeven ze slechts op te vatten en ons door Hem te laten leiden. Hij heeft beloofd ons mond en wijsheid te geven, die de vijanden niet zullen kunnen weerstaan. Hij heeft beloofd kracht en standvastigheid te

schenken aan wie zich op Hem verlaten. Hij heeft Zijn Geest uitgestort op alle vlees en doet zonen en dochters profeteren, zoals Hij voorgezegd had door Zijn profeet Joël 2, ten teken, dat Hij ook zijn overige noodzakelijke genadegaven gelijkelijk uitdeelt en zonen noch dochters, mannen noch vrouwen laat zonder de gaven, die nodig zijn om Zijn eer te handhaven. Daarom mogen wij niet te traag zijn om ze van Hem te vragen, niet te laf om ze van Hem aan te nemen en, als Hij ze ons geschonken heeft, ze te gebruiken zoals het nodig is.

Denkt toch vooral aan de kracht en de standvastigheid van de vrouwen bij de dood van onze Heere Jezus Christus. De apostelen hadden Hem verlaten, maar zij hebben met Hem volhard in bewonderenswaardige standvastigheid en een vrouw is de boodschapper geweest, die aan de apostelen de opstanding verkondigde, die zij niet konden geloven noch begrijpen. Wanneer God de vrouwen toen zo tot eer gebracht heeft en haar met kracht toegerust, gelooft gij dan, dat Hij nu minder macht heeft of veranderd is van wil? Hoeveel duizend vrouwen hebben haar bloed en leven niet ontzien ter verdediging van de naam van Jezus Christus en om Zijn Rijk te verkondigen? Heeft God haar martelaarschap geen nut laten doen? Is haar geloof niet de overwinning geweest, die de wereld overwonnen heeft 12), even goed als

11) Hand. 2 : 16; Joël 3 : 1.

12) I Joh. 5 : 4.

dat van de mannelijke martelaren? En zonder verder te gaan - zien wij niet heden nog voor ogen, hoe God dagelijks werkt door haar getuigenis en Zijn vijanden beschaamt; zodat geen prediking zoveel uitwerking heeft gehad als de vastheid en bestendigheid, die zij getoond hebben in het belijden van de naam van Christus? Ziet gij niet, hoe levendig het Woord van onze Heer in haar harten wortel heeft geslagen, dat zegt: *wie Mij verloochent voor de mensen, die zal ook Ik verloochenen voor Mijn hemelse Vader, maar wie Mij belijdt, die zal ook Ik belijden voor God, Mijn Vader?* 13)

Zij vreesden niet, dit vergankelijke leven op te geven om een beter, vol zaligheid, te erlangen, dat eeuwig duurt. Stelt u deze heerlijke voorbeelden uit oude en nieuwe tijden dus voor ogen om uw zwakheid gerust te stellen en uw rust te vinden in Hem, die zo grote dingen heeft gedaan door zwakke vaten. Erkent ook de eer, die Hij u heeft bewezen en vertrouwt u aan Zijn leiding toe in de zekerheid, dat Hij macht heeft uw leven te behouden, indien Hij zich er nog van bedienen wil; of anders, als Hij het inruilt om u een beter te geven, dan zijt gij gelukkig dit vergankelijk leven voor Zijn eer tot zo hoge prijs af te staan en eeuwig met Hem te leven. Want hiertoe zijn wij op aarde en hebben wij het licht der goddelijke genade ontvangen, dat wij Hem verheerlijken in ons leven en in ons sterven en eenmaal volkomen met Hem verenigd zijn.

De Heere schenke u de genade, deze dingen opletten te bedenken en ze in uw hart vast in te prenten om u geheel te schikken naar Zijn welbehagen.

Zo geschiede het.

[Genève, 16 september 1557.]

Als voren, ep. 2716. Schwarz, n. 541.

13) Matth. 10 : 32, 33.

26.

**ONTWERP-INSTRUCTIE DOOR FAREL C.S. OPGESTELD VOOR DE
ZWITSERSE GEZANTEN NAAR FRANKRIJK**

27 SEPTEMBER 1557

De hoofdzaak van hetgeen wij wensen, dat aan de koning gevraagd wordt is, met uwer Excellenties welnemen, het volgende:

Vóór alles dienen maatregelen genomen te worden met het oog op het dreigende gevaar voor de gevangenen. Wij verzoeken de heren gezanten zo dringend als wij het kunnen om de koning, in Gods Naam, met de grootst mogelijke aandrang, en zeker niet slechts eenmaal, maar zo nodig, meermalen te vragen om, uit liefde tot zijn goede vrienden en bondgenoten en rekening houdend met zijn eigen belangen, hen die op verschillende plaatsen om der wille van het Evangelie gevangen gehouden worden, vrij te laten. Door dit te doen zal hij te meer de harten van zijn meest getrouwe en gehoorzame onderdanen winnen en op het goede ogenblik de vrede en rust van zijn koninkrijk bevorderen, zonder iemand enige rechtmatige reden te geven zich gekwetst te gevoelen.

In de tweede plaats, wat de zaak van de religie in het algemeen betreft, na betoogd te hebben, dat er geen kwestie is van het veranderen van de religie en van de manier van leven in het gehele koninkrijk, waarvan hij zou kunnen vrezen, dat daar in deze tijd troebelen uit voort zouden kunnen komen, maar alleen van een zeer voorzichtig tegemoetkomen aan de gewetens van een groot deel van zijn onderdanen, om groter ongenoegen te voorkomen - begeren de, arme gelovigen in Frankrijk met aandrang, dat de volgende raad aan de koning wordt voorgelegd:

1. Hetgeen wijlen de koning van Frankrijk, zijn vader [Frans I] enige malen heeft overwogen, nl. om geleerde lieden uit zijn koninkrijk bijeen te brengen met de afgevaardigden van de heren der Cantons ten einde, na hen van beide kanten aangehoord te hebben, te beter, naar zijn wijsheid, een voorziening in deze zaak te kunnen treffen.

Indien de bezwaren, die hij op het ogenblik heeft, hem belet ten zo spoedig een vergadering te doen houden om te regelen hetgeen hij voor goed en rechtvaardig zal oordelen, dat hij dan tenminste aan hen, die in de toekomst nog van ketterij beschuldigd zullen worden, veroorlooft om hun leer met de heilige Schrift te verdedigen, en dat niemand gestraft worde, indien niet bewezen is, dat hij enige dwaling heeft gezaaid; en dat niet, zoals gebruikelijk is, voor dwaling wordt gehouden wat bewezen kan worden uit het Woord van God, als men maar gehoor vond, maar dat -er in waarheid kennis van genomen wordt en men de argumenten aanhoort, zonder zich te storen aan het gezag van de theologen in hetgeen dezen reeds duidelijk in strijd met het Woord Gods hebben vastgesteld, aangezien zij bovendien, als de koning bij hen navraag deed, de een na de ander, niet dan met grote moeite op één enig artikel in overeenstemming met elkaar zouden blijken te zijn,

Indien het de koning mocht behagen het geduld te hebben om te luisteren naar enkelen van zijn onderdanen, die belijdenis van hun geloof afleggen en haar handhaven tegenover degenen, die het hem ook behaagde op te roepen van de tegenpartij, en hij daarenboven, al zou hij niets willen veranderen in zijn land, enkel maar verbod overlasteren aan te doen aan degenen, die de belijdenis willen volgen, die goedgekeurd of,

voor het minst, als verdraaglijk erkend zal zijn, dan zou dit middel voldoende geëigend zijn om de menselijkheid te bewaren en troebelen en onrust te vermijden, totdat er meer volledig in voorzien zal zijn door een vrij en Christelijk concilie 14).

Indien het hem niet behaagt de verzoeken in te willigen, dat hij dan voor het minst zo genadig zij, zolang aan al zijn rechters en ambtenaren te ontzeggen en te verbieden enige boosheid of overlast te doen aan hen, die in het geheel geen oproer of ergernis veroorzaken en die geen leerkwesties aanroeren.

Evenzo, niemand te dwingen belijdenis van zijn geloof te doen, maar alleen om rekenschap af te leggen over het punt, waarover hij beschuldigd wordt verkeerd gesproken te hebben.

Evenzo, met vrede te laten hen, die zich vreedzaam gedragen en, ook al bezoeken zij de gebruikelijke godsdienstoefeningen niet, hen daarom niet lastig te vallen; evenmin wanneer zij de heilige Schrift bezitten om zichzelf en hun familie te onderrichten.

Indien dit niet terstond goedgekeurd wordt, dat het dan tenminste uit tolerantie geduld wordt en men hierom geen huiszoekingen gaat doen.

Evenzo dat, als iemand verdacht wordt en voor de rechtbank gebracht, wanneer er geen wettig bewijs tegen hem is, hij dan wordt heengezonden zonder dat men verder procedeert.

Lucien Romier, *Les origines politiques des guerres de religion*, t. II, Paris 1914, blz. 226, n. 1 naar het oorspronkelijk in het archief van het Canton Bern, Frankreich, U.P. no. 54.

14) Trente gold voor de Zwitserse Hervormden dus niet als een vrij concilie.

27.

**CALVIJN AAN ANTOINE DE BOURBON, KONING VAN NAVARRE
1557**

Sire, Daar ik gehoord heb, dat God in Zijn gunst dichter tot u genaderd is dan ooit tevoren om u regelrecht zekerheid te schenken van de zuivere waarheid van het Evangelie van Zijn Zoon Jezus Christus, onze hoogste Koning, heb ik het gewaagd aan te schrijven, in de hoop dat gij u om de eer van en uit eerbied voor de Heer, die ik dien, wel zult willen verwaardigen deze brief te aanvaarden. Hij biedt u mijzelf aan en iedere dienst, waartoe gij mij wilt gebruiken, en zal u de goede en trouwe verzekering geven, dat het mij, al heb ik ook geen gelegenheid metterdaad te tonen hoezeer ik de uwe ben, daartoe aan moed toch niet ontbreekt. Daar ik ook gehoord heb, dat gij mij gunstig welgezend zijt, heeft dit mij nog meer aangemoedigd in mijn vertrouwen een goede en vriendelijke bejegening bij u te zullen vinden.

Wat meer is, ik houd er mij van overtuigd dat gij, wanneer gij inziet, dat mijn enige wens is, dat God in u verheerlijkt moge worden, en wel tot uw eigen welzijn en heil, u ook gewillig door mij zult laten vermanen in de naam van Hem, die alle gezag over u heeft. Want hoe zwaarder de taak van koningen en vorsten is, des te meer hebben zij nodig op hun plicht gewezen te worden. Daarom heeft God ook uitdrukkelijk bevolen, dat koningen nog nauwgezetter dan particuliere personen Zijn Wet moeten betrachten. Want wanneer God hen in hun hoge rang in werkelijkheid ook dichter bij Zichzelf plaatst, legt Hij hen daarmee ook de taak op om telkens met toenemende moed al hun plichten jegens Hem te vervullen. Het zou immers ook ongerijmd zijn, dat aardse vorsten, die toch slechts Zijn dienaren en stedehouders zijn, gehoorzaamheid eisen en Hijzelf, die de hoogste macht bezit, in Zijn recht tekort gedaan werd.

Nu is het in deze tijd meer dan ooit nodig, dat groten en kleinen zich ervoor inspannen, dat God gediend wordt zoals het Hem toekomt. Want men ziet, dat alles zo verdorven en verdraaid is, dat het grootste deel van wat men dienst van God noemt, niet anders is dan afschuwelijke vervalsingen, die de duivel heeft gesmeed tot oneer van de ware God. Wanneer echter lieden van lage stand en onaanzienlijken gehouden zijn, zoveel zij kunnen en hun geringe positie toelaat, er moeite voor te doen, dat God zuiver vereerd wordt, dan moeten de groten, die een hoge plaats innemen, zich wel dubbel inspannen, een ieder naar zijn vermogen.

Bedenk, Sire, dat God, na u uitverkoren te hebben om een vorst uit een zo edel koningshuis te zijn, u ook uit de duisternis van het bijgeloof, waarin gij evenals de anderen verstrikt zat, getrokken heeft en u verlicht heeft in de kennis van het Evangelie van onze Heere Jezus - hetgeen niet aan een ieder geschonken is - niet wil, dat het geloof, dat gij ontvangen hebt, opgesloten en als het ware begraven blijft binnen in u, maar veeleer dat gij een brandende lamp zult zijn om groten en kleinen te verlichten.

Twijfel er allerm minst aan, dat velen op u zien en dat God zelf hen daartoe brengt, opdat gij, Sire, u te meer gereed houdt om vele anderen de weg te wijzen. Enerzijds mocht gij u te binnenbrengen, hoezeer het ons allen ter harte dient te gaan, dat Gods eer onverlet gehandhaafd blijft naar het woord uit de Psalm: de ijver voor Uw Huis heeft mij verteerd en de smaadwoorden van wie U smaden kwamen op mij neer 15). Daarom moet ons ook de zuivere leer, waardoor God verheerlijkt wil zijn, zo kostbaar zijn, dat wij, wanneer wij haar verduisterd, ja als bijna vernietigd zien door dwalingen, misbruiken, bedrog en duivelslist, ons met vurige ijver, zoveel als in ons is en zoals God aan een ieder de middelen daartoe gegeven heeft, daartegen verzetten. Ja, dit

woord moge u steeds in de oren klinken, dat God spreekt: wie Mij eert, die zal ook Ik eren 16).

Anderzijds, Sire, verdienen ook de verzuchtingen en de angstkreten van zovele arme gelovigen ten zeerste door u gehoord te worden, opdat gij moed vat om hen te hulp te komen en hun enige verlichting te bezorgen voor zover het u mogelijk is. Daartoe biedt zich thans een betere gelegenheid dan ooit in de vergadering van de Staten 17). Het is immers waarschijnlijk, dat bij de bespreking van de regeringszaken het vraagstuk van de godsdienst niet vergeten zal worden. Ik weet wat voor een onaangename taak het voor u moet zijn, de zaak van Jezus Christus daar ter hand te nemen. Maar wanneer gij, Sire, die de spreker namens alle kinderen Gods moet zijn, de mond gesloten houdt, wie zal het dan wagen de zijne te openen om een woord te laten horen? Wacht niet af, dat God u een boodschap van de hemel zendt maar wees er vast van overtuigd, dat Hij u door uw roeping tot een zo hoge rang en zulk een positie alleen reeds tot getuige en verdediger van Zijn zaak aanstelt. En te eer moet uw grootmoedigheid zich daarin uiten, wanneer daarbij enige vrees bestaat voor moeilijkheden, die te voorzien zijn, daar het Gods werk is om vorsten met een vrije, onafhankelijke gezindheid toe te rusten. Daarom vraag ik u dringend, met een beroep op Hem, u thans mannelijk te tonen, daar het nu het ogenblik is, waar alles van afhangt - of men moet vrezen de deuren later

15) Psalm 69 : 10.

16) I Samuel 2 : 30.

17) De vergadering van de Staten heeft alleen financiële vragen behandeld; Antoine de Bourbon heeft er niet aan deelgenomen.

voorgoed gesloten te vinden. Ook al kan men er nog niet aan denken met volle vrijmoedigheid het goede te verdedigen en het boze te veroordelen, zo mag toch minstens gevergd worden, dat men kennis neemt van de zaak en er niet meer zovele arme mensen veroordeeld worden op grond enkel van geruchten. Het komt mij zelfs voor, dat men op redelijke gronden kan te berde brengen, dat het met de rust en het belang van het tijk niet strookt, geweld te oefenen, daar de brandstapels het aantal vervolgd slechts doen groeien, zodat het bloed steeds tot zaad wordt 18).

Ook komt het mij voor, dat men, zonder degenen, die niet van het Evangelie gediend zijn, overmatig te prikkelen, enkele punten naar voren kan brengen 19), waarvan zij niet zo erg afkerig zullen zijn. Bijvoorbeeld dat, wanneer iemand zich er toe beperkt om tot God te bidden en alleen Jezus Christus als Voorspraak te hebben en men hem daarom doodt, dit toch al te bar is en dat men vrezen moet daarmee Gods toorn over het land af te roepen. Ook de apostelen en jongeren van onze Heer Jezus, die immers de ware voorbeelden en schutspatronen van de Christenheid zijn, hebben nooit iets van een gebed tot gestorven heiligen geweten. Er bestaan ook andere, zo zware, ontzettende misbruiken, dat er geen grond is om ze te verzwijgen. En toch, wanneer iemand het waagt daar iets tegen in te brengen, dan wordt hij meteen voor ketter gehouden, zonder enig nader onderzoek, hetgeen een onverdraaglijke uitwas moet heten.

Ook een ander punt verdient nog naar voren gebracht te worden. Hoe meer men immers tracht de loop van het Woord Gods tegen te gaan en de misbruiken in stand te houden, des te meer mensen laten de godsdienst geheel los, zonder geloof en zonder wet; velen maken zich overmoedig in hun hart vrolijk over het pausdom in de wetenschap, dat het niets dan domheid en dwaasheid is, maar omdat zij voor hun leven vrezen, verwerpen zij ieder nader onderwijs. En waarlijk, wanneer men daar niet

op tijd in voorziet, zal men tot zijn ontsteltenis op een maal heel het koninkrijk door deze kwaal aangetast zien. God gave, dat zij, die op de wreedste wijze de arme lieden vermoorden, niet zulke verachters van God en spotters met alle godsdienst waren! Het is te wensen, dat de koning gewaarschuwd werd dat, wanneer men doorgaat met de goede, eenvoudige lieden, die uit ware ijver en vrees voor God niet meedoen met alle anderen, te onderdrukken, het te vrezen staat, dat zulk een verderf het gehele land in

18) Toespeling op Tertullianus, Apologeticum, L 13.

19) remonstrer.

zijn macht krijgt, en het bezet, en dat het dan te laat is om er nog iets tegen te doen.

Ik zou gaarne wensen, Sire, dat uw bezigheden u veroorloofden een klein geschrift 20) te lezen, dat ik twaalf jaar geleden geschreven heb, toen de stenden van het Duitse Rijk vergaderden vanwege geloofsgeschillen 21).

Ik waag het zelfs, Sire, u te verzoeken dat het u behage de tijd te nemen om het in 't kort door te zien, opdat gij een betere indruk moogt krijgen van wat de beste manier van handelen is. Niet alsof ik mij aanmatigde u iets voor te willen schrijven, maar omdat ik het vertrouwen heb, dat gij het niet beneden u zult achten door mij of door iemand anders te leren wat de wil is van Hem, wie gij in alles en overal welbehaaglijk wilt zijn om u daarnaar te richten.

Sire, na mij onderdanig aan uwe genade aanbevolen te hebben, bid ik onze goede God en Vader, u te behouden, u te leiden door de Geest der wijsheid, rechtheid en bestendigheid en u steeds

voorspoediger te maken.

(14 december 1557) J. Calvinus.

Joa. Calvini Opera XVI (Corp. Ref. XLIV), ep. 2774. Schwarz, n. 549.

28.
CALVIJN AAN ANTOINE DE BOURBON, KONING VAN NAVARRE
1558

Sire, ofschoon het gepast zou lijken, dat ik u in de troebelen, die reeds enige tijd duren, ontzag met brieven aan u te schrijven, vrees ik in zulk een noodtoestand toch niet u in de naam van God te bidden en te verzoeken datgene te doen wat God van u verlangt, in de hoop dat gij het niet als ongepaste opdringerigheid zult beschouwen wanneer ik voor de zaak van de hoogste Koning opkom, aan wie wij nauwelijks het honderdste deel vergelden kunnen van wat wij Hem schuldig zijn, zelfs indien een ieder zich naar zijn vermogen inspant om voor Hem te werken. Inderdaad aarzelde ik een tijdlang, of het wel goed was u opnieuw te schrijven; daar ik echter niets anders kon doen, kwam

29) Supplication et remontrance: sur le fait de la chrestienté, et de la Réformation de l'Eglise, faicte au nom de tour amateurs du Regne de Jesu Christ, a l'Empereur, et estatz tenans maintenant journée impértale a Spire, Genève 1544, een jaar tevoren oorspronkelijk in het Latijn verschenen; onze tekst no. 30 op blz. 75.

21) De Rijksdag te Spiers 1544, zie de inleiding, blz. 40.

ik eindelijk tot het besluit dat niets beter was dan om van de vrijheid, die gij mij zo goedgunstig in uw brief toegestaan hebt, gebruik te maken, in het bijzonder omdat ik er niet aan twijfel of gij hebt steun nodig in de aanvallen, die de satan tegen u richt. Daarin toont zich de zwakheid van ons, mensen, zo volkomen duidelijk, dat de meest geschikte personen, als ze niet van boven af hun toerusting ontvangen, ten val zouden komen. Hoewel deze aanvallen op het eerste gezicht zowel groten als kleinen kunnen verschrikken, smee ik u dringend, Sire, om u het schone begin te herinneren, dat God gemaakt heeft met de bevordering van de zuivere waarheid van Zijn Evangelie.

Nu Hij juist u op het ogenblik de gelegenheid daartoe biedt, wil Hij stellig onderzoeken, hoe groot uw liefde tot Hem is; en indien gij tot nu toe hebt mogen zwijgen, dan valt thans elke verontschuldiging daarvoor weg, omdat God u om zo te zeggen bij de hand neemt en van u eist, dat gij Zijn getuige wordt. Ik weet heel goed, hoe belangrijk uw belijdenis zijn kan en dat zij u tot schade kan worden in uw persoonlijke positie, uw koninklijke waardigheid, uw eer en bezit.

Maar hoe dit ook zij, gij behoort toch stand te houden, Sire, in hetgeen gij Hem schuldig zijt van Wie gij alles hebt wat gij bezit en nog iets veel beters verwacht, nl. een erfenis in de hemel. Uw hoge positie, dat weet gij, ontheft u niet van de wet en het gebod, dat voor alle gelovigen geldt, om vast te houden aan de leer van Jezus Christus, waarin al ons geluk en zaligheid gelegen is. Ja, hoe hoger gij boven de anderen staat, Sire, des te meer moeite moet gij u geven om de weg te wijzen aan een groot volk, dat de blik op u gericht houdt; want het is u bekend, dat een ieder rekenschap moet afleggen naar de mate van de genadegaven, die hij heeft ontvangen.

Bedenk, Sire, hoeveel mensen hun wereldlijk belang volkomen zouden willen vertrappen indien zij de invloed, die God aan u geschonken heeft, in praktijk zouden kunnen brengen. In feite toont ook juist de standvastigheid van een man, die weliswaar beneden u staat, maar toch een middenpositie tussen u en het gewone volk bekleedt, aan een ieder door zijn voorbeeld wat zijn plicht is. De kleinen zien zulk een voorbeeld en ontsteken daaraan hun moed. Zijns gelijke en zijn verwant moeten zich aangespoord gevoelen om met hem samen te gaan Gij echter, Sire, staat boven hen in

eer en rang en moet daarom minstens evenveel dapperheid tonen en u niet schamen om deel te hebben aan de versmaadheid van Christus, omdat om Zijntentwil gebrandmerkt te worden eervoller is dan wereldlijke eerbewijzen. Ik ben er zeker van dat velen u de raad zullen geven om te zwijgen en u stil te houden omdat een openlijke verklaring u tot niets dient. Zijn echter, zoals de Psalm zegt 22), Gods geboden uw raadgever, dan luistert gij meer naar deze, Sire, en houdt gij u aan wat u daarin aangewezen wordt, nl. om getuigenis af te leggen van het Woord van God ook voor koningen, en zelfs als zij er niets van willen horen. Ik weet niet, hoe ver gij u reeds hebt laten meevoeren, Sire; maar ik smeeek u, ook wanneer gij zwakjes begonnen zijt - gelijk de eerste strijd ons dikwijls nog niet recht toegerust aantreft - vat dan nu moed en verlaat u voor het overige op Hem Wiens zaak gij dient, vertrouw dat Hij aan een waarlijk moedige onderneming ook goed gevolg zal schenken, omdat met zekerheid Gods vijanden des te stoutmoediger worden en te meer zich verstokken in hun hoogmoed, wanneer zij redenen hebben om te menen, dat het hun gelukt is u door dreigementen terug te doen deinzen.

Ik bedoel hiermede niet, Sire, dat gij moet steunen op wat de wereld van uw optreden denkt en dat gij daaruit uw kracht moet putten. Ik wil u slechts in de naam van God vermanen: verlaat u geheel op Hem, berg u onder Zijn schutse, maar breng Hem ook de invloed ten offer, die Hij u geschonken heeft, door er gebruik van te maken en deze geheel aan Zijn dienst te wijden. Wanneer gij aldus vrijmoedig uw weg gaat, behoeft gij er niet aan te twijfelen, Sire, dat Hijzelf de zaak ter hand zal nemen, zij het doordat Hij het hart des konings buigt tot gehoorzaamheid 23) jegens Hem, hetzij dat Hij slechts zijn toorn matigt, zodat uw belijdenis tot een beschermend schild wordt voor een ongetelde schare van gelovigen, die op u hopen en zich erover zullen verwonderen wanneer gij aan hun hoop niet beantwoordt.

Bij de koning en zijn omgeving, die hem tegen de ware religie ophitst, kunt gij, wat gij ook doet, toch niet ontgaan, dat men u verdenkt meer te overwegen dan gij durft zeggen. Daarom zou het beter bij uwe koninklijke Majesteit passen om maar vrijelijk voor de dag te komen zoals gij zijt, vooral wanneer men daarop bij u aandringt. Maar nogmaals, ook wanneer het naar de wereld nuttig noch wenselijk schijnt om de waarheid Gods te erkennen, moet gij toch letten, Sire, op hetgeen Hij van u verlangt, die het wel waard is, dat men Hem zonder tegenspraak geloof geeft. Erken daarom, dat Hij u thans beproeven wil in de verdediging van de leer van het Evangelie tot verlichting voor de arme leden van Zijn Lichaam, met wie Hij ook u verbonden heeft. Sluit de ogen voor alle belemmeringen, die u kunnen ophouden en doe

32) Psalm 19 : 8, 12.

23) Spr. 21 : 1.

uw plicht opdat alle kinderen Gods zich kunnen verblijden en Zijn heilige naam prijzen.

Sire, terwijl ik mij aller-onderdanigst aan uwe genade aanbevolen houd, bid ik de Koning der koningen, u geluk te schenken, u te doen toenemen in alle goeds, u door Zijn Geest te leiden tot het einde toe en u in Zijn heilige hoede te bewaren.

8 juni 1558.

29.

**CALVIJN AAN LOUIS DE BOURBON, PRINS DE CONDÉ
1563**

Monseigneur, Ik behoef mij bij u niet uitvoerig te verontschuldigen dat ik u in zo lang niet heb geschreven, want ik vond geen gelegenheid om aan deze plicht te voldoen. Ook nu vrees ik nog dat de wegen wel eens niet al te veilig zouden kunnen zijn. Maar omdat gij mij in uw goedheid voorkómen hebt met de brieven, die mijn broeder, de Heere Beza, mij van u bracht 24), zou ik mij schamen, het nog langer uit te stellen, vooral omdat ik door de bezorger van deze brief, die binnenkort weer op reis moet, daartoe gelegenheid heb gekregen.

Wat nu- de vredesvoorwaarden betreft, ben ik mij wel bewust, Monseigneur, dat het voor u niet gemakkelijk was zulke te verkrijgen als gij ze gewenst zoudt hebben. Wanneer derhalve velen betere wensen, bid ik u dit niet verwonderlijk te achten, daar deze lieden daarin dus met u overeenstemmen. Wanneer God ons nu verder achteruit heeft gezet dan wij gedacht hadden, moeten wij ons buigen naar Zijn hand. Hoe dit ook zij, gelijk ik er niet aan twijfel of gij hebt u moeite gegeven het Rijk van God naar mogelijkheid te bevorderen en zorg te dragen voor de rust en de vrijheid van de kerken, zo hoop ik dan ook en ben er van overtuigd, dat gij ook voor het vervolg zult doorgaan om alles in een betere positie te brengen. In elk geval verzoek ik u, Monseigneur, het niet euvel te duiden, wanneer ik van mijn kant u, met het oog op de u omringende moeilijkheden, daartoe oproep.

In de eerste plaats: wanneer gij niet door uw gezag tot werkelijkheid

24) Verloren.

doet worden wat ten gunste van de gelovigen besloten is, dan blijft deze vrede als een lichaam zonder ziel en de vroegere ervaring heeft geleerd, hoe stoutmoedig en ondernemend de vijanden Gods in hun bedoelingen zijn wanneer men hun niet wakker weerstand biedt. Aan de andere kant ziet gij, Monseigneur, in uw wijsheid, zonder dat men u er een woord over zegt, wel in, hoeveel mensen op de gelegenheid loeren om erbij te winnen. Gij kent hun streken, en wanneer gij deze lieden de tijd laat uzelf te voorkomen, zullen zij dat zonder mankeren doen; en als zij eenmaal de voet in de stijgbeugel hebben, is het te laat om hen terug te houden. Dit moet voor u aanleiding zijn bij uw beleid een omgeving te kiezen van dien aard, dat voor alle tegenstanders, die schade kunnen doen, de deur gesloten is. Intussen bestaan er dan nog vele middelen om de voortgang van het Evangelie te bevorderen.

Ik bedenk wel, Monseigneur, dat niet alles op één dag kan geschieden; maar ik geloof toch dat gij, om niets verkeerd te laten passeren, u het woord: hoe sneller des te beter, moet herinneren, opdat geen nieuwe moeilijkheden opkomen, die alles in de war sturen, wanneer men meent dat het wel goed zal aflopen. Juist nu moet er meer dan ooit aangepakt worden, want het schijnt, dat God u daartoe de helpende hand wil bieden en dat Hij, gelijk Hij u de onschatbare eer heeft aangedaan, Zijn zaak met de degen te mogen verdedigen, zo ook u de andere wegen nog wil wijzen om hetgeen Hem behaagd heeft te beginnen, tot een goed einde te brengen. Daar het Hem dus nu behaagt u op velerlei wijze te beproeven en te gebruiken, hebt gijzelf te meer alle aanleiding om u in te spannen zonder u te sparen en om u steeds standvastiger te tonen.

Nog een tweede zaak, Monseigneur, wilde ik u hier voordragen. Voor de Rijksdag te

Frankfort, waarheen gij de Heere de Passy hebt afgevaardigd, verzocht de Heere d'Andelot mij, in uw naam een korte belijdenis te vervaardigen, die daar ingediend zou kunnen worden. Ik heb die opgesteld zoals God het mij ingaf. De graaf de Beauvais 25) heeft haar gezien en wenste, dat ze ondersteund zou worden. Maar noch mevrouw de Roye, noch de Heere de Soubize zag kans haar u te doen toekomen. Tenslotte zond ik haar u toe door middel van een arme jongen, maar deze kwam te laat. Zo is nu dan weliswaar de gelegenheid voorbij maar toch, zo komt het mij voor, is de bedoelde belijdenis nog niet misplaatst maar zou zij goed gevolg kunnen hebben in Frankrijk zowel als daarbuiten. Men zou slechts de inleiding

25) Dit is Odet kardinaal de Châtillon, broeder van Gaspard de Coligny. De belijdenis is ons no. 30, blz. 75.

behoeven te wijzigen en, in plaats van haar tot de keizer te richten, haar een algemeen karakter geven zonder op de oorlog nader in te gaan. Indien zulk een verandering u aangenaam zou zijn, heb ik mij veroorloofd u te tonen, hoe men dus zou moeten beginnen, zoals gij uit bijgaande kopie zult zien. Wilt ge echter de belijdenis liever zo laten als ze is, dan zou men slechts een verontschuldiging voorop moeten plaatsen, waarom ze niet op het juiste ogenblik en op de juiste plaats is ingediend. Wat voor resultaat zij zou kunnen hebben, wil ik met twee woorden aanduiden. Gij weet, Monseigneur, dat uw ondertekening vele arme, onwetende mensen begerig zal maken om geduldig te lezen wat zij anders eenvoudig zouden wegwerpen. Zo zou het een middel in Gods hand kunnen zijn een ontelbare schare te winnen. Nog groter resultaat mag men er in het buitenland van verwachten; want de vele Duitsers, die vanwege de Avondmaalsleer van de Fransen vervreemd zijn, zullen zich uit respect voor uw naam niet meer veroorloven daar hun neus in te steken, en dat kan u dan nog zoveel te meer gunst bezorgen.

Bovendien moet ik u nog op een ander gevaar opmerkzaam maken, dat gij reeds enigermate bespeurd hebt, nl. dat men u onophoudelijk valstrikken zet om u met de Augsburgse geloofsbelijdenis te vangen, die noch vlees noch vis is en reeds heel wat verdeeldheid en twist onder de Duitsers veroorzaakt heeft. Wanneer gij nu, Monseigneur, een dergelijke verklaring hebt afgelegd, zoudt gij reeds daarmee voor alle verwachtingen, die men van u zou kunnen koesteren, de deur gesloten hebben, omdat gij dan steeds kunt antwoorden, dat gij zonder voldoende grond uw openlijk afgelegde belijdenis niet kunt terugnemen. Ik behoef er niet de nadruk op te leggen 26), dat ik hiermede niets anders zoek dan de glorie Gods, het algemene welzijn van Zijn Kerk, en ook uw eer; want ik veronderstel geenszins, dat gij mij houdt voor iemand, die aan zichzelf denkt. Zo wacht ik uw antwoord om te vernemen wat u aangenaam is en mij naar uw bevelen te kunnen richten.

Daar ik ook hoor, Monseigneur, dat men over een verbond handelt, waarin ook de Zwitsers betrokken moeten worden, verzoek ik u in het belang van de koning ijverig aan de sluiting daarvan te werken. Ik zeg dit, omdat er bezwaren zullen bestaan waardoor gij u zoudt kunnen laten afschrikken. Overlegt men echter alles ernstig, dan mag men een dergelijke zaak niet licht laten vallen. Ik zou het niet wagen u aan te bevelen om ook

26) Je ne protesteray point.

Genève daarin te betrekken - ofschoon de heren van Bern, met wie wij burgrecht hebben, beloofd hebben ons hierin te helpen - wanneer niet iedereen duidelijk kon

zien, dat het van groot voordeel voor de koning zou zijn en dat het een duidelijk nadeel zou zijn, wanneer wij er buiten gelaten werden. Ik durf mij voor deze gelegenheid niet ook nog aan te bieden, maar het is voldoende, dat gij mij steeds bereid zult vinden, wanneer het u behaagt mij te laten weten, dat mijn medewerking voordelen voor u heeft.

Terwijl ik mij aan uw goedgunstigheid, Monseigneur, onderdanigst aanbeveel, bid ik onze lieve God u in Zijn heilige hoede te houden, u te leiden door Zijn Heilige Geest, u te sterken met onoverwinnelijke kracht en u te doen toenemen in al wat goed en gelukkig is.

[Genève, 7 mei 1563.]

Joa. Calvini Opera XX (Corp. Ref. XLVIII), ep. 3950. Schwarz, n. 728.

30.

**BELIJDENIS DES GELOOFS UIT NAAM VAN DE HERVORMDE KERKEN
VAN FRANKRIJK OM AAN DE KEIZER EN DE STENDEN VAN
DUITSLAND AAN TE BIEDEN OP DE RIJKSDAG TE FRANKFORT, 1562**

1563

Aan de lezers.

Aangezien gedurende de oorlogstroebelen in Frankrijk, tot groot verdriet van de goede edelen, die daardoor zelfs gedwongen zijn geworden de wapenen op te nemen, vele valse geruchten legen hen uitgestrooid zijn om in hun personen de waarheid Gods in een slecht daglicht te stellen, zijn zij vervolgens wel genoopt enige verklaringen ten gunste van de zuiverheid van hun geweten af te leggen. Nu het Gode behaagd heeft Frankrijk in barmhartigheid aan te zien en het vrede te schenken, en de zaak van hen, die men belasterd had, goedgekeurd is door zijne Majesteit en haar Raad, zodat daarvoor geen verontschuldiging meer nodig is, kan men zich er wel bij neerleggen dat het kwaad, dat maar al te lang geduurd heeft, als het ware begraven wordt; wee degenen, die de openbare rust nog in enig opzicht zouden willen verstoren!

Toch, omdat vele onwetenden, die slecht ingelicht zijn over de leer, waartegen gestreden is, nog hardnekkig doorgaan haar te verafschuwen en te verachten, heeft het ons meer dan nuttig toegeschenen deze Belijdenis des Geloofs te publiceren, die verzonden was bij de gelegenheid hierboven vermeld, om aangeboden te worden aan de keizer en de stenden van het Rijk, bijeen op de Rijksdag te Frankfort 27); maar omdat de wegen versperd waren, heeft ze haar doel niet kunnen bereiken. Inderdaad leek het of de tijd toen verstreken was; maar welbeschouwd heeft zij nu nog haar nut evenzeer als toen, zoals de gevolgen door Gods genade wel zullen uitwijzen. Hoe dit ook zij, het zou jammer wezen, dat zulk een goed als het ware afgedaan bleef, terwijl het nog in vele opzichten dienst kan doen.

Sire 27a), wij twijfelen er niet aan dat sedert de troebelen, die tot ons groot verdriet gaande gemaakt zijn in het koninkrijk Frankrijk, sommigen hebben getracht onze zaak gehaat te maken bij uwe Majesteit; en dat ook gij, zeer doorluchtige vorsten, heel wat slechte berichten hebt gehoord om u tegen ons op te zetten. Maar wij hebben altijd gehoopt en hopen nu meer dan ooit gehoor te vinden om onze verdediging in te dienen en dat zij aanvaard zal worden, wanneer gij eenvoudig kennis zult hebben genomen van de feiten zoals zij werkelijk zijn.

Zo is het dan dat wij reeds eerder vele verklaringen hebben gepubliceerd, waardoor de gehele Christenheid wel voldoende ingelicht moet zijn over onze onschuld en de zuiverheid van ons geweten en dat het er zo verre van af is, dat wij enige opstand tegen de koning, onze enige soevereine vorst en heer van Godswegen, op touw hebben willen zetten; dat wij veeleer onze levens en onze goederen er in de oorlog aan gewaagd hebben om de hoogheid, die hem toegekend moet worden, en het gezag van zijn edicten te handhaven, zoals in feite Zijne Majesteit geen loyaler, gehoorzamer en vredelievender onderdanen bezit dan wij zijn en willen blijven tot het einde toe. En daarom, zonder stil te blijven staan bij deze dingen, die vroeger al voldoende uitvoerig uiteengezet zijn, zal het voor ons volstaan om thans aan te tonen wat de religie is, voor de uitoefening - toegestaan door de

21) 1562. 27a) Karel V.

edicten van de koning, onze soevereine heer - waarvan wij gedwongen geweest zijn ons met de wapenen te verdedigen. Want wij vernemen, dat de kwaadwillenden, die niets anders hebben om ons te belasteren, valselijk en ten onrechte tegenover uw gewijde Majesteit, Sire, en uwe excellenties, zeer doorluchtige vorsten, de godsdienst, die wij volgen, blameren en u allerlei dingen op de mouw spelden om u er een afkeer van te bezorgen, zodat, indien wij niet werden gehoord om ons te verdedigen, onze zaak door zulke laster totaal ten onder gebracht zou zijn.

Het is waar, dat de Belijdenis des Geloofs van de kerken van Frankrijk, die wij aanhangen, dit kwaad enigermate vermocht op te heffen. Uit het feit dat zij reeds tweemaal plechtig aan de koning, onze soevereine heer, is aangeboden, kan men duidelijk zien dat zij de samenvatting 28) van ons geloof is. Zonder dat zouden wij niet vrijmoedig ondernomen hebben om ons te zuiveren van de valse lasteringen, die over ons zijn uitgestort: niet alleen omdat de mond van kwaadsprekers nooit gesloten kan worden maar, aangezien het onze plicht is alle mogelijke moeite te doen opdat onze onschuld erkend worde, om niet in ergernissen te leven, maar vooral opdat de zuivere eenvoud van ons geloof erkend worde, zodat de bozen de mond niet meer openen om te lasteren tegen de waarheid van het Evangelie.

Daarom zijn wij te rade geworden, Sire, deze korte samenvatting te richten tot uwe Majesteit en tot uwe excellenties, doorluchtigste vorsten, opdat het geloof, waaraan wij ons houden, betuigd zij door de ondertekening van onze eigen hand. En aangezien wij er prijs op stellen een goede naam te hebben bij uwe Majesteit, Sire: met het oog op de eerbied, die wij voor haar hebben en evenzeer voor u, doorluchtigste vorsten, smeken wij ootmoedig en bidden wij, dat deze Confessie ontvangen worde om gehoord en verhoord te worden met welwillendheid.

De Confessie handelt dan achtereenvolgens over God en Christus, de Triniteit, de Schrift, het heil, zonde en genade, geloof en werken, de aanroeping Gods, de verwerping van de aanroeping der heiligen. In de eerste zin wordt dadelijk de overeenstemming met de oude concilies genoemd 28a). Dan volgt als tweede punt de afwijzing van die instellingen in de eredienst, die niet op de Schrift berusten, die slechts menselijke tradities zijn en

28) sommaire.

28a) ... nous protestons qu'en tous les articles qui ont été décidés par les Concils anciens ..

toch de gewetens binden. Ter nadere onderscheiding voegt Calvijn daaraan het volgende toe, waardoor de grenzen tussen Reformatie en Katholicisme nog eens gepreciseerd worden en waarin men een korte samenvatting zien kan van hetgeen hij in andere geschriften en met name in de Institutie, boek IV, betoogd had:

Toch bedoelen wij in het geheel niet het gezag van de Kerk te vernietigen, noch dat van de prelaten en pastoors, aan wie het toezicht is opgedragen om haar te regeren. Wij erkennen, dat naar de bisschoppen en pastoors met eerbied geluisterd moet worden in zoverre zij hun plicht doen in het verkondigen van het Woord Gods; dat alle Kerken, en elke Kerk voor zich, macht heeft om wetten en bepalingen te maken over het algemene beleid, aangezien alles met orde en regel behoort te geschieden 29); en dat men aan dergelijke bepalingen moet gehoorzamen mits zij geenszins de gewetens binden en men er geen bijgelovigheid in mengt; en wij houden voor ingebeelden en wederspannigen, die zich daaraan niet willen aanpassen. Maar wij ontveinzen ons geenszins, dat men onderscheid moet maken tussen de ware en legitieme pastoors en hen, die alleen maar die titel dragen. Want inderdaad is het misbruik maar al te bekend, dat er zijn die zich prelaten noemen en als zodanig erkend

willen worden, maar niet de minste aanstalten maken om zich van hun plicht te kwijten. Maar het ergste is nog, dat zij onder de schijn van hun staat en waardigheid de arme zielen ten verderve leiden door hen van de waarheid Gods af te brengen met hun leugens. En indien zij overigens nog te dulden waren - wanneer zij ons overstelpen met valse leringen en dwalingen, dan hebben wij slechts het antwoord in toepassing te brengen van St. Petrus: *Dat men Gode meer gehoorzamen moet dan de mensen* 30).

Overigens houden wij het ervoor, dat het primaat, dat de paus zichzelf toeschrijft, een al te vèr gaande aanmatiging is. Want ook al geeft men toe, dat het nuttig is een hoofd in de Kerk te hebben - wat in elk geval volkomen in strijd is met het Woord van God - dan is het toch een al te geweldige dwaasheid, dat hij, die hoofd over de bisschoppen moet zijn, zelf geen bisschop zou wezen. Wanneer men nagaat alles wat zij over hun hiërarchie zeggen, vindt men geen enkele overeenstemming met wat onze Heere Jezus Christus en Zijn apostelen ons hebben nagelaten; veeleer, dat het

29) I Cor. 14: 40.

30) Hand. 5 : 29.

een bederf is, goed om de rechtsregering van de Kerk omver te werpen. Laten wij niet alle losbandigheden en ergernissen oprakelen, die maar al te bekend zijn. Wij beweren echter, dat alle Christenen, willen zij niet opstandig tegen God zijn, behoren te verwerpen datgene waarvan zij inzien, dat het in strijd is met de zuiverheid van Zijn dienst. Want wanneer er sprake is van de geestelijke rechtspraak, die God Zichzelf voorbehoudt, is er geen enkele menselijke hoogheid, die daartegenover stand kan houden. De wetten van de aardse vorsten, hoe zwaar en hard ze ook mogen zijn, hebben, zelfs als men ze als onbillijk ervaart, niettemin haar kracht, zo zelfs, dat het geenszins geoorloofd is ze te verachten. Maar de goederen en de dingen van deze wereld zijn volstrekt niet zoveel waard, dat het gezag, dat God heeft geschonken aan alle koningen, vorsten en in hoogheid geplaatsten, er niet boven uit gaat. Daarom is het geheel iets anders onze zielen te onderwerpen aan alle mogelijke tirannieke, vreemde of ontaarde wetten, die slechts dienen om ons af trekken van onze onderwerping aan God. Intussen erkennen wij, dat het niet de zaak van particuliere personen is dergelijke misstanden te verbeteren om ze geheel op te heffen; maar het is voldoende wanneer alle Christenen zich erbuiten houden en zich onbevlekt en volkomen bewaren voor de dienst van God.

Wat alle herders betreft, die zich trouw van hun plicht kwijten, wij houden het er voor, dat zij aanvaard moeten worden als vertegenwoordigend de persoon van Hem, die hen geordend heeft, en dat alle Christenen zich moeten regelen naar de algemene orde voor de gelovigen om de leer des heils te horen, hun geloof te belijden, zich te houden binnen de eenheid der Kerk, in vrede berispingen en correcties te aanvaarden, en mede te werken om te verhinderen, dat er enige secte of oproer ontsta. Zo beschouwen wij als scheurmakers allen, die onrust en verwarring verwekken, strekkend tot het uiteen doen vallen van de Kerk, die slechts in stand kan blijven wanneer zij wordt geregeerd door haar herders, omdat het aldus Gode behaagd heeft en Hij aan allen, van groot tot klein, beveelt zich in zulk een onderwerping te voegen 31). Daaruit volgt, dat allen, die zich naar eigen verkiezing afscheiden en afsnijden van de gemeenschap der gelovigen, zich dan ook buiten het koninkrijk der hemelen bannen. Maar daaruit volgt ook, dat zij, die willen dat men naar hen luistert in de Naam van Jezus Christus, bedenken moeten de leer, die hun is toevertrouwd; wèl te brengen.

Matth. 18 : 18; Joh. 20

Hierna behandelt deze Confessie de sacramenten, door een algemene sacramentsleer, een korte leer over de Doop en een uitvoerige over het Avondmaal te geven.

Daarna volgen deze slotwoorden:

Ziehier, Sire, uwe gewijde keizerlijke Majesteit, en gij, excellenties, doorluchtigste vorsten, een verklaring van ons geloof, waarin wij niets hebben opgesmukt noch bewimpeld en op grond waarvan wij begeren, dat over onze zaak wordt geoordeeld en beslist. Intussen smeken wij zeer ootmoedig uwe Majesteit, Sire, en uwe excellenties, doorluchtige vorsten, dat het u behage met eenzelfde eerbied als waarmede wij getracht hebben getuigenis af te leggen van wat wij geloven, met overeenkomstige nauwgezetheid de inhoud van deze verhandeling te beschouwen en alles te aanvaarden met een zodanige welwillendheid als slechts de rede en de billijkheid voorschrijven, en met verwerping van alle mensenmeningen, om geen enkel vooroordeel tegenover de waarheid te laten gelden.

Joa. Calvini Opera, IX (Corp. Ref. XXXVII), 753-772.

HOOFDSTUK X

DE FRANSE CONFESSIE

DE GELOOFSBELIJDENIS VAN DE FRANSE KERKEN BRIEVEN AAN DE KONING EN AAN HET VOLK

INLEIDING

De *Kerkgeschiedenis van de Hervormde Kerken in het Koninkrijk Frankrijk*, waarvan Theodorus Beza de redacteur is geweest, stelt het begin van de min of meer geregelde organisatie dezer gemeenten omstreeks het jaar 1555. Er zijn dan al jaren van strijd voorafgegaan, en het bloed van tal van martelaren heeft reeds gestroomd. In het genoemde jaar stelt Jacques Pannier ook de geordende stichting van de gemeente te Parijs. Haar eerste predikanten waren Jean le Maçon, gezegd La Rivière, uit Angers, François de Morel, gezegd du Buisson en Antoine de Chandieu, sieur de la Roche bij Mâcon, alle drie gevormd te Genève. Met jeugdige moed en opvallende wijsheid leidden zij te midden van de grootste gevaren hun gemeente-in-wording. Is de ware Kerk kenbaar aan het klokgelui, de valse Kerk aan de schoten van haakbussen en pistolen, zeiden de tegenstanders. Dit sloeg op de 'hagepreken' van de Hervormden, even buiten de Parijse wallen.

De ontwikkeling van de verhoudingen tussen de plaatselijke Kerken in Frankrijk blijkt uit het feit, dat Chandieu in 1557 naar Poitiers werd gezonden om daar bepaalde vraagstukken op het gebied van de leer te helpen oplossen, die ons overigens niet bekend zijn. Tegelijk werden daar 'Articles polytiques pour réformée selon le Saint Évangile' vastgesteld.

Dit was een primitieve kerkorde; politiek heeft hier dezelfde betekenis als 'geestelijke politie' in de oude tekst van Artikel 30 der *Nederlandse Geloofsbelijdenis*; de meer gebruikelijke Franse benaming is 'discipline'. Zo heet dan ook de eerste Franse kerkorde. Zowel die van Poitiers als laatstgenoemde van 1559, legt de samenstemming der Kerken voor alle zaken van algemeen belang, en tegelijk de daardoor begrensde autonomie 'der plaatselijke gemeenten, ten grondslag aan de orde.

Dezelfde ontwikkeling bracht nu mede, dat op 25 of 26 mei een synode van de Franse Kerken te Parijs onder voorzitterschap van Morel bijeenkwam. In totaal waren er niet minder dan 72 kerken vertegenwoordigd. Parijs, was verkozen omdat men in een drukbevolkte stad het minst gevaar liep op te vallen.

Hier werd eerst de **Kerkorde** vastgesteld, die zoëven besproken is en die, behalve in de artikelen van Poitiers, ook wortelt in de *Ordonnances ecclésiastiques van Genève* van het jaar 1541. Op haar beurt zijn de Nederlandse kerkorden van Wesel, 1568, en Emden, 1571 ervan afhankelijk.

Ook een **Confessie** was voorbereid en in ontwerp aan Calvijn ter beoordeling gezonden. Calvijn hechtte in het algemeen niet aan confessionele vormen en vreesde ook, dat de uitvoering van het plan in Frankrijk een onnodig provocerende werking op de tegenstanders zou kunnen hebben. Tenslotte kwam toch nog op 28 of 29 mei een *ontwerp van Calvijn* ter synode aan. Morel schreef hem een week later, dat de synode iets aan die Confessie had toegevoegd en zeer weinig erin veranderd. Zij zou met algemene instemming in het archief van elke gemeente geborgen worden en niet aan de overheden of de koning worden aangeboden dan in geval van uiterste noodzaak.

Dit besluit heeft ten gevolge gehad, dat de Confessie niet terstond in druk verschenen is en in de tweede plaats dat, toen zij verscheen, er twee edities voor den dag kwamen,

nl. in 40 en in 35 artikelen. Het verschil is naar de inhoud niet zeer ingrijpend. Het *ontwerp uit Genève* had één artikel over het Woord van God als kenbron, hetgeen de synode tot vijf artikelen over God en Zijn Woord uitwerkte. De vorm in **40 artikelen** vindt men in de reeds genoemde klassieke Franse kerkgeschiedenis en in een druk uit het einde van 1559.

Echter bestaan er nog uit dit jaar ook drukken in 35 artikelen en zo vindt men de Confessie ook in de Opera Calvini in het Corpus Reformatorum, met de andere eerste vijf artikelen aan de voet der bladzijde. Voor de herkomst van de Confessie van Parijs - of, in het Latijn, Confessio Gallicana -- moet ook gerekend worden met de 'Remonstrance et apologie', opgesteld na de 'affaire de la rue Saint-Jacques', voor de koning, waarschijnlijk door Chandieu, en die enigszins als een allereerste vorm van Confessie van Parijs - dus niet van Frankrijk - beschouwd kon worden. Zij is aangehaald in de vorige inleiding, blz. 38, Voor meer bijzonderheden van deze formele soort zie men de literatuur hieronder opgegeven.

Thans nog slechts het volgende.

De titel van de uitgaven der Franse Confessie in 40 artikelen - die de officiële geworden is als Confession de la Rochelle, 1571 - luidt: 'Confession de foy faite d'un commun accord par les Français qui désirent vivre selon la pureté de l'Evangile de notre Seigneur Jésus-Christ'.

Als motief staat op de titelpagina de tekst uit I Petri 3 : 15 - die wij al meer in dergelijk verband ontmoet hebben -: 'soyez toujours appareillez a respondre a chacun qui vous demande raison de l'esperance qui est en vous'.

De titel van de uitgaven in 35 artikelen luidt: 'Confession de foi faite d'un commun accord par les Églises qui sont dispersées en France et s'abstiennent des idolâtries papales'. Deze titel klinkt meer agressief dan die van de 40 artikelen.

De **40 artikelen** worden voorafgegaan door een 'Epître au roy'; de **35 artikelen** door een 'Préface', waarvan het opschrift luidt: 'Les povres fideles qui sont iniustement diffamez et affligez par le Royaume de France á cause qu'ils desirent de servir purement á Dieu, sans se polluer aux superstitions de la papauté, à tous ceux qui leur voudront prêter audience'. Deze voorrede richt zich dus niet zozeer tot de koning maar tot een ieder, die maar horen wil en haar opschrift is niet minder agressief dan de titel van de Confessie in 35 artikelen zelf.

Het is algemeen bekend, *dat onze Nederlandse Geloofsbelijdenis in 37 artikelen een bewerking van de Franse in 40 artikelen is*. Ter vergelijking volgt hier daarom het oorspronkelijke opschrift van de Brief aan koning Philips, die men beneden, blz. 155 lezen zal: 'Les fideles qui sont es Pays Bas, qui desirent vivre selon la vraye reformation de l'Évangile de nostre Seigneur Jesus Christ'. De titel van de Confessie zelf luidt: 'Confession vrayement chrestienne contenant le sommaire de la doctrine de Dieu, et salut eternal de l'âme. etc.

De voorrede van de Franse Confessie in 35 artikelen is een nobel pleidooi, waarin vooral drie punten de aandacht trekken. De misdaden, waarvan men de Hervormden beschuldigt, zijn ketterij en scheuring. De gehele Confessie dient ter weerlegging van de beschuldiging van ketterij. Wat de scheuring betreft, de Hervormden verklaren eerlijk onder geen voorwaarde de papistische ceremoniën meer te kunnen bijwonen, die evenzo in strijd zijn met het Woord Gods als vuur met water. Het derde punt betreft het recht van de gelovigen om afzonderlijk samen te komen en kerk te houden. Daarvoor beroept men zich op de woorden 'in iedere plaats' uit I Timotheüs 2 : 8 en dit te eer, omdat de Hervormden zichzelf noch het recht noch de macht toekenden om de officiële Kerk te zuiveren. Zij waren wel gedwongen om hun eigen weg te kiezen en zij wijzen daarmede alle verdere laster af.

De brief aan de koning vóór de 40 artikelen staat dicht bij de grote brief aan de koning van Calvijn vóór de. Institutie, zonder er slechts een copie van te zijn. Hij is veel korter en knoopt aan bij het edict van Amboise van maart 1560, dat enige ruimte aan de Hervormden scheen te beloven. Deze brief is dus van bijna een jaar na de synode van Parijs. Hij dwingt met eenzelfde kracht als Calvijn gebruikt had, aan op de bescherming en op het onpartijdige en soevereine oordeel van de koning over de zaak der Hervorming. 'Dat het derhalve uwe Majesteit behage om in plaats van met vuur en zwaard, die men tot nu toe heeft gebruikt, over onze Geloofsbelijdenis te beslissen met behulp van het Woord van God, en verlot en zekerheid te geven om het zo te doen. En wij hopen, dat gijzelf rechter over onze onschuld zult wezen door vast te stellen, dat er bij ons niet de minste ketterij noch rebellie aanwezig is, maar dat wij er alleen naar streven om te mogen leven met een gezonde consciëntie, God dienende naar Zijn geboden en uwe Majesteit erende in alle gehoorzaamheid en onderdanigheid'. Het spreekt vanzelf, dat de brief bij de Nederlandse Geloofsbelijdenis de lezer hier in gedachten komt. Er zijn nauwe historische en literaire betrekkingen, want van de 40 Franse artikelen met deze brief bestaat een druk, verschenen, bij dezelfde uitgever bij wie ook de eerste druk van de Confession des Pays-Bas in 1561 is verschenen; zijn naam is waarschijnlijk Abel Clémence, te Rouen.

Wij kennen van deze pleidooien, opdrachten, onderling volkomen onafhankelijk, de schrijvers niet. Of Hendrik II of Frans II, dan wel hun moeder, Catharine de Medicis, de brief ooit gelezen hebben, hoewel hij hun enige malen aangeboden is, blijft onbekend. Wij behoeven niet te aarzelen ze als historische documenten te rangschikken onder de beste uitingen van het door Christus bevrijde menselijke geweten. Als zodanig verdienen zij niet minder dan de Confessie zelf, in levende herinnering te blijven.

De Brief aan de koning voorafgaande aan de 40 artikelen is *onze tekst no. 31 op blz. 85; de Voorrede voor de 35 artikelen is onze tekst no. 32 op blz. 88.*

Histoire ecclésiastique des Églises réformées au Royaume de France, boven blz. 45.

Jacques Pannier, Les origines de la Confession de Foi et la Discipline des Églises Réformées de France. Etudes d'histoire et de philosophie religieuses publ. p. la Faculté de Théologie protestante de l'Université de Strasbourg, fase. 32, Paris 1936.

J. N. Bakhuizen van den Brink, La Confession de foi des Églises Réformées de France de 1559, et la Confession des Pays-Bas de 1561, Bulletin des Églises Wallonnes, V 6, Leiden 1959.

E. M. Braekman, Les sources de la Confessio Belgica, Bulletin des Églises Wallonnes, V, 7, Leiden 1961.

31.
OPDRACHT AAN DE KONING VOOR DE FRANSE GELOOFSBELIJDENIS
IN 40 ARTIKELEN
1560

De Fransen, die begeren te leven naar de zuiverheid van het Evangelie van onze Heere Jezus Christus,

Aan de Koning.

Sire, wij danken God omdat, terwijl wij tot nu toe geen enkele toegang tot uwe Majesteit hadden om haar de hardheid te doen horen van de vervolgingen, die wij te verduren hebben gehad en nog dagelijks verduren doordat 'wij de zuiverheid van het Evangelie en de gerustheid van ons geweten willen nastreven, Hij ons nu doet zien, dat gij bereid zijt kennis te nemen van het belang van onze zaak, volgens het laatste edict van maart van dit jaar 1559, dat uwe Majesteit behaagd heeft te doen afkondigen 1). Dit is de reden waarom wij thans de mond durven openen, die ons tot hiertoe gesloten is door de onrechtvaardigheid en de gewelddadigheid van vele van uw ambtenaren, die zich meer laten aansporen door haat jegens ons dan door behoorlijke toewijding aan uw dienst.

Opdat wij, Sire, uwe Majesteit volledig op de hoogte mogen brengen van hetgeen onze zaak betreft, smeken wij u zeer nederig onze Belijdenis des Geloofs aan te zien en te horen, die wij u aanbieden, in de hoop dat zij ons een voldoende verdediging zal zijn tegen de smaad en laster, waarmede wij geheel ten onrechte tot hiertoe beladen zijn door hen, die er altijd reeds hun werk

1) Het edict van Amboise van 11 maart 1559 valt, daar in. Frankrijk het jaar toen op 25 maart aanving, volgens onze tijdrekening in 1560. Mémoires de Condé, I 1743, p. 9. Deze brief is dus bijna een jaar jonger dan de tekst der Confessie zelf en geschreven omdat men eerst toen de gelegenheid hoopte te vinden, de Confessie aan de koning aan te bieden.

van hebben gemaakt om ons te veroordelen vóórdát nog onze zaak in behandeling genomen is. Wij kunnen plechtig verklaren, Sire, dat daar niets in staat in strijd niet het Woord van God of in tegenspraak met de eerbied die wij u verschuldigd zijn. Want de artikelen van ons geloof, die behoorlijk uitvoerig in onze Belijdenis zijn beschreven, komen alle hier op neer dat, aangezien God ons Zijn wil voldoende duidelijk heeft gemaakt door Zijn profeten en apostelen, en door Zijn Zoon zelf, onze Heere Jezus Christus, wij zoveel eerbied en respect aan het Woord van God verschuldigd zijn, dat wij er niets aan toevoegen van onszelf maar ons geheel en al richten naar de regel, die ons daarin is voorgeschreven. En omdat de Roomse Kerk, nalatende het gebruik en de gewoonte van de vroege Kerk, nieuwe geboden en een nieuwe vorm van dienst van God heeft ingevoerd, achten wij het volkomen voor de hand te liggen de voorkeur te geven aan de geboden van God, die de waarheid zelve is, boven de geboden van de mensen, die van nature geneigd zijn tot leugen en ijdelheid. Wanneer onze tegenstanders het omgekeerde beweren, kunnen wij toch voor God en mensen verklaren, dat wij om geen andere reden hebben te lijden dan omdat wij handhaven, dat onze Heere Jezus Christus onze enige Heiland en Verlosser is en Zijn leer de enige leer van leven en heil.

En dit nu, Sire, is de enige oorzaak waarom de beulen zo dikwijls hun handen bezoedeld hebben met het bloed van uw arme onderdanen. Zonder hun levens te ontzien waar het gold deze zelfde Geloofsbelijdenis te handhaven, hebben zij zeer wel aan allen te verstaan weten te geven, dat zij gedreven werden door een andere geest dan die der mensen, aan wie natuurlijkerwijze de zorg voor hun rust en gemak meer ter harte gaat dan de eer en de glorie van God.

En daarom, Sire, overeenkomstig de goedheid en welwillendheid, die gij belooft in toepassing te brengen jegens uw arme onderdanen, smeken wij uwe Majesteit zeer nederig ons de barmhartigheid te bewijzen zelf onze zaak te onderzoeken waarvoor wij ieder ogenblik vervolgd worden met dood of verbanning en waardoor het ons ook onmogelijk wordt gemaakt om u de zeer nederige dienst te bewijzen die wij u verschuldigd zijn.

Dat het derhalve uwe Majesteit behage, Sire, om in plaats van met vuur en zwaard, die men tot nu toe heeft gebruikt, over onze Geloofsbelijdenis te beslissen met behulp van het Woord van God, en verlof en zekerheid te geven om het zo te doen. En wij hopen, dat gijzelf rechter over onze onschuld zult wezen door vast te stellen, dat er bij ons niet de minste ketterij noch rebellie aanwezig is, maar dat wij er alleen naar streven te mogen leven met een consciëntie, God dienende naar Zijn geboden en uwe Majesteit erende in alle gehoorzaamheid en onderdanigheid.

En omdat wij nodig hebben door de prediking van het Woord van God aan onze plicht en dienst, zowel jegens Hem als u gehouden te worden, smeken wij u zeer nederig, Sire, dat het ons geoorloofd zij enkele malen bijeen te komen, om zowel vermaand te worden door het Woord van God tot Zijn vreze, als, gesterkt te worden door de bediening van de Sacramenten, die onze Heere Jezus Christus in Zijn Kerk ingesteld heeft.

En indien het uwe Majesteit behaagt ons een plaats te geven, waar een ieder kan zien wat er in onze bijeenkomst gebeurt, dan zal de aanblik alleen al ons bevrijden van de beschuldiging van zoveel misdaden, waarmee onze bijeenkomsten tot hiertoe belasterd zijn. Want men zal er niets kunnen zien dan volkomen zedigheid en kuisheid en er niets kunnen horen dan de lof van God, de aansporing tot Zijn dienst, en gebeden voor het welzijn van uwe Majesteit en uw koninkrijk. Maar wanneer het u niet behaagt ons zoveel genade te bewijzen, dat het ons dan tenminste geoorloofd zij voor onszelf in alle rust de orde te volgen, die ons is gesteld.

Wij smeken u zeer nederig, Sire, dat als gij dit verzoekschrift, dat u thans wordt aangeboden, hoort lezen, gij daarin de kreten en verzuchtingen van een ontelbaar aantal van uw arme onderdanen hoort, die uw erbarmen inroepen opdat gij de **brandstapels blusse**, die de wreedheid van uw rechters in uw koninkrijk heeft ontstoken. En dat het ons aldus geoorloofd zij, terwijl wij uwe Majesteit dienen, Hem te dienen, die u tot uw waardigheid en grootheid heeft verheven.

Maar indien het u niet behaagt, Sire, onze stem te horen, dat het u dan believe de stem van de Zoon Gods te horen die, daar Hij u de macht heeft gegeven over onze goederen, over onze lichamen en over ons leven, u vraagt de macht en de heerschappij over onze zielen en gewetens, die Hij zich verworven heeft ten koste van Zijn bloed, aan Hem over te laten.

Wij smeken Hem, Sire, u altijd te willen leiden door Zijn Geest, toenemend met uw leeftijd 2), uw grootheid en macht; u de zegen verlenende tegen al uw vijanden en bevestigend voor altijd in alle billijkheid en gerechtigheid, de troon van uwe Majesteit, waarvoor het Hem behage ons genade te doen vinden, om enige vrucht te mogen ontvangen op dit ons smeekschrift en opdat wij, terwijl onze moeiten en smarten verwisseld worden in

enige rust en bevrijding, ook ons wenen en onze tranen mogen verwisselen in een voortdurende dankzegging tot uwe Majesteit, die een Hem welbehaaglijke zaak gedaan hebt, waardig uw goedheid en rechtvaardigheid en zeer nodig voor het behoud van uw meest nederige en meest gehoorzame onderdanen en dienaren.

Joa. Calvini Opera, IX (Corp. Ref. XXXVII), 737-740.

2) Karel IX was toen 10 jaar oud.

32.

**OPDRACHT AAN HET VOLK VOOR DE FRANSE GELOOFSBELIJDENIS
IN 35 ARTIKELEN
1559**

De arme gelovigen, die ten onrechte worden gesmaad en geteisterd in het gehele koninkrijk Frankrijk, omdat zij begeren God zuiverlijk te dienen, zonder zich te bezoedelen met de bijgelovigheden van het pausdom, aan allen, die hun gehoor willen verlenen.

Hoezeer wij weten en reeds sinds lang ons de oren tuiten van de smaad waarmede onze vijanden ons belasteren en die zij in hun mond voeren om ons overal te kwetsen, toch omdat ons aan de andere kant is aangezegd, dat het onze bestemming is om te wandelen te midden van schande en laster 3) terwijl wijzelf goeddoen 4), en dat God daardoor onze lijdzaamheid wil oefenen, zouden wij, indien het alleen om onze eer en goede naam te doen was, liever zwijgen en in vrede alle onrecht van de wereld lijden dan enige zelfverdediging te ondernemen. Vooral omdat het goed en nuttig voor ons is om door de boosaardigheid en ongunst van de massa aangespoord te worden omhoog te zien, waar ons loon is verzekerd. Inderdaad is het ons niet onbekend, dat God deze wet voor alle tijden aan Zijn Kerk heeft opgelegd, nl. dat zij, die op Hem hopen, niet alleen geplaagd, maar ook veroordeeld worden met schande 5); en wij zijn niet beter dan de apostelen, die geacht zijn als het uitvaagsel en vuil van de wereld 6).

Daarom is er alle reden voor ons om het hoofd te buigen en ons naar hun voorbeeld te voegen. Wat meer, is, omdat de vaderen reeds

3) I Cor. 6 : 8.

4) I Petri 2 : 20.

5) II Tim, 2: 9.

6) 1 Cor. 4: 13.

onder de wet begonnen zijn de smaadheden van Jezus Christus te dragen 7) voor Hij gekruisigd werd - wat de apostel ons al in de spiegel van Mozes laat zien - mogen wij niet zo op onszelf gesteld zijn, dat wij niet bereid zouden wezen om gelijk gemaakt te worden aan Hem die, na Zichzelf voor ons vernietigd te hebben, in heerlijkheid is opgewekt om ons in Zijn eigen Persoon te tonen, dat alles wat ook wij verduren om het getuigenis van het Evangelie, voor ons eens omkeren zal in vreugde, geluk en overwinning 8)

Hierom, overeenkomstig de aansporing, die ons is gegeven, zullen wij steeds bereid en er mede tevreden zijn om met onze Meester verworpen te 'worden uit de gemeenschap der mensen, als wij maar aangenomen worden door Hem, die de enige bevoegde Rechter is.

Wij hebben, Gode zij dank, tot hiertoe ondervonden hoeveel beter het is met Jesaja te zeggen, dat onze Borg in de hemel is 9), en daarom met de heilige Paulus te verachten alle verkeerde oordelen ter wereld 10), dan ons zeer bezorgd te maken of aan het wankelen te laten brengen door de geruchten, die de ronde doen, gelijk wij dan ook tot hiertoe getoond hebben gehard te zijn tot zulk een lijdzaamheid. Doch omdat ons bevolen is het goede te bezorgen niet alleen voor God maar ook voor de mensen en wij tot hiertoe, zoveel als mogelijk was, nagegaan hebben of de giftige razernij van de vijanden der waarheid nog tot rust zou kunnen komen, maar iedereen ziet, dat er noch

eind noch perk aan is, zijn wij door uiterste noodzaak gedwongen onze pleidooien te publiceren om onszelf te zuiveren tegenover hen, die de macht hebben ze te aanvaarden.

Wat betreft hen, die dagelijks valse lasteringen verzinnen om ons te gronde te richten, die ons de vijandschap toedragen, die zij tegen het Woord van God koesteren, en zich inspannen om tegen alles in kwaad te spreken, hen moeten wij, omdat er geen enkele hoop is daar iets bij te winnen, laten voor wat zij zijn, als het niet was om hun de mond te sluiten door hun leugens te weerleggen. Er zijn ook anderen, die het ons past te verachten, te weten, die voorgeven hen te geloven, hoezeer zij genoeg gewaarschuwd zijn van het tegendeel. Want zulke lieden zijn niet waard, dat men de moeite neemt om hen tevreden te stellen, noch zelfs dat men op hen let, aangezien zij, door en door besmet met hun afgoderijen, daar niet alleen behagen in scheppen en erin wensen te volharden met een onverzettelijke

7) Hebr. 11 : 26.

8) II Tim. 2 : 12.

9) Jesaja 38 : 14.

10) I Cor. 4 : 3.

kwaadwilligheid, maar ook bijzonder voldaan zijn als ze ons horen vernederen, om zodoende enige dekking te hebben voor hun eigen goddeloosheid. Er zijn trouwens twee soorten lieden, die ons haten om niets, of ons verdenken, of het land aan ons hebben en die wij wensen en zullen beproeven tevreden te stellen, mits het hun belieft naar ons te luisteren.

De eersten zijn de lastigsten als het geldt rede en waarheid te aanvaarden en wel zij die, uit vrees moeilijkheden en schade te ondervinden, trachten tussen twee wateren in te zwemmen en zich anders voordoen dan ze zijn, om de wereld te behagen. Want ofschoon zij niet vergiftigd zijn door haat tegen ons, spijt het hun allerm minst, dat men ons van dit en dat beschuldigt; zij slikken graag de laster die men ons oplegt en zijn maar al te geneigd daar geloof aan te hechten. Niettemin zijn wij ervan overtuigd, dat velen van hen, als ze ons gehoord hebben, voldaan zouden zijn en 'zich tenminste zullen ontdoen van de slechte en duistere meningen, die ze tegen ons hadden opgevat. De anderen zijn of totaal onwetend, of geheel weerstandloos en daardoor al te lichtgelovig in hun domheid, zodat zij, zonder onderscheid of enige oplettendheid, ons dikwijls in het wilde weg zullen veroordelen op grond van het eerste en beste lichtvaardig verzonnen bericht, dat zij gehoord hebben. Wij verzoeken dus de ene en de andere groep tezamen niet zo haastig klaar te staan om mensen en feiten te veroordelen, van wie ze niets weten. Want wanneer alles ten kwade van ons is gezegd, doen zij zichzelf nog groter schade door zich niet in acht te nemen voor de listigheid van de duivel, die door middel van zulke ergernissen alles probeert in het werk te stellen om henzelf te misleiden en van de goede weg af te brengen door het Woord Gods - waarin alleen hun heil ligt - bij hen gehaat te maken.

Wij willen dan ook openlijk verklaren, dat ons streven en, verlangen is, dat onze zaak gehoord wordt door de gehele wereld. Want gelijk wij wandelen in gerechtigheid en oprechtheid van geweten voor God en voor Zijn engelen, zo schamen wij ons er ook niet voor, dat alle schepselen weten wie wij zijn. En daarom verzoeken wij ook hen, voor wie wij vreemden zijn, het niet beneden zich te achten ons tegenwoordig pleidooi te lezen. Want ofschoon wij op verre afstand van elkaar verwijderd zijn in het land, het Christen-zijn - wanneer deze naam niet wordt voorgewend als een valse vlag - moet toch wel een voldoende band zijn om hen te verenigen, die al te zeer gescheiden

schijnen. Vooral maken wij er aanspraak op, dat niemand ons bij voorbaat reeds veracht onder het voorwendsel, dat men ziet hoe wij uitgemaakt en vertrapt worden. Want velen denken, dat het niet nodig is nog een nader onderzoek in te stellen naar hen, die al voor dood zijn uitgekreten. Wij nu bidden allen, die God vrezen en nog een druppeltje menselijkheid bezitten, zich wel te herinneren dat David, terwijl hij zijn zegen geeft aan degenen die billijk oordelen over de arme in zijn verdrukking, daarentegen hen vervloekt, die samenspannen om de onschuldigen te veroordelen 111). Zij zijn wezenlijk wreed in hun overmoed, en hetgeen hen tot meedogen en medelijden moest brengen, maakt hen nog trotser in het verdrukken van degenen, die op onrechtvaardige wijze gekweld worden, om hun last nog te verzwaren, die al reeds veel te zwaar was.

De misdaden, waarvan men ons beschuldigt, kan men in twee groepen samenvatten. De **eerste** is: dat wij een leer leren, die vals is en in tegenspraak met het Katholieke geloof, dat alle ware Christenen moeten volgen. Op die grond worden wij volmondig ketters genoemd. Of dat juist is of niet, zullen wij laten beoordelen door middel van de Belijdenis, die hieraan wordt toegevoegd. Waar is, dat wij niet veel van de dwalingen aanhangen, die bijna overal in zwang zijn, zodat wij aldus doende inderdaad niet de gehele wereld op onze zijde hebben. Maar er bestaat geen mens met een nog zo klein verstand, wanneer hij althans zijn ogen wil opendoen, die niet weet, dat de hele Christelijke godsdienst verbasterd is, in zulk een mate dat er in het geheel geen zuiverheid van leer meer bestaat, dat alles vol misbruiken zit, dat de dienst van God op schandelijke wijze verknoeid is, kortom, dat het pausdom zulk een mengsel van bijgeloof, bedriegerijen, misleidingen en voorspiegelingen van satan is, dat de verwarring in Babel nooit zo groot is geweest! Hier een lang betoog over te geven ware niet op zijn plaats, omdat daar een dik boek voor nodig zou zijn. Wij hebben trouwens niets anders ondernomen dan een eenvoudige uiteenzetting van wat ons geloof is, volgens hetwelk wij de levende God aanbidden en aanroepen, in de naam van Zijn enige Zoon, onze Heiland en Verlosser.

Hierom kan het voor ons volstaan thans betuigd te hebben, dat men ons groot ongelijk doet door ons te bezwaren met de laster, dat wij een of andere nieuwe secte hebben uitgedacht: aangezien wij in **overeenstemming zijn met de oude Kerk**, die zich heeft gehouden aan de Wet en het Evangelie, uit welke bron alleen wij alles moeten putten wat tot ons heil behoort. En hierover kan een ieder oordelen door middel van 11) Psalm 94 : 21.

onze Belijdenis, waarin niets is bewimpeld en waarin wij van geen enkele kunstgreep gebruik gemaakt hebben, maar met de mond verklaard hebben voor de mensen wat wij van harte geloven voor God, en wel om daarin standvastig te leven en te sterven door Zijn genade.

Men verwijt ons in de **tweede** plaats, dat wij scheurmakers zijn omdat wij de pauselijke synagogen in het geheel niet bezoeken, maar die liever ontvluchten en ons apart houden en intussen bijeenkomen in kleinere gezelschappen om de naam van God aan te roepen, ons te stichten in Zijn vreze en in het geloof aan het Evangelie van onze Heere Jezus Christus en ons te sterken in alle goed door heilige vermaningen, terwijl wij daaraan het gebruik van het heilig Avondmaal verbinden, zoals het is ingesteld door de Zoon Gods, die er de enige grondlegger van is. En hoewel het op het eerste gezicht hun, die daar aanmerkingen op hebben, toeschijnt dat zijzelf het goede en juiste gebruik daarvan hebben, toch zal het ons gemakkelijk vallen om in het kort aan

te tonen, hoe ijdel en lichtvaardig hun gronden zijn. Zij willen, dat wij de kerken (12 les temples.) bezoeken om de Mis bij te wonen en deel te nemen aan wat zij de dienst van God noemen. Men moet maar eens zien waartoe dat leidt. Het betekent in te stemmen met alle ceremoniën die daar plaats vinden, die evenzeer in strijd zijn met het Woord van God als vuur met water. Het is waar, dat deze verhandeling er niet toe dienen kan om een uitvoerig bewijs te leveren; maar overal waar men ons gehoor wil schenken, zullen wij volkomen duidelijk maken, dat de grootste devoties in het pausdom even zovele verwerpelijke heiligschennissen zijn, waarmede wij niet kunnen instemmen zonder ons schuldig te maken en afbreuk te doen aan de ere Gods. Het kernmoment van heiligheid is voor alle papisten in de Mis gelegen; maar als men een vergelijking maakt van deze met het Avondmaal van onze Here Jezus, dan zal men bevinden, dat de duivel geen groter noch ontstellender tegenstelling tot stand heeft kunnen brengen.

Zonder nu echter een nog grotere discussie te beginnen, verklaren wij in één woord dat, wanneer ons wordt geboden de afgoderij te ontvluchten en ons naar lichaam en ziel onbevlekt te bewaren, ons daarmee streng verboden is door onze aanwezigheid in te stemmen met die bijmengsels, waardoor de dienst van God bedorven is. Indien men ons vraagt, welke dat zijn en waarom wij er zo afkerig van zijn, dan zijn wij bereid ze stuk voor stuk op te sommen. Maar wanneer wij uitgesloten worden en de bewijslevering ons ontzegd is, wat voor menselijkheid of redelijkheid is er dan om daarop een veroordeling te gronden?

Het is derhalve voor ons een vaststaande zaak dat het, willen wij in waarachtige geestelijke reinheid met onze Heere Jezus Christus' verbonden zijn, voor ons noodzakelijk is verre te blijven van dergelijke besmettingen. Want hoewel velen zich dekken met ijdele voorwendselen of zich verontschuldigen: wee over hen, die de schijn op zich laden in te stemmen met het kwaad, vooral wanneer het betreft God te dienen en Zijn heilige Naam te belijden, hetgeen een veel te kostelijke zaak is om die onder ons als een kleinigheid te beschouwen. Wat ons dwingt om ons van alle pauselijke bijgelovigheden te onthouden is, dat zij allen bezoedelen en bevlekken, die zich er mede, inlaten.

Wanneer men hierop antwoordt, dat het ons daarom toch niet vrijstaat afzonderlijk bijeen te komen, dan ligt de verontschuldiging voor de hand. Toen het volk van God gevangen was in Babel, beklagde het zich zijn liederen niet te kunnen zingen in een vreemd land 13); maar dat was in de tijd, toen er slechts één 'plaats bestond, waar het geoorloofd was aan God offers te brengen. Heden ten dage zijn de omstandigheden voor de gelovigen anders, daar het hun geoorloofd is overal de handen ten hemel te heffen. Daarom wanneer wij de mogelijkheid hebben om tot God te bidden in eenstemmigheid 14) en als uit één mond, mogen zij dat niet onderschatten en er niet ondankbaar voor zijn, daar zij zich in gevaar begeven als zij zich van hun geloof vervreemden.

Niet allen beschikken over gelegenheid daartoe, want velen zijn hier en daar verstrooid, eenzaam in verlaten plaatsen, voor wie niets anders overblijft dan te zuchten in hun hart; zij, aan wie God het voorrecht geeft van gemeenschap met anderen, waarin zij. Hem aanroepen en zij onderwezen worden in Zijn Woord, zijn wel verplicht een dergelijke hulp te aanvaarden, willen zij niet welbewust het licht, dat zich hun aanbiedt, uitblussen. Want niet voor niets heeft God deze orde ingesteld onder Zijn kinderen, dat zij zich dag in dag uit moeite geven om te vorderen op de weg van het heil door goede en vrome onderwijzingen en dat ze elkander aansporen. Zo ook - aangezien het ons niet toekomt om de openbare staat te veranderen, node de kerken 15) te zuiveren van de bezoedelingen waarmee ze zo vol zijn, en afgoderijen,

die in zwang zijn af te werpen of te vernietigen - is het toch wel het minste, dat wij ons vergaderen

11) Psalm 137: 4.

14) d'un commun accord.

15) temples.

op een particuliere plek, zonder beweging of onrust te veroorzaken, ten einde het levensvoedsel te ontvangen, waarvan wij beroofd zijn door hen, die zich prelaten noemen, en God in vrede te bidden en ons te sterken in de leer van het Evangelie door het gebruik van het heilig Avondmaal.

Dit doende halen wij niets uit op grond waarvan wij van opstand verdacht zouden kunnen worden; en de meest kwaadgezinden zien dan ook geen kans om een andere beschuldiging op ons te laden dan deze, dat wij geen recht hebben afzonderlijk een Kerk te bezitten of op te richten. Maar de verontschuldiging, die wij hebben bijgebracht, schijnt ons afdoende: nl. dat wij slechts de honger van onze zielen zoeken te voeden, en dat wij ons niet kunnen verheugen de waarheid in het openbaar te horen, maar alleen in particuliere huizen. Voorts, daar wij onze onkunde en zwakheid kennen, uit vrees van te verkoelen en tenslotte geheel en al te falen, maken wij gebruik van de middelen, die God ons geeft, te weten de prediking van Zijn Woord en de sacramenten. Want moet men huurlingen al dulden, het is een eis om wolven in ieder geval te ontluchten. Alles bijeengenomen, wat men ons kan verwijten is alleen dat wij, om niet vergiftigd te worden met de dwalingen en bedriegerijen, die in alle Kerken 16) weerklinken, en daar goed tegen gewapend te zijn, de remedie gebruiken, die God ons biedt, nl. om bijeen te komen als in Zijn schaapskooi en daar onderhouden te worden door Zijn Woord, onder de gehoorzaamheid aan Hem. Het antwoord, dat sommige spotters hierop geven, is wel zeer lichtzinnig, nl. dat het ons, omdat de bisschoppen en pastoors opvolgers van de apostelen zijn, niet mogelijk is een nieuwe orde in te stellen zonder daardoor een onderbreking in de Kerk te veroorzaken. Indien dat werkelijk het geval was, zouden wij dus moeten blijven meedoen met alle goddeloosheid, aangezien de aller-ondeugendsten in de wereld de plaats van de goeden kunnen innemen. Maar aangezien door de mond van de apostel is uitgesproken, dat de Antichrist zijn plaats zal innemen in het heiligdom van God 17), zij wij gedwongen - indien . wij geen afvalligen willen zijn - niet alleen hen los te laten en af te zien van alle gemeenschap met hun valsheden, maar ware herders te zoeken, die ons getrouw onderwijzen. Intussen mogen wij wel verklaren 18), dat onze bijeenkomsten plaats hebben met zodanige eerbied, soberheid, bescheidenheid en welvoeglijkheid, dat er geen enkele reden is om de naam van God (daarom) te

16) temples.

17) Matth. 24 : 15; II Thess. 2 : 4. 18) protestes.

lasteren, noch de wijze waarop wij dat doen te berispen. Zelfs de bediening van het Avondmaal alleen reeds, zoals wij die houden, volstaat om de zo troebele verkeerdheid, die iedereen in de Mis waarneemt, te ontdekken. Laat de grappenmakers ons maar beschimpen zoveel zij willen, en grappen maken aan tafel door fabeltjes te vertellen, die zij zelf verzonnen hebben zonder een zweem van waarheid; laat de z.g. geestelijkheid met hun vleiers en souteneurs met volle kracht kwaadspreeken en ons in stukken scheuren: toch zal God onze onschuld doen stralen als de dageraad. En naarmate onze manier van leven meer bekend zal zijn, zal er reden zijn om ons te beroemen in Zijn genade.

Nog één lastering blijft ons te weerleggen: dat men zich niet behoeft te verbergen als

men goed doet. Daaruit maken velen de gevolgtrekking, dat geheime bijeenkomsten nooit goedgekeurd kunnen worden.

Maar waarom richten zij zich niet tot hen, die ons de vrijheid benemen om ons voor ieders oog te laten zien? Want wij zouden ons niet schamen, ook al wees men ons met de vinger aan en spuwde men ons in het gezicht, om ons Christenzijn te belijden. Maar omdat God ons volstrekt niet beveelt ons willens en wetens in de muil der wolven te werpen, en ons zelfs waarschuwt voorzichtig te handelen om hun woede niet gaande te maken, waarom hebben wij dan het recht niet om ons gedekt te houden en in alle stilte bijeen te komen, zonder iemand aanleiding te geven tot schermutselingen?

In geen geval lijkt het erop dat wij ons nog uitvoeriger behoeven te verdedigen, aangezien het volstrekt niet alleen onze eigen zaak is, maar veeleer de apostelen en martelaren in onze personen worden aangevallen. Want ook zij hebben de tempels en openbare plaatsen niet tot hun beschikking gehad om er te prediken, hun geloof te belijden, aan God het offer van hun gebeden op te dragen en de sacramenten te gebruiken. Maar zoals men ziet in de geschiedenis van de heilige Lucas, zijn de apostelen des nachts bijeengekomen in particuliere woningen 18); en de heidenen zelf getuigen, dat de Christenen, uit vrees voor hun tirannie, zich terugtrokken in bossen en spelonken om God te loven en Zijn Zoon Jezus Christus.

En ziedaar, waarom ook de heilige Hilarius zegt, dat de waardigheid van de Kerk nooit zo zeer gestraald heeft als in dergelijke schuilplaatsen. Wanneer de wereld, verblind als ze is door de pracht en praal van de pauselijke synagogen ons veracht, is het ons genoeg om geacht te worden bij God. Maar toch verzoeken wij allen, die misleid zouden kunnen worden door te

18) Hand. 2 : 46; 20: 7, enz.

grote meegaandheid, onoplettendheid of lichtvaardigheid, de ogen open te houden om te zien wat onvoldoende klaar en duidelijk is. Want wij twijfelen niet of allen, die het oordeel des onderscheids bezitten, zullen billijk jegens ons zijn en althans medelijden hebben met onze ellende en de verdrukkingen en gewelddadigheden, die men ons aandoet. Ofschoon wij niet zozeer hun gunst zoeken om daarvan verlost te worden, als wel om hen wakker te maken en te bewegen, dat zijzelf leren zich te scharen in de kudde van deze grote Herder, die ons zo liefderijk tot Zich roept en ons nodigt, opdat hierdoor de naam van God in ons verheerlijkt worde.

Joa. Calvini Opera IX, (Corp. Ref. XXXVII), 731-738.

HOOFDSTUK XI

CALVIJN EN KAREL V

INLEIDING

Toen bekend geworden was, dat keizer Karel V tegen januari 1544 een Rijksdag te Spiers bijeenriep, waar op één lijn met de oorlog tegen de Turken en tegen Frankrijk ook de zaak der Hervorming ter sprake zou komen, spoorde Bucer Calvijn aan om een geschrift tot de keizer te richten, dat als pleidooi, aansporing en richtlijn in deze problematiek zou kunnen dienen 1).

Bucers overweging hierbij was dat, wanneer een dergelijk betoog aan de keizer zelf gericht zou zijn, het meer lezers zou trekken dan een gewoon boek. Hij dacht aan iets, dat wij een open brief zouden noemen. Zijn voornaamste argument was enerzijds, dat ook de martelaren van de vroege Kerk hun apologieën hadden geschreven en nog wel voor volkomen heidense keizers, en anderzijds, dat de Bijbel toch ook van grote vorsten als Nebucadnezar en Cyrus, de bekering weet te verhalen.

Ofschoon het Calvijn aan stof allerminst ontbrak, is hij, toen hij dit werk ook op aandrang van Farel eenmaal ondernomen had, er toch slechts moeizaam mede gevorderd. Het viel hem tegen het juiste kader en de treffende woorden te vinden, waarvan op redelijke gronden enige vrucht verwacht mocht worden. Calvijn kan nog onder de indruk geweest zijn van de officiële en zo uitzichtloos verlopen godsdienstgesprekken met de Rooms Katholieken, te Frankfort, Hagenau, Worms en Regensburg, die hij met Bucer en Melanchthon grotendeels meegemaakt had. Zijn boekje hierover getuigt van teleurstelling en ergernis om zoveel verloren moeite en bedrogen uitgekomen hoop. Hij schreef nu aan Farel, dat hij volstrekt niet voldaan was met hetgeen hij reeds opgeschreven had - omdat het andermans opdracht en niet zijn eigen idee was geweest - en dat hij zijn komst te Genève verwachtte om hem met goede raad bij te staan. Daarvan zou afhangen of Calvijn het werk zou afmaken 2).

Dit is geschied. Het boekje verscheen nog in 1543 bij Bourgeois te Genève in het Latijn, onder de bescheiden maar oprecht bedoelde titel 'Smekende vermaning aan keizer Karel V, de vorsten en overige stenden', waaraan toegevoegd werd: 'opdat

1) 25 oct. 1543, Calv. Op. XI, en. 634.

2) 10 nov. 1543, ib., ep. 514, vgl. 517.

zij de zorg voor het herstel der Kerk met ernst op zich nemen, uitgegeven in naam van allen, die begeren, dat Christus koning zij'. In 1544 verscheen de Franse vertaling.

Dit pleidooi is veel te lang om het hier in zijn geheel te laten volgen. Enkele hoofdtrekken kunnen echter genoemd worden. In het besef van zijn persoonlijke roeping en gesteund door het gezag van de Bijbel, spreekt Calvijn hier tot de keizer voornamelijk onder drie aspecten over het kerkelijk vraagstuk, ook over de politieke implicaties, en over de roeping van de vorst daarin.

Deze drie aspecten zijn: de erkende misstanden in de Kerk; de remedies, daartegen gebruikt, en tenslotte de urgentie van het tot nu toe reeds tot stand gebrachte herstel. Hier was weer de vorst in het rijk des geestes aan het woord als op voet van gelijkheid tot een vorst in de wereld. Dit sluit wel vrijmoedigheid maar nimmer vrijpostigheid in. Het karakter van Calvijn sluit juist door die voet van gelijkheid vrijpostigheid uit. Ongematiigd zijn deze geschriften vaak in hun terminologie tegen de voor geen argumenten ontvankelijke geestelijke tegenstanders, maar nooit overmoedig tegenover

de autoriteit, tot wie zij zich richten.

Calvijn beroept zich er op, dat hij, ofschoon hij alleen aan het woord is, namens alle Hervormden spreekt; als hij de voornaamwoorden 'wij' en 'ons' bezigt, bedoelt hij in dit stuk in de eerste plaats de Duitse Evangelische vorsten, die aan de Rijksdag deelnemen, maar ook alle overige Hervormden. Enige malen herinnert hij met volkomen instemming aan Luthers grondslagen voor de Hervorming en de organisatie der Kerken.

God legt de toom van Zijn Woord, aldus Calvijn, ons in de mond. Dit ziet op de eredienst, maar daardoor is ook zijn kritiek op de tegenstanders soms toch zeer beheerst; hij was zich bovendien bewust voor wie en waartoe hij schreef. Op de voorgrond staat zijn geestelijke opvatting van Gods wezen en daarom van Zijn verering, puriteins bijna; daarnaast Gods glorie, dikwijls als heerlijkheid door ons vertaald. Uit de wettige verering van God volgens Zijn eigen Woord volgt de zuivere aanroeping, het grote motief ook in Melanchthons antwoord aan Keulen, waardoor de Hervormers de heiligenverering en alle eigenwillige godsdienst uitsluiten. Met name het telkens terugkerende bezwaar tegen de belasting van, de gewetens door kerkelijke voorschriften van menselijke oorsprong werd echter in het volle critische licht van het Evangelie gezet. Dit herinnert in sterke mate aan Luther.

Tegenover het verwijt van het onrust brengen in de Kerk, voert Calvijn het klassieke antwoord aan van Elia, toen Achab hem 'die beroerder Israëls' schold 3), en de voorzegging van Simeon op Christus zelf, die gezet is tot een val en opstanding voor velen 4).

Ook het woord, dat het de wolven zijn, die over de lammeren klagen, keert terug. Het Evangelie geeft zelf geen aanleiding tot krakelen, maar zodra het verkondigd wordt, steekt altijd meteen de boosheid van de goddelozen de kop op en daarom, aldus Calvijn, was het niet zaak om de kwestie te sussen en te verkleinen, maar haar juist onder ogen te zien zoals zij is; motieven, die, wij meermalen tegenkomen in onze stukken. Een grote reeks geschilpunten wordt grondig behandeld: bijgelovigheden, beeldendienst, ceremoniën, heiligen- en Mariaverering, de leer van de werken en de schat der Kerk, de regering der Kerk, het gebrek aan tucht, het misbruik van kerkengoed, verkwisting en weeldezucht, steeds dus zaken van leer zowel als van praktisch leven. Het verwijt, dat de Protestanten de eenheid braken en met hun Hervorming voorbarig hadden gehandeld, wordt evenzeer afgewezen en daartegenover valt dan alle nadruk op het eigenlijke doel van het geschrift: het herstel van de Kerk. Dit is echter niet van de paus te verwachten die, met zijn voorgangers, al zozeer tekort is geschoten en klaarblijkelijk geen concilie wil; daarom moet het door de Christenvorsten ter hand genomen worden. Een Rooms concilie, waar de Protestanten van te voren veroordeeld zullen zijn - 'wij worden veroordeeld op grond van onze naam alleen reeds, zonder onderzoek en onverhoord', dit neemt Calvijn van Tertullianus 5) over - heeft in het geschil, dat de Kerk beweegt, geen enkel nut.

Of het smeekschrift iets uitgewerkt heeft bij enig deelnemer aan de Rijksdag, kunnen wij bij gebrek aan gegevens niet zeggen, zelfs niet, of het er bekend geworden is. De stof ter behandeling op de vergadering, 20 februari geopend, was politiek ingewikkeld genoeg om alle aandacht te absorberen. Zijn strijd tegen Frankrijk had de keizer al meermalen belet tegen de Protestanten in het rijk oorlog te voeren. Thans vroeg hij hun hulp tegen Frankrijk - en vervolgens tegen de Turken - en het spreekt wel vanzelf, dat de Evangelische vorsten niet bereid waren die te geven, indien niet de vrede of althans de 'bevrediging' in de godsdienstzaken, en het recht, te weten de verkiezing van Protestanten in het opperste gerechtshof, het Reichskammergericht,

ook tot een goed einde gebracht zouden worden.

3) 1 Kon. 18 : 17.

4) Lucas 2 : 34.

5) Tertullianus, Apologeticum II 19.

Dit gelukte nu vrijwel,althans formeel. Na zeer veel deliberaties kon de keizer de tekst van het Rijksdagsbesluit vaststellen en doen uitgaan. Daarin werd, in overeenstemming met dat van Regensburg van 1541, de oplossing van het eerstgenoemde vraagstuk verlegd naar het concilie of, zo dit uitbleef, naar een nationale vergadering, waar de keizer zelf zowel als de Evangelische vorsten met voorstellen zouden komen.

De paus werd in dit verband niet genoemd. Niemand zou de andere partij om haar kerkelijke gezindheid lastig mogen vallen. De bisschoppelijke jurisdictie bleef onbesproken. De Protestanten behielden de beschikking over de door hen aan zich getrokken kerkelijke, goederen en inkomsten voor hun kerken en scholen. Ook zouden zij zitting in het Reichskammergericht krijgen. Met dit alles konden zij betrekkelijk tevreden zijn; de verhouding tussen hen, met name Johann Friedrich van Saksen, de Landgraaf van Hessen en de keizer was nog nooit zo veelbelovend geweest. Ranke spreekt van een wederzijdse toegeeflijkheid te Spiers, die de weg tot werkelijk betere verhoudingen scheen te banen.

Ook van Keulen en Miinster leren wij de mildere gezindheid kennen, van Trier minder. De Protestanten behielden zich overigens voor om een stuk bij de acta te doen voegen, waaruit zou blijken met wat voor interpretatie zij het besluit aanvaardden; een voorbeeld, dat Keulen wilde volgen. Geen tekst zonder interpretatie in de historie! Maar dat deze onmiddellijk toegevoegd moest worden, bewijst wel iets van het ongehoorde karakter van de inhoud van het 'Abschied', dat nu van de keizer uitging.

Er volgt intussen niet uit, dat de keizer van gezindheid was veranderd, noch dat hij in strijd met zijn Katholiek geweten had gehandeld. Hij had zich door politieke noodzaak laten leiden en daarom meende hij zich ook tegenover Rome ter zake van een zo praktische, maar beperkte en relatieve regeling te kunnen verantwoorden. Niets zou hem echter harder tegenvallen.

Moderne schrijvers oordelen soms, dat de Protestanten zich te Spiers te zeer in slaap hebben laten wiegen. Von Pastor, in zijn grote geschiedenis van de pausen, daarentegen meent, evenals andere Katholieken, die hem grotendeels volgen, dat er inderdaad te Spiers zoveel toegegeven is, dat het Katholieke standpunt ten naastenbij opgegeven scheen. Mocht dit uit de woorden van het besluit op te maken zijn, de werkelijkheid was toch nog anders. Dit zou blijken uit het vervolg van de geschiedenis.

Nadat immers Karel V Frankrijk bijzonder snel had verslagen, zodat op 14 september 1544 de vrede van Crépy reeds kon worden gesloten, werd daar de geheime afspraak bij gemaakt, dat koning Frans I in Duitsland geen bondgenootschappen zou aangaan, en allerminst met de Evangelische stenden, waardoor invloed op de godsdienstige verhoudingen zou kunnen worden geoefend, terwijl bovendien de keizer de Franse hulp, die hem tegen de Turken verleend zou worden, later ook tegen de Protestanten zou mogen gebruiken. In het einde van dit jaar schreef hij nog eens aan zijn ambassadeur te Rome, dat hij als keizer zich slechts door twee hoofdmotieven liet leiden: het terugbrengen van de Lutheranen in de schoot der Kerk, en de oorlog tegen de Turken.

Toch was hetgeen in het Rijksdagsbesluit van 10 juni stond, openbare letter geworden

en leek het een succes voor de Protestanten. Het schijnt, dat de keizer dit later zelf ook zo voelde en er daarom niet meer op terug wilde komen. In de 'Commentaires', zijn autobiografie, spreekt hij uitsluitend van de militaire hulp tegen Frankrijk, die hem in goed begrip verleend werd, van niets anders.

De scherpe Straatsburgse politicus, Jacques Sturm, die zijn stad op de Rijksdag vertegenwoordigde, vertelt, hoe de Katholieken met het ontwerp-besluit, vóór de laatste lezing, nog bezig zijn geweest. Hertog Lodewijk van Beieren schreef aan zijn broeder, dat de houding van de keizer de ruïne voor de godsdienst betekende, en wees zelf elke toenadering tot de Protestanten af. Sturm was van mening, dat er wel volstrekt onnodig veel geld aan vorstelijke praal gedurende deze maanden werd uitgegeven, maar dat de zaken niet werkelijk afgedaan werden. De geschiedschrijver Sleidanus, die Sturms papieren heeft kunnen inzien, spreekt zeer gematigd van een 'via veluti media', een middenweg om zo te zeggen, die de keizer bewandelde.

Bucer daarentegen ging verder: enerzijds bezwoer hij de Landgraaf, wiens raadgever hij was, zich uitsluitend te houden aan wat volkomen waar, billijk en recht voor God en zijn geweten was, anderzijds verklaarde hij, dat er te Spiers niets betrouwbaars, niets ernstigs, niets doordachts was besloten; zijn oordeel over de keizer persoonlijk was ongunstig: Italiaans en Spaans in zijn manieren en daarbij superstitieus.

Tenslotte zullen wij Bucer gelijk moeten geven: betrouwbaar voor de Protestanten was het besluit niet; en tot uitvoering zou het beoogde concilie evenmin komen. De latere Rijksdag te Regensburg, 1546, leverde in dit opzicht niets dan teleurstelling op, terwijl het concilie van Trente reeds geopend was. Doordacht was het besluit inderdaad niet, het was een product slechts van de nood, zonder ernstig doel. Het werd er zeker ook niet betrouwbaarder door, dat de keizer, om de instemming van de Protestanten te verkrijgen, hun had laten zeggen de tekst evenwel nog wel te hunnen gunste te zullen wijzigen, al was hij op het ogenblik wel verplicht hem om der wille van de Katholieken als onveranderlijk voor te stellen!

Uit Calvijns geschrift, dat in de Opera [Al zijn Werken] de verkorte titel: 'De noodzaak van de Hervorming der Kerk' heeft, volgen hier, na het principiële begin, enkele gedeelten waaruit de sterke overtuiging en de onwrikbare standvastigheid van de Hervormden blijkt. Met andere woorden zegt Calvijn hetzelfde als Melancthon in zijn ontwerp-voorrede voor de Augsburgse Geloofsbelijdenis, namelijk dat waar het Evangelie verkondigd werd, allerlei misstanden aangetast werden en gaandeweg verdwenen. Dit positieve verschijnsel moet men wel in gedachten houden. De Reformatoren hebben niet alleen bestreden, zij hebben vooral verkondigd; zij stelden zich in dienst van het Evangelie en de vruchten daarvan toonden zich onweerhoudbaar. Vervolgens oefent Calvijn zeer scherpe kritiek op het behoudzuchtige pauselijk en absolutistisch beleid, dat niet ingreep waar het nodig was.

Ofschoon dit pleidooi geen rol op de Rijksdag zal gespeeld hebben, het heeft toch geschiedenis gemaakt. Beza noemt het in zijn *Leven van Calvijn* het sterkste, dat in zijn eeuw over het grote en moeilijke onderwerp is geschreven. De uitgevers van de Opera van Calvijn zijn van oordeel dat, als de Hervormer niet meer dan alleen dit geschreven had, hij reeds een ereplaats onder de schrijvers van zijn tijd verdiend zou hebben. Het is inderdaad zeer omvattend.

In ons land verscheen de eerste vertaling in 1602, dan in 1610 achter de Institutie, van Carolus Agricola, predikant te Rijnsburg; wederom in 1617 en 1645 en, iets gewijzigd door Willem Corsman, predikant te Baardwijk, in 1650. Er zijn ook andere vertalingen, tot in de 20ste eeuw toe. Onze fragmenten vindt men hier als tekst **no. 33**

op blz. 107.

Hoe er dan ook geoordeeld moet worden over de keizer en zijn Rijksdagsbesluit, buiten alle proporties van matiging en overleg was de reactie van paus Paulus III. Toen deze zijn inlichtingen over de Rijksdag ontvangen en de tekst van het besluit in handen had, is hij in een als vaderlijk bedoeld 'breve' (brief) van 24 augustus 1544 tegen Karel V uitgevaren op een wijze als tot nu toe niet was voorgekomen. De keizer aansprekende als zijn oudste en meest geliefde zoon, en zichzelf moed insprekende om het oordeel over Eli, die zijn zonen de waarheid niet zeide (6) 1 Sam. 3 : 13, te ontgaan, wijst hij, om daarmede te beginnen en te eindigen, het verwijt af, dat de Apostolische Stoel het concilie op de lange baan heeft willen schuiven, waardoor Duitsland met zijn kerkelijke moeilijkheden was blijven zitten.

Maar dan verwijt hij op zijn beurt de keizer, dat deze in het besluit van Spiers eigenmachtig een, zij het tijdelijke, regeling met de Protestanten gemaakt en een Duits concilie in uitzicht had gesteld zonder de paus te raadplegen; 'wat in zulk een vergadering besloten zal worden, ofschoon de Kerk hen reeds lang als ketters veroordeeld heeft, kan men gemakkelijk raden'. Historische voorbeelden van verzet tegen de heilige Stoel worden de keizer voorgehouden op één lijn met Bijbelse, zoals dat van Uzza 7), Korach, Dathan en Abiram 8), en koning Uzzia 9), die zich aan het heilighdom vergrepen hebben. 'Het past een keizer te luisteren, niet te onderwijzen'. Reeds te Regensburg had de paus hem in 1541 tegen zulk eigenmachtig optreden door zijn legaat Gasparro Contarini doen waarschuwen; en met welk gezag treedt hij dan nu op? Slechts tot Petrus, aldus steeds de paus, is gezegd: Ik heb voor u gebeden, dat uw geloof niet ophoude, en gij, als gij eenmaal tot bekering gekomen zijt, versterk dan uw broederen 10).

Na Karel de Grote heeft de Heere aan geen keizer zoveel toevertrouwd als aan u, 'wat wij u begeren te behouden en met Gods zegen te vermeerderen'. Maar: is tot de keizer gezegd: weid mijn schapen 11), of alleen tot Petrus? Wat door de keizer tot hiertoe juist en goed voor de Christelijke religie gedaan was, heeft hij, aldus de paus, door deze poging herroepen en te niet gedaan. Afspraken maken met de Lutheranen over dingen, die de Katholieke kerk verfoeit, te menen, dat een concilie vrij zou zijn op het grondgebied van het Lutherse Duitsland, dit alles verwerpt de paus volstrekt. Hij verklaart zich bereid tot een concilie - men was nu er werkelijk aan toe - mits de ketters daar geen deel van zouden uitmaken alsof zij een partij waren, waarmee gesproken kon worden. Wat ware een groter schande voor de keizer dan dat de geschiedenis hem voor een Lutheraan zou houden?

De voortzetter van Baronius' beroemde 'Annales ecclesiastici' zegt, dat Karel V deze brief welwillend opgenomen heeft. Dit kan alleen waar zijn, als zijn werkelijke plannen jegens de Protestanten met de wensen van de paus overeenstemden. De opgewonden toon van volstrektheid van deze vaderlijke vermaning

7) II Sam. 6 : 6, 7.

8) Numeri 16.

8) II Kron. 26 : 16-20.

10) Lucas 22 : 32.

11) Joh. 21 : 17.

was anders wel ál te rigoureu voor wie en onder welke omstandigheden ook, om zich er niet aan te stoten. De brief was een stuk van een heel wat meer openbaar gezag dan de 'Ootmoedige vermaning' van Calvijn aan de keizer was geweest! Vermoedelijk sprak er echter ook bezorgdheid uit. Twee hoofdpunten ervan zijn in ons verband bijzonder belangrijk. Vooreerst de radicale ontzegging aan de keizer van het recht om

als vorst iets te regelen in de godsdienstige en kerkelijke geschillen tussen zijn onderdanen. Elk beroep, dat deze op hem doen, elk pleidooi, waarmee zij hem trachten te benaderen, moet eenvoudig afgewezen worden: in deze dingen kan hij geen rechter zijn. Deze ontzegging gaat dus lijnrecht in tegen de algemene strekking van de historisch teksten van Protestantse zijde, die wij hier behandelen en die juist, om aan de overmacht van de Roomse Kerk en de paus, die partij in het geding is, te ontkomen, zich tot de vorsten en overheden richten met een beroep op hun roeping om onpartijdig als Christen en als machthebbers te oordelen. In de tweede plaats treft ons, dat de paus de Protestanten als partij, waarmee niet gesproken kan worden en die reeds veroordeeld is, eenvoudig uitschakelt. Dit nu is het onrecht van het onverhoord veroordeeld worden door de behoudende macht, die nog in de meerderheid is, waartegen onze pleidooien uitentreuren protest aantekenen. Beide punten geven een duidelijke indruk, hoe onvoorstelbaar slecht begrepen werd, wat er geestelijk, maar diensgevolge ook kerkelijk, maatschappelijk en staatkundig aan de hand was en hoe uitzichtloos de toestand voor de Evangelischen was. Daarom heeft niemand het recht zich te verbazen over een harde kritiek op deze onrechtmatige ongematigdheid en verwondert ons eer de principiële loyaliteit, die daarmede aan Protestantse kant toch tientallen van jaren gepaard is gegaan.

Een zeer harde kritiek is er inderdaad door Calvijn op uitgebracht, harder dan, maar toch van hetzelfde beginsel als die zijn 'Vermaning' ook reeds oefende. Het Rijksdagsbesluit van Spiers was hem niet al te zeer tegengevallen en nu ziet hij de keizer in het breve van de paus, dat in druk terstond overal verspreid werd, volstrekt veroordeeld. Reeds de persoon van de paus maakte Calvijns verontwaardiging gaande. Al staat. Paulus III, uit het huis Farnese, bekend als een intelligent en ijverig kerkvorst, vóór hij priester werd had hij volkomen werelds geleefd en als gevolg daarvan bleef een onverholen nepotisme zijn regering ontsieren.

Al is hij de paus, op wiens initiatief het plan voor de zuivering van de Kerk tot stand kwam (1537) - zij het, dat dit later op de Index geplaatst werd - hij heeft ook het heilig Officie, de Romeinse inquisitie, georganiseerd (1542), aan het werk daarvan, dat hem uit vroeger jaren zeer goed bekend was, herhaaldelijk zelf deelgenomen en zich daarbij onverbiddelijk getoond. Het wereldse leven aan het hof heeft hij niet in andere banen geleid. De faam van de paus was derhalve in het Protestantse kamp alles behalve gunstig.

Bij gelegenheid van de Rijksdag te Worms, het volgende jaar, liet hij zijn kleinzoon en legaat Alessandro Farnese alle steun aan de keizer in de toen beraamde strijd tegen de Evangelischen toezeggen, waarvoor hij zo nodig zijn kroon zou verkopen. Er was hem alles aan gelegen de te Spiers schijnbaar verbeterde verhouding tussen de keizer en de Protestanten weer af te breken en de keizer opnieuw geheel aan zich te binden. Het oordeel van de paus over de achtergronden en de betekenis van de Hervormingsbeweging was door en door uiterlijk en onjuist. Discussie was niet mogelijk en Calvijn hanteert dan ook zijn scherpste pen. Hij doet voor Luther in satyrieke kracht niet onder. De familienaam van de paus verbastert hij opzettelijk tot Frenese dom een overeenkomst met het Franse. 'phrénétique' te verkrijgen.

Calvijn doet dit in een geschrift, waarin hij de 'Vaderlijke vermaning' van de paus aan de keizer herdrukt en met aantekeningen toelicht. De ongezouten terminologie, uitgelokt door de brief van de paus, die aan de Protestanten alle uitzicht op enige verbroedering ontnemt, kan thans verder onbesproken blijven, evenals de aanvallen op de persoon van de paus. Hij wordt in de geschiedenis de laatste der renaissance-pausen genoemd en de eerste van de Katholieke Hervorming, wil men contra-reformatie. Voor de Protestanten was hij in alle opzichten iets totaal anders dan zij

zich als hoofd van Christus' Kerk op aarde konden denken. Niet slechts het vorst-zijn en als zodanig handelen, maar met name het pauselijk absolutisme, dat zulke zware verwijten aan de keizer, op wie de Reformator tijdelijk een zekere hoop gevestigd had, deed, wordt hier het eerst bestreden en wel met historische argumenten, namelijk met de rol, die juist keizers hebben gespeeld in de bijeenroeping van concilies als die van Nicea, Aquileia, Chalcedon.

Over de latere verhouding tussen paus en keizer, tot Gregorius VII en Hendrik IV toe, vindt Calvijn 's pausen secretarissen, blijkens wat er in het breve staat, maar slecht op de hoogte. Het Bijbelse voorbeeld van Uzza acht hij zeer ongeschikt gekozen omdat het thans een geval betreft, dat de paus zelf de val van de ark - de Kerk - mede heeft veroorzaakt en er dus niemand dan de vorst meer in aanmerking komt om in te grijpen.

Het is bepaald Calvijns bedoeling om het recht niet alleen, maar de plicht van de Christelijke vorst te bepleiten om bij nalatigheid van de hiërarchie de belangen van de Kerk ter hand te nemen; men denke aan Luthers oproep 'Aan de adel van het Duitse volk'. Het 'weid mijne schapen' is volgens Calvijn in zekere zin tot alle Christenen gezegd. Hij is voorts niet overtuigd, dat de paus het concilie wilde of aandurfde en het is bekend genoeg, dat dit juist was. Bovendien zal door het concilie over de Protestanten geoordeeld worden, zonder dat ze gehoord zijn; hoe juist ook dit was hebben wij boven gezien. Met name de handhaving van het bestaande noemt Calvijn dan de hoofdzaak bij de kerkelijke partij.

Uit de fragmenten, die hier, als tekst no. 34 op blz. 118 volgen, zien wij de Hervormer als de pleitbezorger in de eerste plaats van de Evangelische zaak, dan van een politieke tactiek van de keizer, die hij op dit ogenblik geneigd is te vertrouwen en waarvan hij iets verwacht; en tenslotte als de teleurgestelde en verontwaardigde apologeet, die de Reformatie en haar recht duidelijk en feitelijk verdedigd had en die nu in het offensief moet gaan. Het gold thans een strijd op leven en dood.

Ioan. Sleidanus, *Commentariorum de statu religionis etc.*, Francofurti 1610.

J. Kervijn de Lettenhove, *Commentaires de Charles V*, Bruxelles 1862.

L. P. Gachard, *Trois années de l'histoire de Charles Quint, 1543-1546*, Bruxelles 1865.

Alb. de Boor, *Beitrdge zur Geschichte des Speirer Reichstages v. J. 1544*, Strassburg 1878.

Calendar of State Papers, Spanish, VII, p. 1.

H. Lentz, *Briefwechsel Landgraf Philipp's des Grossmüthigen von Hessen mit Bucer*, II, Leipzig 1887. *Nuntiaturberichte aus Deutschland*, I. Abt., VIII, bearb. v. Wa. Freudenberg, Berlin 1909.

Joh. Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes*, IV, 15-16. Auft, Freiburg

L. von Ranke, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, Gesamtausgabe der Deutschen Akademie, IV. Bd., München 1925.

L. von Ranke, *Die Römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten*, 8. Aufl., Leipzig 1885.

L. von Pastor, *Geschichte der Päpste*, V-VIII, Freiburg 1909-20.

L. Cardauns, *Von Nizza bis Crépy, Europäische Politik in den Jahren 1534 bis 1544*, Rom 1923.

K. Brandi, *Kaiser Karl V.*, 2 Bde. München 1937-41. E. Doumergue, *Jean Calvin*, t. 6, Neuilly-s-Seine 1926.

33.

Ootmoedige vermaning aan de onoverwinnelijkste keizer Karel V
 en de doorluchtigste vorsten en andere stenden,
 nu ten Rijksdag te Spiers, 1544,
 om de zorg om de Kerk te herstellen ernstig op zich
 te willen nemen

In de naam van allen, die begeren, dat Christus regeert,
 door Dom. Johannes Calvijn
 1543

Deze vergadering is door u samengeroepen, verheven keizer, om over de tegenwoordige toestand van de Kerk, die wij allen als zeer ellendig en bijna verloren beschouwen, met de doorluchtigste vorsten en andere stenden van het rijk eindelijk te gaan beraadslagen en een besluit te nemen tot verbetering. Met het oog op deze beraadslaging, wanneer gij daartoe gezeten zijt, verzoek en smee ik ootmoedig in de eerste plaats van u, o keizer, maar tevens van ulieden, doorluchtigste vorsten en geëerde mannen, geen bezwaar te maken om te lezen en nauwgezet te overwegen hetgeen ik in het midden zal brengen. Zo groot en gewichtig is de zaak, dat zij u tot naarstig toehoren moge aansporen. Ik wil haar u zo voor ogen stellen, dat gij zonder moeite kunt vaststellen wat uw taak in deze is. Wie ik dan ook ben, ik verklaar hier de bescherming van de rechtschappen leer en van de Kerk op mij te nemen. Daarom neem ik aan, dat dit ene reeds waard is, dat gij mij zolang geen gehoor weigert totdat blijkt of ik ten onrechte mij zulk een aanspraak aanmatig, dan wel eerlijk voorbreng en met de stukken bewijs wat ik voorgeef. Hoewel ik mij bewust ben tegen een zo grote taak geenszins opgewassen te zijn, ik vrees toch allerminst, dat ik, zodra door u de inhoud van mijn opdracht aangehoord is, van lichtvaardigheid noch van overmoed beschuldigd word omdat ik dit werk op mij heb durven nemen.

(1.) Er zijn twee dingen, waarmee de mensen plegen aan te bevelen of althans te verdedigen hetgeen zij doen. Immers wat eerlijk en met toewijding is gedaan, is loffelijk en wat door openbare nood is afgedwongen, behoeft geen verontschuldiging. Daar beide hier voor mij gelden, twijfel ik er, gezien uw billijk oordeel, niet aan of ik kan mijn plan gemakkelijk voor u aannemelijk maken. Want waaraan zou ik mijn moeite beter en eervoller, hoe ook vooral in deze tijd aan een meer noodzakelijk belang kunnen besteden, dan door de Kerk van Christus, waaraan men volstrekt niets mag weigeren, nu zij in ernstig lijden en in uiterste nood verkeert, met al mijn kracht bij te staan? Maar het draagt niets ter zake bij als ik veel over mijzelf spreek. Neemt daarom hetgeen ik ga zeggen aan alsof er één stem voor u klonk van allen, die hetzij met het herstel der Kerk reeds bezig zijn geweest, hetzij wensen dat zij in haar ware orde worde hersteld.

Er zijn een aantal vorsten van grote waardigheid en niet weinige staten bij deze zaak betrokken. Voor deze allen spreek ik alleen, doch zó dat door mij allen als uit één mond tegelijk spraken. Voegt hierbij de ontelbare menigte van gelovigen die, over verschillende delen van de Christenwereld verspreid, toch in eenstemmigheid mij in deze actie steunen. Bedenkt tenslotte, dat dit de gemeenschappelijke bede van allen is, die het tegenwoordige bederf van de Kerk zo ernstig betreuren, dat zij het niet langer kunnen verdragen; zij zullen niet ophouden voor zij enige verbetering hebben gezien.

Ik weet met wat voor hatelijke namen wij gesmaad worden. Maar met wat voor naam men ons ook belieft te noemen, luistert toch naar ons pleidooi; daarna kunt gij dan beoordelen waarvoor wij gehouden moeten worden.

(2.) Om te beginnen is het niet de vraag of de Kerk aan kwalen lijdt, vele en zeer erge, want dat staat vast onder allen, die ook maar enigszins vermogen te oordelen; maar of deze kwalen van een soort zijn, dat hun genezing geen langer uitstel duldt, zodat op al te langzame remedies te wachten noch nuttig noch verantwoord is, dat is de vraag.

Wij worden beschuldigd van overmoedige en goddeloze nieuwigheid, omdat wij ons verstout hebben aan de bestaande toestand van de Kerk te raken. Wat zou dat? Is daar iets tegen, indien wij dit niet zonder reden noch op de verkeerde manier hebben gedaan? Er zijn er, naar ik hoor, die niet aarzelen ons in deze te veroordelen omdat zij van mening zijn, dat verbetering door ons wel verzocht, maar niet ter hand genomen mocht worden. Ik zou op dit ogenblik niets anders van hen willen, dan dat zij hun oordeel enige tijd opschortten, tot ik uit de feiten zelf zal aangetoond hebben, dat wij ons niet voorbarig gehaast hebben en niets overmoedig, niets dat vreemd aan onze plicht was, hebben ondernomen, kortom, dat wij niets gedaan hebben dan door de hoogste noodzaak gedwongen. Om dit tot stand te brengen, moeten wij nagaan, waarover de strijd voor ons gaat.

(3.) Wij beweren, dat, toen God in het begin Luther en anderen opwekte de fakkel om de weg des heils te hervinden, voor ons uit te dragen - dat zijn zij, op wier dienst onze Kerken gegrond en ingericht zijn - die hoofdstukken der leer, waarin de waarheid van onze religie, waarin de zuivere en wettige eredienst van God en waarin het heil van de mensen zijn begrepen, zo goed als afgeschapt waren; wij beweren, dat het gebruik van de sacramenten op vele wijzen was verdorven en bezoedeld; wij beweren, dat de regering van de Kerk tot de gedaante van een verfoeilijke en niet te verdragen tirannie was verkeerd. Deze dingen zijn mogelijk, voor sommigen nog niet geweldig genoeg om hen tot ontzetting te brengen, als ze niet nog sterker onder woorden worden gebracht. Maar ik zal toch doen, misschien niet zoveel als de zaak vereist, maar zoveel mijn vermogen toelaat. Niet dat het mijn bedoeling is hier over alle geschillen te spreken en ze na te gaan. Dit zou een lange disputatie vorderen, waarvoor het hier de plaats niet is. Ik wil slechts in het midden brengen, hoe gerechtigde en dringende noodzaken ons hebben gedwongen tot deze verandering, die ons kwalijk genomen wordt. Dit kan niet geschieden of ik moet drie punten tegelijk behandelen: -

Ten eerste, de fouten, die ons er toe gebracht hebben om naar remedies te zoeken.

Vervolgens de remedies, die door de onzen zijn aangewend, en hoe heilzaam en goed zij geweest zijn.

Tenslotte moet ik duidelijk maken, hoe verder uitstel niet geoorloofd was, daar de zaak onmiddellijke verbetering eiste ...

(4.) Indien de vraag gesteld wordt, waardoor voornamelijk de Christelijke religie onder ons vaststaat en haar waarheid behoudt, nemen de twee volgende punten niet alleen de eerste plaats in maar vatten deze ook alle andere en daardoor de gehele kracht van het Christendom samen; namelijk dat God op wettige wijze wordt vereerd; en dat de mensen weten, vanwaar zij hun heil hebben te verwachten. Als deze beide punten falen, mogen wij ons misschien in de naam van Christus beroemen, maar dan is die belijdenis ijdel en zinloos. Hierop volgen de sacramenten en de regering der Kerk, tot behoud van deze leer ingesteld en die niet tot iets anders mogen dienen. Naar geen andere maatstal valt te beoordelen of zij behoorlijk naar de -regel, dan wel in

strijd daarmee toegepast worden: alleen wanneer zij dit doel dienen. Indien iemand dit nog duidelijker en eenvoudiger wil: de regering in de Kerk, het pastorale ambt en de verdere orde zijn, samen met de sacramenten, als het lichaam; de leer echter, die de wettige verering Gods voorschrijft en aanwijst waar de gewetens der mensen hun heilsvertrouwen in moeten doen rusten, is de ziel, die het lichaam bezielt, levend en actief maakt, kortom zorgt, dat het geen dood en nutteloos lichaam blijft. Over wat ik tot hiertoe heb gezegd, bestaat geen enkel geschil tussen de gelovigen en mensen met een normaal, gezond verstand.

(5.) Laten wij nu trachten vast te stellen, wat de wettige verering Gods is. Hiervan is de voornaamste grondslag Hem, wat Hij naar waarheid is, als de enige bron van alle deugd, gerechtigheid, heiligheid, wijsheid, waarheid, macht, goedheid, barmhartigheid, leven en heil te kennen en daarom aan Hem de heerlijkheid van alle goeds volkomen toe te schrijven en toe te kennen, in Hem alleen alles te zoeken en daarom, indien wij iets nodig hebben, naar Hem alleen op te zien. Daaruit wordt de aanroeping geboren, de lofprijzingen en de dankzeggingen, die getuigen van de glorie, die wij Hem brengen. Dit is de ware heiliging van Zijn naam, die Hij als het allereerste van ons vergt 12). Hiermede is verbonden de aanbidding, waarmee wij Hem onze eerbied, in overeenstemming met Zijn grootheid en verhevenheid, toebrengen. Daaraan zijn de ceremoniën als herinneringen of hulpmiddelen dienstbaar, opdat het lichaam zich met de ziel in de belijdenis van de verering Gods oefene. Dan volgt de verloochening van onszelf, namelijk dat wij van vlees en wereld ons afwendend, hernieuwd worden in de vernieuwing van ons gemoed 13), zodat wij niet langer voor onszelf leven, maar ons toevertrouwen aan Hem om ons te regeren in al ons handelen. Door zulk een zelfverloochening nu worden wij tot de gehoorzaamheid en onderwerping aan Zijn wil bereid en wel zo, dat Zijn vreze ons hart regeert en alle handelingen in ons leven bestuurt. Dat hierin de ware en echte verering van God, de enige, die Hij goedkeurt en waarin Hij behagen heeft, vervat is, leert ons zowel de Heilige Geest overal in de Schriften, alsook de godsdienstzin evenzo, zonder dat wij er lang over behoeven te spreken. Van den beginne aan heeft de godsverering dan ook geen andere inhoud gehad, behalve dat deze geestelijke waarheid, die nu in alle eenvoud open voor ons ligt, onder het Oude Testament onder figuren verborgen is geweest. Dit is hetgeen de woorden van Christus in Johannes IV bedoelen: de tijd komt, dat de ware aanbidders de Vader zullen aanbidden in Geest en waarheid 14). Hij wilde met deze woorden natuurlijk niet ontkennen, dat er bij de vaderen een geestelijke verering bestaan heeft, maar Hij wilde het verschil in uitwendige vorm aanwijzen, namelijk dat, terwijl zij de Geest bezaten, verdonkerd onder vele figuren, Hij bij ons volkomen openbaar is. Overigens heeft dit woord steeds zijn geldigheid bezeten: God die Geest is, moet in Geest en waarheid aanbeden worden.

12) Matth. 6 : 9.

13) Ef. 4 : 23.

14) Joh. 4: 23.

(6.) Voorts bestaat een algemene regel, die de zuivere verering van God van de verkeerde onderscheidt, om te maken dat wij niet verstrikt geraken in wat wij zelf wensen, maar letten op wat Hij voorschrijft, die alle macht heeft om ons te gebieden. Indien wij onze verering voor Hem aannemelijk willen maken, moet deze wet nauwkeurig in acht genomen worden, die Hij met de grootste gestrengheid overal oplegt. Er is een dubbele reden, waarom de Heere door alle verdichte vormen van verering te verbieden en te veroordelen, ons uitsluitend tot de onderwerping aan Zijn

Woord terugroept. En wel omdat dit ook ten zeerste strekt tot de bevestiging van Zijn gezag, zodat wij Hem niet dienen naar ons eigen oordeel, maar geheel in afhankelijkheid van Zijn wil. En inderdaad zijn wij door onze ijdelheid, indien- ons de vrijheid wordt gelaten, tot niets dan afdwalen in staat. Zodra wij echter eenmaal van de weg afgeweken zijn, is er daarom geen eind meer aan, tot wij geheel onder een berg van superstities bedolven zijn. Terecht beveelt dus de Heere - daar Hij Zich het volle recht van Zijn heerschappij toekent - wat Hij wil, dat wij doen zullen, en op zulk een wijze, dat Hij tegelijk hetgeen de mensen buiten Zijn gebod om in elkaar hebben gezet, verwerpt. Terecht ook stelt Hij met Zijn mond ons grenzen, opdat niet wij door verkeerde vormen van verering in elkaar te zetten, Zijn toorn tegen ons uitlokken. Ik weet, hoe bezwaarlijk de wereld zich ervan laat overtuigen, dat aan God mishagen alle vormen van verering, die buiten Zijn Woord om zijn ingesteld. Veeleer beklijft de overtuiging, die om zo te zeggen de mensen in merg en been zit, dat wat zij ook doen steeds een voldoende rechtvaardiging hierin vindt, dat zij er een zekere ijver tot de eer van God mee voorwenden. Maar als God niet • alleen voor verwerpelijk houdt al wat wij om Hem te eren buiten Zijn gebod om ondernemen, maar het ook bepaaldelijk veroordeelt, wat komen wij er dan mee verder door dat tegenover Hem vol te houden? Dit zijn duidelijke en zeer uitdrukkelijke woorden Gods: gehoorzaamheid is beter dan offerande 15); dat Hij tevergeefs vereerd wordt met geboden van mensen 16); dat leugen is al wat aan Zijn Woord, vooral in dit opzicht, wordt toegedaan 17); en dat eigenwillige godsdienst 18) ijdelheid is.

(7.) Nu moge uwe Majesteit, o keizer, met mij erkennen, en gij, doorluchtigste vorsten, er uw aandacht aan schenken, hoezeer alles, waarin heden ten dage de Christenwereld waar dan ook haar godsverering uitoefent, van deze opvatting afwijkt. Met woorden erkent men wel de ere Gods in alle goede dingen, maar in werkelijkheid berooft men Hem er voor de helft of zelfs voor het grootste deel van, daar men Zijn werkingen over de heiligen verdeelt. Laat de tegenstanders, als zij willen, maar spotten en ons ervan beschuldigen, dat wij deze dwalingen, zoals zij beweren, overdrijven. Ik doe niets dan de werkelijkheid, zoals zij voor een ieder bloot ligt, op eenvoudige wijze beschrijven. De werkingen Gods zijn onder de heiligen zo verdeeld, dat deze als een soort collega's aan de hoogste God zijn toegevoegd om Hem bij te staan, en onder wier groot aantal Hij om zo te zeggen wegschuilt. Ik klaag over niets dan dat de gehele wereld dit met een algemeen spreekwoord bevestigt. Want wat willen ze er toch mee zeggen, dat de Heere buiten de apostelen niet gekend wordt? Daarmee worden de apostelen op zulk een hoogte geplaatst, dat de eer van Christus vervalft of tenminste verduisterd wordt. Ingevolge deze verkeerdheid is aan de wereld geleerd om, met verlating van de levende bron, zichzelf bakken uit te houwen, gebroken bakken, zoals Jeremia zegt 19), die geen water houden. Waar zoeken ze dan hun heil en wat goeds zoeken ze nog? In God alleen? Maar heel hun leven zegt het omgekeerde. Zij beweren weliswaar hun heil en alle goeds in God te zoeken, maar wanneer zij elders zoeken dan in Hem alleen, is dit een vals voorwendsel.

Na nog eens op I Koningen 18 : 17 teruggekomen te zijn, trekt Calvijn de volgende conclusie:

(61.) Het is dus niet billijk ons te verwijten, dat er heden ten dage een zo scherpe strijd om de religie onder de Christenen. woedt, als men tenminste niet beginnen wil Elia te veroordelen, met wie wij onze zelfverdediging gemeen hebben. Hij pleit voor zichzelf alleen op deze grond, dat Hij slechts om Gods eer te verdedigen en Zijn dienst in zuiverheid te herstellen, heeft ge

15) I Sam. 15 : 22.

16) Matth. 5 : 9.

17) Vgl. Deut. 4 : 2; 12 : 32; Openb. 22 : 18.

18) Col. 2: 23; Calvijn schrijft hier het Griekse woord.

19) Jer. 2 : 13.

streden en werpt de schuld van de onrust en twist terug op hen, die opstaan om aan de waarheid tegenstand te bieden. Wat hebben wij tot nu toe anders gedaan en wat willen wij ook nu nog dan dat de enige God onder ons geëerd worde en Zijn eenvoudige waarheid in de Kerk regere? Indien onze tegenstanders dit ontkennen, zullen wij eerst van goddeloze leer overtuigd moeten worden vóór ons als schuld kan worden aangemerkt hetgeen waarin wij van anderen verschillen. Wat moesten wij dus doen? Eén manier was er om de vrede te herwinnen: dat wij door te zwijgen Gods waarheid zouden verraden. En zwijgen alleen zou nog niet eens voldoende zijn geweest, als wij niet ook de goddeloze leer, de duidelijke lasteringen tegen God en de ergste bijgelovigheden stilzwijgend goedkeurden. Wat anders vermochten wij dus dan met luider stemme te getuigen, dat wij niet willen behoren tot het gezelschap der goddeloosheid 20)? Wij hebben eenvoudig getracht te doen wat onze plicht ons voorschreef. Dat de zaak tot zulk een vijandige tweedracht ontgloeid is, van die ramp ligt de schuld bij hen, die liever hemel en aarde door elkaar willen gooien dan plaats te geven aan de vrome en gezonde leer, om de door hen eenmaal toegeëigende tirannie hoe dan ook te kunnen behouden.

(62.) Ons moet het niettemin ter verdediging meer dan voldoende zijn, dat Gods allerheiligste waarheid, waarvoor wij zo grote strijd verdragen, bij ons is. De tegenstanders voeren niet zozeer tegen ons als wel tegen God krijg. In de tweede plaats geldt het feit, dat wij niet voor ons genoeg deze felle strijd zijn aangegaan, maar daartoe door hun gebrek aan zelfbeheersing, en tegen onze zin, zijn gedwongen. Wat er ook geschied moge zijn, er is geen reden om ons met haat te beladen. Want evenmin als het in onze macht staat de uitslag te bepalen, kunnen zij dat. Het is een aloude kwestie, alle eeuwen door bekend, dat de goddelozen aan de leer van het Evangelie een aanleiding tot verzet ontleen en vervolgens deze schandelijkheid aan het Evangelie zelf verwijten, alsof dit reden tot de twist gaf, die zij, onnodig, in hun boosheid aangrijpen. Evenals in de vroege Kerk de voorzegging in vervulling moest gaan, dat Christus voor de Zijnen een' steen des aanstoets en een rots der ergernis zou zijn 21), kan het allerminst verwondering wekken als datzelfde nog in onze tijd geldt. Immers moet men zich er over verwonderen,

20) Psalm 1 : 1.

21) I Petri 2 : 7.

dat de bouwlieden de steen, die de voornaamste plaats moest innemen, verwierpen 22); maar omdat dit van den beginne in Christus is gebeurd, moeten wij ons niet verwonderen als dit heden ten dage ook nog heel gewoon is. Hier doe ik een beroep op uwe Majesteit, o keizer, en op uw verhevenheid, o vorsten, omdat deze ongelukkige tweespalt en eindeloze rampen, die er uit voortkomen, zeker uw aandacht hebben getrokken en iedereen er over spreekt. Bedenkt daarbij, dat Christus tot een teken, dat wedersproken wordt, gesteld is 23); zo dikwijls Zijn Evangelie gepredikt wordt, ontbrandt onmiddellijk de woede van de goddelozen om het te bestrijden. Het is ook thans onvermijdelijk, dat er een botsing uit het conflict voortkomt. Zo gaat het nu eenmaal voortdurend met het Evangelie, van het eerste begin af, en zo zal het altijd

zijn tot het einde toe, dat de wereld de prediking slechts met grote weerstand ontvangt. Maar de verstandigen begrijpen wel, waar de oorzaak van dit kwaad gelegen is. Wie hierop let, zal ons licht van alle schuld vrijspreken. Wij voor ons behoorden in ieder geval der waarheid getuigenis te geven, zoals wij dan ook gedaan hebben. Wee der wereld, indien zij Christus liever tot strijd uitdaagt dan de vrede te aanvaarden, die Hij aanbiedt. Zonder twijfel zal gebroken worden die zich door Hem niet laat bekeren.

(76.) Ik vertrouw tot hiertoe voldoende bewezen te hebben wat ik beweerd had: dat wij in het herstellen van de fouten in de Kerk geenszins voortvarender geweest zijn dan de werkelijkheid vereiste. Dit ontgaat ook onze bedillers niet. Daarom nemen zij hun toevlucht nog tot een ander verwijt. Zij zeggen, dat wij met dit opstand-maken niets bereikt hebben dan dat de Christenwereld nu van twisten kookte, terwijl zij vroeger tenminste in vrede was. Zo weinig verbetering komt er voor den dag, dat alles eer veel erger is geworden. Zij zeggen, dat van degenen, die onze leer omhelsd hebben, weinigen er beter op zijn geworden, ja zelfs dat sommigen, zo al geen omvangrijker, dan toch een erger boosheid aan den dag durven leggen. Bovendien werpen zij ons tegen, dat er in onze Kerken in het geheel geen tucht bestaat, geen voorschriften tot onthouding zijn, geen beoefening van de nederigheid en dat het volk, dat door geen juk wordt ingetoomd, zijn lusten ongestraft botviert.

Tenslotte maken zij ons het verwijt van verwoesting der kerkengoederen: dat namelijk onze vorsten daarop niet anders dan als op vijandelijk bezit zijn afgevlogen en dat op het ogenblik het bezit der Kerk, zonder enig onderscheid te maken, in het bezit is van hen, die dat midden in het strijdgewoel, zonder enig recht en zonder enige verdedigbare grond, in beslag hebben genomen.

22) Psalm 118 : 22, 23.

23) Lucas 2: 24.

(77.) Welnu, ik ontken niet dat, aangezien, zonder dat er enig verzet was, de goddeloosheid regeerde, haar rijk door ons in de war is gestuurd. Maar indien allen aan de gezonde en vrome leer, zodra zij voor de wereld is gaan lichten, spontaan en met bereidvaardig gemoed, zoals gepast geweest ware, de hand hadden gereikt, dan zou er heden ten dage niet minder stille vrede en rust in alle Kerken zijn, terwijl het rijk van Christus bloeien zou, dan destijds, toen de Antichrist zijn tirannie uitoefende. Laten dus hun mond maar houden zij van wie het vaststaat, dat zij de waarheid in, haar loop tegenhouden om krijg tegen Christus te voeren. Dan zal er onmiddellijk de schoonste vrede zijn. Laten zij ophouden de schuld van de twisten, die zijzelf oprakelen, op ons te werpen. Want dit is stellig zeer onrechtmatig dat, terwijl zij niet dulden dat er vredesvoorwaarden, die de hunne niet zijn, worden getroffen, tenzij de goddelijke leer is verslagen en Christus als het ware weer in het graf geborgen, zijzelf zich niet alleen op hun onschuld verheffen, maar ons bovendien ook nog honen; en dat wij, die niets anders begeren dan de eenheid, waarvan de enige band is Gods eeuwige waarheid, alle schuld en afschuw te dragen krijgen, alsof wij de bewerkers van de strijd waren.

Zij verwijten ons, dat er uit onze leer geen enkele vrucht is verkregen. Ik weet wel, dat wij bij de ongelovigen hierom tot spot zijn en dat wij, door aan hun eigen ongeneeslijke kwalen te raken, het slechts erger maken. Zo redeneren zij immers: nu de toestand van de Kerk zo verloren is, is het tevergeefs geneesmiddelen te beproeven, want er is geen hoop op herstel. Derhalve, zo besluiten zij, is het beste niet te roeren aan een kwaad, dat goed zit. Wie op deze manier spreken, verstaan niet, dat het herstel

van de Kerk een werk Gods is, dat van de hoop en het inzicht der mensen in geen enkel opzicht sterker afhankelijk is dan de opstanding der doden of een ander wonder van dien aard. Derhalve moet niet van de wil der mensen of van het gunstig getij de neiging verwacht worden om hier iets aan te doen, maar men moet dwars door de wanhoop heenbreken. De Heere wil, dat Zijn Evangelie gepredikt wordt. Laat ons aan dit gebod gehoorzamen en volgen waarheen Hij ons roept. Te onderzoeken wat de afloop zal zijn, is niet onze taak. Wel mogen wij de beste afloop wensen en door onze gebeden van de Heere vragen, terwijl wij ons met alle ijver, toewijding en nauwgezetheid inspannen, dat het gelukken moge. Intussen echter, hoe de afloop ook zij, hem met gelatenheid dragen.

(92.) Gij zult zonder twijfel geredelijk willen vaststellen, hoe er niet geluisterd dient te worden naar de beschuldiging van onze tegenstanders van goddeloze overmoed en onvergeeflijke roekeloosheid, omdat wij de zuivering van de Kerk, die met onreinheden in de leer zowel als in de ceremoniën bezoedeld was, ondernomen hebben zonder te wachten op de toestemming van de paus. Zij ontkennen, dat dit het recht van particuliere personen is. Maar wat was er inderdaad te verwachten van hem, die van zijn plaats had moeten wijken, wilde de toestand der Kerk verbeteren?

Ten tweede, wie zich herinnert, hoe Luther en anderen zijn begonnen en voortgegaan, zal van ons geen verontschuldiging vragen. Luther heeft, toen alles nog in zijn oorspronkelijke vorm was, de paus gesmeekt om te overwegen de allerergste ziekten van, de Kerk te genezen. Wat heeft hij bereikt?

Toen de zaak zich ontwikkelde, ook al zweeg Luther, waren er voldoende dringende redenen voor de paus om het niet langer uit te stellen. De hele Christenheid vroeg hem er openlijk om. Hij had het in zijn macht aan de vrome wensen van allen voldoening te geven. Heeft hij het gedaan? Nu wendt hij bezwaren voor. Maar indien men de bron daarvan wil opsporen, vinden wij niemand dan hem alleen, die en zichzelf en de anderen in de weg staat om iets te doen.

Doch waarom stil te staan bij deze bijkomstigheden? Alsof niet dit ene duidelijk genoeg was: dat hij van den beginne aan tot nu toe geen andere hoop, dat er door onderhandeling iets met hem te bereiken was, heeft laten bestaan dan op voorwaarde dat, na Christus wederom begraven te hebben, wat er ook aan goddeloosheid bestond toen wij handelend begonnen op te treden, deze met nog sterker kunstmiddelen dan voorheen bevestigd zouden worden. Dit is de oorzaak, waarom heden ten dage onze tegenstanders alles doen om te verhinderen, dat men een hand uitsteekt voor het herstel der Kerk, niet omdat het niet nodig is - dit te ontkennen ware een al te ontzettende onbeschaamdheid - maar omdat zij het heil zowel als de ondergang van de Kerk enkel van het goeddunken en het gebod van de Romeinse paus willen laten afhangen.

(101.) Zoals thans de zaken in het rijk er bij staan, moet gij, onoverwinnelijkste keizer en doorluchtigste vorsten, wel door velerlei zorgen in beslag genomen zijn en, door de veelheid van zaken alle kanten tegelijk uitgetrokken, in grote twijfelingen verkeren. Maar gij moet tot deze conclusie komen: dat gij één ding zonder twijfel voor alle andere moet laten gaan. Ik begrijp, wat voor energie, wat voor kracht, wat voor scherpte, wat voor gloed mijn betoog hiertoe zou moeten bezitten. Ik weet ook, dat niet zullen ontbreken diegenen, die zich er over verbazen, dat ik in een zo geweldige en aanzienlijke zaak zo koel blijf. Maar wat zou ik dan moeten doen? Ik ga aan het gewicht en de zwaarte van deze dingen schier ten onder. Niets beters meen ik daarom te kunnen doen, dan een 'en ander op eenvoudige wijze en zonder enige woordenpraal

aan u voor te leggen, opdat gij het tenslotte overweegt in eigen onderzoek. Het eerst moogt gij de huiveringwekkende rampspoed van de Kerk bedenken, die zelfs harten van ijzer tot erbarming zou kunnen neigen. Stelt u maar deze afschuwelijke, misvormde verschijning en vèrgaande verwoesting voor ogen, die voor aller oog is. Wat? Tot hoelang zult gij dulden, dat de Bruid van Christus, uw aller Moeder, zo veil en hopeloos te neder ligt? En dat nog wel terwijl zij op uw trouw een beroep doet en gij de mogelijkheid hebt om haar op te heffen? Bezieet vervolgens, hoeveel erger dingen nog dreigen. De uiteindelijke ondergang is niet ver meer, tenzij gij er zo snel mogelijk tegenin gaat. Christus kan wel op wondere wijze en boven menselijk denken uit Zijn Kerk bewaren waar Hij maar wil. Maar ik zeg u dit: indien er nog slechts even door u wordt getalmd, zullen wij weldra in Duitsland geen Kerk meer hebben. Ziet rondom, hoeveel aanwijzingen er voor haar ondergang zijn, waarin gij te hulp moet komen, ja zij worden reeds werkelijkheid.

Zij spreken voor zichzelf duidelijk genoeg, al zou ik ook zwijgen.

Supplex, exhortatib ad invictissimum Caesarem quintum et illustrissimos Principes, aliosque ordines, Spirae nunc imperii conventum agentes. Ut restituendae Ecclesiae curam serio velint suscipere. Forum omnium nomine edita qui Christum regnare cupiunt. Per D. Joan. Calvinum, Genevae, apud Jac. Bourgeois, 1543; 1548. Herdrukt in: Opera Calvini, t. VI (Corp. Ref. XXXIV), blz. 453-534.

Supplication et remonstrance; sur le faict de la chrestienté, et de la reformation de l'Eglise faite au nom de tous amateurs du regne de Jesus Christ, à l'Empereur, et aux Princes et Estats tenans maintenant journee Impériale Spire, Genève 1544.

Herdrukt in de Opuscles, Genève 1566, blz. 506- 579.

Zie verder A. Erichson, Bibliographia Calviniana, Berolini MCM, en W. Niesel, Calvin-Bibliographie, München 1961.

34.

**CALVIJNS ANTWOORD OP DE VADERLIJKE VERMANING
VAN PAUS PAULUS III
1545**

Calvijn bepleit de taak van vorsten als voedsterheren de Kerk (Jesaja 49 : 23).

(19.) Uzza is gestraft omdat hij het gewaagd heeft de hand te slaan aan de ark Gods. Hij deed dit weliswaar uit een goede ijver, maar ondoordacht, namelijk omdat hij de taak op zich nam van de priesters, die daar tegenwoordig en gereed waren om te doen hetgeen hun plicht was. Zou men ons thans uit de gehele pauselijke clerus één enkele priester kunnen aanwijzen, die klaar staat om de ark des Heeren te ondersteunen? Uzza is gestraft omdat hij zich opwierp om de ark aan te raken buiten zijn roeping en in strijd met het duidelijk verbod van God. Waar is hier echter het verbod van God? Waar ligt de begrenzing van, de roeping, die de keizer ontslaat van alle zorg ten aanzien van de Kerk? Jesaja roept integendeel alle vorsten op om deze op zich te nemen. Uzza is gestraft omdat hij vóór zijn beurt zich ingedrongen heeft met een verkeerde ijver om de ark te schragen.

Maar hoe anders ligt de zaak, wanneer David zich inspant om de ark des Heeren te herstellen, die ter aarde was geworpen, in de drek gevallen en blootgesteld aan de smaad der bozen, en Hij dan door Zijn bevel de priesters oproept om haar op haar plaats te brengen? Maar monster, hoe durft gij, monster, anderen te bevelen de handen van de Kerk af te trekken, daar gij zelf haar met uw onreine snavel ter aarde hebt geworpen en haar smadelijk vertrappt? Zal het u vrijstaan de ark Gods met: vuil te beladen, haar te schenden met grote smaad, haar bloot te stellen aan alle mogelijke spot van de satan, haar in stukken te laten breken en haar heiligheid te beledigen en zou het dan intussen niet vrij staan aan de vorsten, noch in zijn geheel aan het Christenvolk, haar te naderen om haar te zuiveren, aan haar doel te doen beantwoorden en haar te herstellen?

(45.) De paus heeft de keizer verweten op de Rijksdagen te oordelen over de clerus en de godsdienst op een wijze buiten de goddelijke bepalingen en de gewoonten der Kerk om.

Calvijn ziet, dat aldus geen concilie nut kan opleveren en antwoordt:

Ziehier het hoofdpunt:

Dat geen leer aanvaard wordt als zij niet is ontleend aan de orakels van de Romeinse Stoel. En wanneer dit eenmaal verkregen is, welke reden kan men dan nog hebben om te twifelen? Daarom is hij er niet tegen, dat men de leer onderzoekt en zuivert en de toestand van de Kerk verbetert, mits hij in dat alles maar rechter is en het gehele geschil niet beslecht. Wordt dan naar zijn inzicht. En daarmee nog niet tevreden, past hij wel op, dat slechts in behandeling wordt genomen wat hij zelf wil met zijn engelschaar, en wel zo, dat hij de procedure bepaalt, dat hij stilte oplegt zo dikwijls hem dit goed voorkomt, en dat, zodra hij gekikt heeft, allen sidderen. Moet dat werkelijk zo? De Protestanten klagen erover, dat de dienst van God verdorven is, dat Zijn glorie is gedoofd of tenminste zeer verdonkerd; dat het koninkrijk van Christus omver geworpen is, de religie vertrappt, dat de leer der waarheid deels is vervalst, deels begraven; dat de Kerk op ellendige wijze in stukken is verscheurd, dat de sacramenten

lelijk ten prooi van een smadelijk winstbejag zijn geworden; dat de zielen, vrijgekocht door het bloed van Christus, op lasterlijke wijze te koop gezet zijn; dat het ministerium of het ambt der herders, dat de meest met het heil verbonden zaak ter wereld behoort te zijn, is verbasterd tot een dodelijke tirannie. Zij klagen de paus met de zijnen als schuldig aan dit alles aan, en zijn bereid om met de vinger na te wijzen, dat hij de Antichrist is. Indien zij dit niet bewijzen kunnen, weigeren zij niet alleen niet om gestraft te worden als lasteraars maar ook om zo hard gefolterd te worden als maar denkbaar is 24).

Slechts vragen zij gehoor voor een rechtvaardige rechterstoel en onder deze voorwaarde, dat de zaak beslist wordt volgens het Woord van God, en men toch ook de oude instellingen van de vaders geenszins veracht. Welnu, wat antwoordt daarop de zeer heilige Vader? Hij aanvaardt wel het onderzoek van de zaak, maar op de voorwaarden, die ik hierboven heb genoemd. Dit is echter hetzelfde als wanneer een boef, beschuldigd van manslag en roverijen, zou zeggen, dat hij geen vonnis weigert, onder voorwaarde, dat men hem de rechterstoel geeft, waarop hij de macht heeft in eigen zaak uitspraak te doen, opdat men niets uitbrengt wat tegen zijn zin is, dat men hem geen enkel kwaad doet en dat hij door geen getuigenverklaringen gedrukt wordt, maar dat hij het gehele proces zo beheerst, dat hij zonder enige schade er zeker van kan zijn ongestraft om zijn misdrijven te zullen blijven. Ziehier waarom de Rijksdagen niet bij machte zijn in deze zaak te procederen.

24) Een dergelijke wending vindt men in ander verband terug in de brief aan koning Philips II, blz. 154.

(46.) De paus heeft aan de keizer ook de conditie gesteld, dat hij geen enkele beslissing over de bestemming van de goederen der Kerk mag nemen, 'omdat de beoordeling daarvan uitsluitend aan de priesters opgedragen is door de Heer, wien die goederen toekomen'.

Calvijn antwoordt: Wanneer er tot heden enige fout of zonde is voorgekomen in het beheer van de kerkelijke goederen, mag die niet verbeterd worden dan naar het oordeel van de paus. Wie zal ontkennen, dat de paus zich daarmee zonder reden bezighoudt? Want welke kans zou geopend zijn voor de vorsten om vernieuwingen in te voeren, indien zij op dat terrein waren toegelaten? Men weet er voldoende van, hoe losbandig heden ten dage de bisschoppen, abten en anderen, die daarna nog komen, zijn. De vorsten zouden het aldus opvatten, dat deze grote rijkdom, waar thans zo royaal mee omgesprongen wordt, het erfdeel van de armen is. Wie zou er zich niet tegen hen verheffen, tenzij zij het zelf voorkwamen door zich op hun plaats te scharen? Zij zouden zich uit de oude canones moeten laten gezeggen wat de bepalingen zijn en aan wie ze toebehoren. Allen zouden de oude diaconie terugverlangen. Zij zouden horen dat niemand onderhouden mag worden uit de inkomsten van de Kerk dan wie zijn ambt werkelijk vervult. Zij zouden dus uitroepen, dat men alle luie buiken moet verjagen.

En hoeveel zouden er uit zoveel legioenen overblijven? Welke bisschop doet tegenwoordig zijn plicht, of neemt de schijn aan van dit te doen? Welke pastoor doet het? Want de kanunniken en de anderen zouden verwezen moeten worden naar de oude vormen van het priesterschap. Deze profane of leke-verbetering, zoals zij haar noemen, zou niet alleen de andere kerken doortrekken maar zou ook heel goed tot de Romeinse Stoel kunnen doordringen, die tot nu toe nog niet bereikt is. En wat zou dit anders zijn dan hemel en aarde doorenmengen? Het zou geen kleinigheid wezen, aan

de god-op-aarde de wetten voor te schrijven, de uitgaven voor zijn tafel te beperken, elk jaar rekening en verantwoording van hem te eisen. En dat niet alleen, maar hem afnemen wat hij met onrechtmatig geweld of bedrog anderen geroofd heeft. En wat meer is, hem laten teruggeven wat reeds lang geleden van het keizerrijk afgeknabbeld is en dat hij in zijn bezit houdt als was 't zijn recht. En tenslotte, dat hij gedwongen werd alle roverijen uit te braken, die hij gedurende zoveel jaren opgeslokt heeft. Indien er toevallig een grotere dringende noodzakelijkheid was, zou men die mogelijk voor kunnen laten gaan. Waarom zouden de vorsten thans een andere taak aangrijpen, terwijl paus Frénese hier een zo gerechtvaardigde mogelijkheid biedt? Want wie is geschikter om het geneesmiddel aan te brengen, dan wie de kwaal goed kent? Weggenomen en gezuiverd moet worden alle bederf, dat 'de oude diaconie volkomen te niet gedaan heeft. Aan wie kan deze taak beter opgelegd worden dan aan hen, die niet alleen zich bewust zijn van alle kwaad, maar er ook de veroorzakers van zijn? Laten wij eens afwachten wat er voor verbetering komt, indien aan de priesters de macht wordt overgelaten om het te doen of niet te doen.

De goede koning Josia heeft zo niet gedaan, maar aan zijn kanselier niet alleen opgedragen te zorgen voor de gewone levensmiddelen, maar ook om orde te stellen op de heilige offeranden (II Kon. 22). En toch ontziet deze paus Frénese zich niet om van heiligschennis te beschuldigen de stenden van het rijk, die zich moeite geven de heiligschennis te beteugelen.

De conclusie

Calvijns indirect beroep op de keizer om zich aan het besluit van Spiers te houden.

Het slot is, dat alles wat de keizer, is overeengekomen, heeft verhandeld en vastgesteld met de Protestanten, gecasseerd en geannuleerd moet worden. Toch gaat er onder de mensen niets boven het gegeven woord. Reeds lang geldt echter de uitspraak, dat men de goede trouw jegens de ketters niet verplicht is te houden; en wat geeft het, als daar nog een eed aan toegevoegd was? Alsof het niet aan de pausen stond, van de eed te ontslaan zo dikwijls het hun goed voorkomt? Het is echter een eeuwig en onschendbaar recht in het keizerrijk, dat men zijn belofte houdt. Wat zal dat helpen? Staat de paus niet boven de wetten? Of om het nog beter te zeggen, wat heeft hij met de wetten te maken? Maar met de Majesteit van de keizer komt het niet overeen een besluit weer in te trekken. Daartegenover staat, dat alle schandelijkheid is uitgewist door de heiligheid van de paus. Maar als er dan brieven en zegels zijn geweest?

Alsof de enkele absolutie van de paus niet voldoende was om alle brieven te niet te doen. Want zo is hij in het verleden gewend geweest te handelen.

Wij hebben een schone aanwijzing daarvan in **Jan Hus**, die de Romanisten door een vrijgeleide naar Constanz lokten, en hem daar vervolgens wredelijk deden sterven. Keizer Sigismund, een vorst van nature zeer goed en die volstrekt geen genoegen had in vergieten van bloed, was er bij tegenwoordig. Deze goede keizer zag heel goed in, dat het hem en het gehele rijk tot schande zou strekken, dat de man, die hij onder zijn bescherming en vrijgeleide had genomen, vóór zijn ogen, dus van onder de schutse van zijn bescherming, door de beul werd meegenomen om naar de strafplaats gebracht te worden. Ofschoon hij zich verzette, zoveel hij kon, tegen een zo barbaarse wreedheid, is er een besluit over gesmeed door de heilige concilievaarders, dat men zijn woord jegens de ketters niet verplicht is te houden (25).

Door dit middel werd het geweten van de keizer bevrijd van alle wroeging en men spotte met zijn fijngevoeligheid en oprechtheid, omdat hij toch nog bang was dat men

hem zou verwijten zijn woord gebroken te hebben of tenminste er niet al te veel rekening mee te hebben gehouden.

Maar nu is het toch wel een andere tijd! De wereld die toen verblind was, heeft de ogen geopend. En nog leeft er thans de herinnering aan zulk een boosheid in de harten der Duitsers, om hen voldoende te waarschuwen zich niet weer tot deelgenoten van de onbetrouwbaarheid der Romanisten te maken. Maar vooral is keizer Karel wel de man, die zich er nooit toe zal laten brengen om zijn naam en zijn eer te knechten onder de paus. Men weet heel goed, hoeveel malen hij door deze satan is aangespoord tot wreedheid en door wat voor inblazingen hij aangehitst is. Maar hij is standvastig gebleven in zijn voornemen, daar dit een van zijn uitstekende en zeer bewonderenswaardige deugden is, dat te midden van al deze schokken voor het keizerrijk, hij zich nooit van zijn zelfbeheersing en mildheid of van de trouw aan zijn gegeven woord heeft laten afbrengen.

Admonito paterna Pauli III. Romani pontificis ad invictissimum Caesarem Carolum V.

Cum Scholiis. Calvini Opera VII, blz. 253-288.

25) De hier bedoelde Macchiavellistische redenering wordt veelal aangeknoopt aan het besluit van de 19de zitting van het concilie van Constanz van 23 september 1415, 'ondanks het vrijgeleide'. Dit was door de keizer verstrekt en kon Hus niet beschermen tegen de justitie van het concilie. Zie o.m. Molanus en Simancas bij J. D. M. Cornelissen, *De trouw der Katholieken tegenover 'ketters', rede*, Nijmegen 1930.

Zij gaan van de volstreekte autoriteit van het concilie uit en zien over het hoofd, dat de autoriteit, die Hus hanteerde, even volstreekte geldigheid had.

Over het probleem, dat zich in de Hervormingstijd herhaalde, zie K. von Hase, *Kirchengeschichte*, II, S. 170, 2. Aufl. Leipzig 1895 en van R.K. zijde: Jos. Ledere, *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, Paris 1955, blz. 285.

DEEL IV

SCHOTLAND

HOOFDSTUK XII

SCHOTLAND 1557-1559

INLEIDING

De Reformatie kreeg in Schotland haar beslag onder het regentschap van Maria de Guise, de weduwe van koning Jacobus V, in wiens laatste parlement nog strenge bepalingen tegen de ketterij waren vastgesteld (1541). Toen hij op 16 december 1542 tijdens de oorlog met Engeland stierf, was acht dagen tevoren zijn dochter Maria Stuart geboren, die haar opvoeding in Frankrijk zou krijgen en daar in 1558 met de dauphin, Frans II, zou huwen.

Sedert de dood van de eerste martelaar, Patrick Hamilton, te St. Andrews op 29 februari 1528, namen de ontevredenheid met de kerkelijke, maatschappelijke en feodale toestanden, maar ook de levende belangstelling voor het Evangelie geleidelijk en soms stootsgewijze toe. Het Nieuwe Testament in het Engels van William Tyndale en Coverdale werd heimelijk ingevoerd en, zoals in de eerste hiervolgende tekst gezegd wordt, bij parlamentsacte van 1543 zelfs toegelaten. Zo ook andere geschriften, mits de gezonde leer bevattend, 'tot de prelaten en clerici een meer correcte vertaling zouden geven'. Deze bleef uit en was voor Schotland afzonderlijk ook overbodig. 'Gude and Godlie Ballates' werden overal gezongen.

Een reeks predikers verkondigden het Evangelie naar Hervormde interpretatie; anderen ondernamen het verzet tegen de kerkelijke instellingen. Maar het positieve element, namelijk dat nu, volgens de woorden van John Knox' Geschiedenis der Reformatie van de Kerk in Schotland, de Bijbel op ieder gentleman's tafel lag, was nog belangrijker. Hij bleek een onvergelykelijke bron van inspiratie en moed.

De kardinaal-aartsbisschop van St. Andrews, David Beaton, hoofdpersoon in de regentschapsraad, voerde een listige politiek van tweedracht zaaien onder de adel, die voor een belangrijk deel de Reformatie aanhing en in elk geval het van Frankrijk uit gestimuleerde, agressieve, politieke Katholicisme meer en meer verfoeide. Dit kwam in het bijzonder tot uiting toen hij in het kasteel van St. Andrews in 1546 vermoord werd, gemotiveerd door zijn eigen gerechtelijke moord op de reformatorische prediker George Wishart. Daarna was er geen rust meer in het land en nam ook de verwarring in de politieke toestand nog meer toe.

In 1544 verkreeg Maria de Guise het regentschap geheel in eigen handen, waartegen John Knox in een fel boek te keer ging. Hij kwam in het najaar van 1555 tijdelijk uit Genève naar Schotland en begon er in het geheim te Edinburgh te prediken. Op aandringen van enkele lords schreef hij aan de regentes een brief om haar aan te sporen tot het horen van het Woord Gods. Zij behandelde deze brief als een paskwil, maar in 1558 kwam het in de hoofdstad tot een begin van een beeldenstorm en de naam 'Protestants' was toen, in protesterende zin, reeds geheel aanvaard.

De leiding in de ontwikkeling en consolidering van de reformatorische beweging namen een aantal leden van de hoge adel, die een Verbond of Covenant sloten, eind 1557, waarvan het eerwaardige document hier als tekst no. 35 op blz. 128 volgt. De inhoud is kort en goed, dat het Covenant - waarbij zich nog velen zouden aansluiten -

op zich nam, voor de verkondiging van het Woord Gods te zorgen en wel in deze concrete vorm, dat men zich van de nodige predikers, geheel op eigen kosten, zou voorzien. Hiermede werd duidelijk voldaan aan een behoefte van de gemeente buiten de kerkelijke instellingen om. De Kerk was ook in Schotland in geen enkel opzicht op deze behoefte, voortvloeiend uit de Evangelische overtuiging zelf, ingegaan. Terwijl zij vooral zichzelf en de eigen positie trachtte te handhaven, zag zij dus om zo te zeggen naast zich de nieuwe beweging verrijzen, zonder te vermoeden, dat de kracht hiervan binnen enkele jaren de gehele Kerk zou doordringen en haar in een Hervormde omzetten.

Met bewondering voor de voorzichtige beheerstheid en uitgesproken loyaliteit zal men de volgende tekst no. 36 op blz. 129 lezen: een smeking en verzoek aan de regentes, gedateerd 20 november 1588, om bepaalde verbeteringen in de Kerk; die dus door de verzoekers nog volstrekt niet losgelaten wordt, tot stand te brengen. Zelfs willen zij het *Corpus iuris canonici* van Justinianus, zoals zij aan het eind zeggen, nog wel laten gelden in de instellingen der Kerk. Het gepleegde verzet tegen de onwetendheid en de onwaardigheid van de clerus wordt echter met kracht verdedigd; maar ook nu is de Bijbel, de prediking en uitlegging daarvan weer de hoofdzaak in het stuk en voorts het gebruik van de volkstaal in de liturgie.

Dezelfde belangen worden, maar nu in toenemend concrete vorm, bepleit in de Artikelen aangeboden aan de koningin-regentes in 1559, onze tekst no. 37 op blz. 132. Het is volkomen duidelijk, dat ook deze vóór alles aandringen op, maar ook middelen en wegen aanwijzen tot een interne Hervorming van de Kerk, in de eerste plaats wat haar prediking, onderwijs en liturgie aangaat.

In deze stukken is de geest van Calvin, overgedragen door John Knox, bijna tastbaar; maar de eigen, onafhankelijke en tevens praktische Schotse zin niet minder. Een grote mate van gevoel voor continuïteit laat zich bovendien waarnemen. Wel van Hervorming, niet van breken met de Kerk is hier sprake. Slechts het misplaatste eigenbelang van de clerus in verschillende vormen wordt resoluut tegengegaan.

Als vierde tekst uit de Schotse Hervormingsgeschiedenis volgt tenslotte een persoonlijke, maar uitermate karakteristieke apologie. De aartsbisschop van St. Andrews, John Hamilton, zond begin april 1558, zijn neef David Hamilton als zijn gevolmachtigde met een uitvoerige instructie naar Archibald Earl van Argyll, eerste ondertekenaar van het Convenant, die op zijn kasteel Campbell een Hervormd prediker in dienst had genomen. De aartsbisschop achtte dit ontoelaatbaar en niet in overeenstemming met de positie van het geslacht der Argylls in het koninkrijk. De prediker, John Douglas Grant, ex-Karmeliet, was volgens hem een ketter en afvallige; wanneer hij een dergelijke toestand duldde, zou de aartsbisschop zichzelf schuldig moeten gevoelen jegens allen, die zulk een prediker met zijn ketterij aansteekt en bederft.

Op de kern van het verwijt gaf Argyll het antwoord, dat als tekst no. 38 volgt op blz. 137. Het karakteristieke van dit antwoord is gelegen in de volkomen zekerheid, waarmee Argyll zijn prediker verdedigt. Hij gaat er van uit, dat hij zelf het Evangelie kent en verstaat, dus beoordelen kan of een prediker de waarheid verkondigt of niet. Hiermede houdt de edelman rustig stand tegenover de aartsbisschop. Dit nu is een kenmerkend verschijnsel in de Reformatie, in zoverre deze de geschiedenis is van, en beheerst en bezielt is door de wederontdekking van het Evangelie. De Bijbel heeft het vermogen de gelovige lezer het Woord Gods te doen kennen en verstaan en hem daardoor geestelijke vrijheid en zelfstandigheid te schenken. De 'leek' doet in dit geval

voor geen ambtsdrager onder en er kan zelfs geen geschil tussen ambtsdrager, de hiërarchie en de hele Kerk enerzijds en de gelovige anderzijds bestaan, want beiden hebben niet anders dan het éne Woord van God. Van deze positie was Argyll zich klaar bewust en zijn antwoord is een van de beste illustraties om het gehele wezen van de Reformatie - en het onvruchtbare verzet daarentegen van de andere zijde - te leren kennen.

John Knox's History of the Reformation in Scotland, ed.

by W. C. Dickinson, 2 vols, London-Edinburgh 1949.

George Buchanan, *Rerum scoticarum historia*, Edinburgh 1582; Utrecht.

J. H. S. Burleigh, *A Church History of Scotland*, London 1961.

35.

HET EERSTE VERBOND OF COVENANT**1557**

Wij, ziende hoe satan als de Antichrist van onze tijd in zijn leden op wrede wijze woedt, zoekende het Evangelie van Christus en Zijn gemeente te vertreden en te vernietigen, maar overeenkomstig de ons opgelegde plicht om te strijden in de zaak van onze Meester, tot de dood toe, en zeker zijnde van de zege in Hem, hetwelk onze weloverwogen plicht is: Wij beloven voor de Majesteit Gods en voor Zijn gemeente, dat wij - door Zijn genade -- met alle ijver voortdurend onze gehele kracht, ons vermogen en onze levens zelf zullen geven om te handhaven, uit te breiden en te bevestigen het allerheiligste Woord van God, en Zijn gemeentes). En dat wij moeite zullen doen, zoveel ons mogelijk is, om getrouwe dienaren te hebben, die het Evangelie van Christus en de sacramenten zuiver en getrouw aan Zijn volk bedienen. Wij zullen hen onderhouden, hen voeden en hen verdedigen, de gehele gemeente van Christus en elk lid daarvan, met al onze macht en de inzet van onze lichamen tegen satan en alle boze macht, die op tirannie of verwarring tegen genoemde gemeente uit is. Tot dit heilig Woord en in deze gemeente verenigen wij ons en verzaken en verwerpen de vergadering van satan met alle daartoe behorende bijgeloof, schandelijkheden en afgoderij en daarenboven zullen wij onszelf tot openlijke vijanden daarvan verklaren. Dit zij onze getrouwe belofte voor God, betuigd voor Zijn gemeente; en dit zijn onze ondertekeningen in hun tegenwoordigheid.

Edinburgh, de derde dag van december A.D. 1557. God zij onze getuige.

Archibald Earl of Argyll,
 Alexander Earl of Glyencairn,
 James Earl of Morton,
 Archibald Lord of Lorne [later Earl of Argyll], John Erskine of Dun.

Ontleend aan:

A Source Book of Scottish History, vol. II, 1424 to 1567, Edited by W. C. Dickinson, Gordon Donaldson, Isabel A. Milne, Nelson and Sons, London- Edinburgh etc. 1953, blz. 152, Nat. Mss. Scot., III, No. XL.
 Knox, History, ed. Dickinson, I, blz. 136-7.

36.

**DE EERSTE ORATIE EN PETITIE VAN DE PROTESTANTEN
VAN SCHOTLAND AAN DE KONINGIN-REGENTES**

Al is het dat wij reeds lang ons beheerst hebben in zulk een bescheidenheid, meest nobele Prinses, dat noch ballingschap, verlies van goederen, noch ondergang van dit sterfelijk leven ons er toe vermochten te brengen om aan uwe Genade Hervorming en herstel te vragen van die verkeerdheden en dat pijnlijke leed, geduldig door ons in lichaam en geest en reeds zo lange tijd gedragen, zo zijn wij nu toch regelrecht door ons geweten en de vreze Gods er toe gedwongen aan uwer Genades voeten om hulp te smeken tegen de meest ongerechte tirannie, uitgeoefend tegen uwer Genades gehoorzaamste onderdanen door hen die genoemd worden de kerkelijke stand. Het kan uwe Genade niet onbekend zijn, welk geschil er is geweest en nog is aangaande de ware religie en de juiste verering van God, en hoe de clerus (zoals zij wensen genoemd te worden) zichzelf zulk een heerschappij aanmatigt over de gewetens der mensen, dat wat zij ook bevelen gehoorzaamd moet worden, en wat zij ook verbieden nagelaten moet worden, zonder enig verder aanzien van Gods welbehagen, gebod of wil, ons geopenbaard in Zijn allerheiligst Woord, of anders wachten ons niets dan brandstapel, vuur en zwaard, waardoor reeds vele van onze broeders op de meest wrede en ongerechte wijze de laatste jaren in dit koninkrijk zijn getroffen.

Hierdoor nu worden onze gewetens in opstand gebracht en gewond. Want wij erkennen, dat het onze dure plicht voor God is geweest, hetzij onze broeders te verdedigen tegen deze wrede moordenaars (ziende dat ook wij deel uitmaken van de macht, die God in dit koninkrijk heeft ingesteld), dan wel openbaar getuigenis van ons geloof in gemeenschap met hen te geven, waartoe wij ook nu onszelf aanbieden om dat te doen, opdat wij niet door te blijven zwijgen de schijn op ons laden hun wrede tirannie goed te keuren. Deze mishaaft ons niet slechts, maar uwer Genades wijsheid doorziet ook wel verstandiglijk, dat ter stilling van deze interne onenigheid een openbare Hervorming, zowel in de godsdienst als in het wereldlijk bestuur, allernoodzakelijkst is.

Tot het tot standbrengen hiervan hebt gij op de meest ernstige en vrome wijze, naar wij ingelicht zijn, zowel de clerus als de adel aangespoord om hun toewijding, ijver en zorg aan te wenden. Wij durven derhalve om des gewetens wil niet langer achter te blijven in een zo gewichtige zaak, die de glorie van God en ons heil aangaat. Noch mogen wij ons onttrekken, noch onze petitie achterwege laten, opdat niet de tegenstanders ons later verwijten, dat er ruimte was gemaakt voor de Reformatie en dat toch niemand er naar vroeg; en zo zou ons zwijgen ons in de toekomst verweten moeten worden.

En daarom, geen andere orde erkennend in dit koninkrijk dan uwe Genade met uw eerbare Raad, gesteld om zowel de kerkelijke wanorde als de fouten in het wereldlijk bestuur te verbeteren, werpen wij onszelf u aller-nederigst te voet, uw gerechtigheid en uw genadige hulp inroepend tegen hen, die ons valselyk belasteren en beschuldigen alsof wij ketters en scheurmakers waren en die onder dat voorwendsel streven naar onze vernietiging. Daarom streven wij naar de verbetering van hun verdorven levens en herstel van Christus' religie in haar oorspronkelijke zuiverheid. Verder smeken wij van uwe Genade met open oor deze onze hierna volgende verzoeken te willen aanhoren, en tot vreugde en voldoening van onze geschokte gewetens ze genadig in te willigen, tenzij door Gods duidelijk Woord iemand in staat mocht zijn te bewijzen, dat

ze terecht behoren te worden afgewezen.

Eerste petitie

In de eerste plaats vragen wij nederig dat het, nu wij bij de wetten van dit koninkrijk, na lange discussie, het recht verkregen hebben om de heilige boeken van het Oude en Nieuwe Testament in onze eigen taal te lezen als geestelijk voedsel voor onze zielen, nu ook voortaan wettig moge toegelaten worden, dat wij bijeenkomen, openbaar of particulier, voor onze gebeden in onze volkstaal, met de bedoeling, dat wij mogen toenemen en groeien in kennis en aldus in staat zijn om, in ijverig en herhaald gebed, aan God de heilige en algemene Kerk, onze soevereine, de Koningin, haar eerwaardige en genadige gemaal 2), hun nageslacht, uwe Genade de Regentes, en dit gehele koninkrijk op te dragen.

In de tweede plaats, wanneer in onze genoemde bijeenkomsten enige moeilijke Schriftplaats gelezen wordt, waarvan de bijeengekomenen geen nut hebben, dat het dan wettig geoorloofd moge zijn aan door hun kennis gekwalificeerde personen, daarbij aanwezig, om de genoemde plaatsen uit te leggen en duidelijk te maken, tot Gods glorie en tot nut van het gehoor. En indien iemand denkt, dat deze vrijheid een oorzaak tot verwarring, twistgesprek of ketterij zou zijn, dan stemmen wij er in toe, te voorzien dat de bedoelde uitlegging onderworpen zal zijn aan het oordeel van de meest vromen en geleerden in dit koninkrijk te dezer tijd.

In de derde plaats, dat het heilig sacrament van de doop moge worden gebruikt in de volkstaal; dat de peten en getuigen niet alleen mogen verstaan de punten van het verbond, dat gemaakt wordt tussen God en kind, maar ook dat de gemeente, die vergaderd is, te ernstiger worde ingelicht en onderwezen in haar plichten, die zij altijd jegens God verschuldigd is, overeenkomstig de belofte Hem gegeven, toen zijzelf in Zijn gezin werden opgenomen door het bad van geestelijke wedergeboorte 3).

In de vierde plaats wensen wij, dat het heilig sacrament vandes Heeren Avondmaal, van Zijn allerheiligst Lichaam en Bloed, onder ons eveneens moge worden bediend in de volkstaal in overeenstemming met de eenvoudige instelling van onze Heiland Jezus Christus.

En tenslotte verzoeken wij allernederigst, dat het boze, lasterlijke en verwerpelijke leven van de prelaten en van de kerkelijke stand zo Hervormd moge worden, dat het volk door henzelf geen aanleiding hebbe, zoals het reeds lange tijd gehad heeft, om hun dienst en de verkondiging, waarvan zij boodschappers behoren te zijn, te verachten. En indien zij vermoeden dat wij, eer jaloers zijnde op hun eer, of hunkerend naar hun rijkdommen en bezittingen, dan met ijver hun verbetering en redding begerend, werken en zwoegen voor deze Hervorming, dan stemmen wij er niet alleen in toe, dat de regels en geboden van het Nieuwe Testament, maar ook de geschriften van de oude vaders en de als godvruchtig beproefde wetten van keizer Justinianus het geschil tussen ons en hen beslissen.

En indien dan bevonden wordt, dat wij hetzij uit kwaadaardigheid, hetzij uit onwetendheid meer vragen dan deze drie hebben geëist en voortgaan te eisen van bekwame en getrouwe dienaren in Christus' Kerk, dan weigeren wij geen verbetering, zoals uwe Genade, naar billijk oordeel, passend zal achten.

Maar indien alle voornoemden zullen veroordelen wat wij veroordelen, en instemmen met wat wij eisen, dan smeken wij uwe Genade op het ernstigst, dat zij, niettegenstaande de langdurige gewoonte, waarmede zij hebben geleefd zoals het hun behaagde, worden gedwongen hetzij om afstand te doen van het kerkelijk bestuur, of zich zo van hun plichten te kwijten als getrouwe dienaren betaamt. Zodat het waardige en vrome aanzien van de eerste Kerk hersteld worde, de onwetendheid worde

uitgedreven, en de ware leer en goede manieren eenmaal weer in de Kerk van dit koninkrijk voor den dag mogen komen.

Deze dingen verzoeken wij, als meest gehoorzame onderdanen, van uwe Genade, in de naam van de eeuwige God en van Zijn Zoon, Christus Jezus, voor wiens rechterstoel gij en alle anderen, die hier op deze aarde gezag draagt, rekenschap zult geven van uw tijdelijk bestuur.

De Geest van de Heere Jezus Christus bewege uwer Genades hart tot recht en billijkheid.

2) De dauphin Frans II, gehuwd 24 april 1558.

3) Vgl. Titus 3 : 5.

John Knox's History of the Reformation in Scotland, ed. by W. C. Dickinson, vol. I, London-Edinburgh 1949, blz. 149-152.

37.

**ARTIKELN AANGEBODEN AAN DE KONINGIN-REGENTES
1559**

Artikelen aangeboden aan de koningin-regentes van Schotland door enige wereldlijke Lords en Baronnen, en door hare Genade gezonden aan alle prelaten en hoofden van de geestelijkheid, bijeen in hun Provinciaal Concilie te Edinburgh.

In de eerste plaats, herinnerend dat onze soevereine Heer, zaliger gedachtenis, laatstelijk overleden 4), het in zijn vroegere parlamentsacten voor het algemene welzijn van dit koninkrijk, voor nodig hield een openbare aansporing te richten tot mijne heren de prelaten' en de overige geestelijke stand tot Hervorming van hun levens en vermindering van de openbare ergernis, die aan het gehele land gegeven wordt door de goddeloze en losbandige levens van genoemde geestelijke lieden.

En evenzo herinnerend, dat in verschillende van de vroegere provinciale concilies, gehouden binnen dit koninkrijk, dit punt is behandeld, en verschillende synodale statuten hierover gemaakt zijn, waaruit tot nu toe niettemin geen of geringe vrucht, is voortgekomen, maar dat genoemde stand veeleer in erger toestand is geraakt en er geen verbeteringen zijn door enige zodanige overreding als tot nu toe gebruikt is; En aangezien genoemde stand een spiegel en een licht moet zijn voor de rest, is het daarom het allerbeste, dat zij nu terstond overgaan tot een zodanige Hervorming van hun levens, en, een behoorlijke uitoefening van hun plichten, een ieder van hen zich bezighoudend met hun eigen roeping en taak, die hun opgedragen is, en met name dat zij openbare en openlijke zonden en notoire schanddaden nalaten en zich daarvan voor het vervolg onthouden, enz.

Evenzo; dat zij zorg dragen voor de ernstige en getrouwe prediking en verklaring van Gods Woord in iedere parochiekerk van dit koninkrijk op alle zondagen en andere heilige dagen, en tenminste op Kerstfeest 5), Pasen, Pinksteren en elke derde of vierde zondag; en dat, waar het volk het meest goddeloos is en onkundig van zijn plicht jegens God en de mensen, in die plaatsen de prediking van Gods Woord en een behoorlijke levenswijze zo vaak gedaan en gehouden worde, dat zij door Gods genade van hun goddeloze leven afgebracht mogen worden tot de passende gehoorzaamheid jegens God en de mensen, en zó dat overal, waar er de meeste behoefte aan is en naar gelang van het bevolkingsaantal van de parochie, zeer vaak en zeer ernstige prediking gehouden worde, enz.

4) Jacobus V, overl. 1542.

5) Yule.

Evenzo, dat alle predikers van het Woord van God, als zij toegelaten willen worden om dit in het openbaar te prediken voor het volk, eerst behoorlijk geëxamineerd worden of hun leer en belijdenis in overeenstemming is met Gods Woord en het Christelijk geloof, en evenzo of zij van goede zeden zijn, van degelijke kennis en hoedanigheid, zodat zij in staat zijn het Woord van. God, op passende wijze voor het volk te prediken.

Evenzo, dat er in het vervolg geen pastoors noch vicarissen van parochiekerken worden aangesteld dan zulke, die voldoende gekwalificeerd zijn om. de sacramenten van de heilige Kerk te bedienen in zodanige vorm en orde als hierna

volgt; en dat zij in staat zijn duidelijk en helder de Catechismus te lezen en andere voorschriften, die hun aangewezen zullen worden door hun bisschop, voor het volk, zodat iedere man en vrouw, die hen hoort en ziet, de voorschriften zo behoorlijk ten uitvoer legt, dat zij zich wel bekeren van hun onordelijk leven en daardoor weten, beide, hoe zij moeten leven in daad en woord, zich gedragen daarmede in overeenstemming, enz.

Evenzo, aangezien er niets bestaat, dat de mens meer kan bewegen om God te dienen noch om de vrucht, de oorzaak en de kracht van de sacramenten van de heilige Kerk te verstaan; noch iets dat de mens meer kan bewegen om genoemde sacramenten te onteren dan de onkunde en het misverstand daarvan: daarom, ziende dat alle Christenmannen en -vrouwen, als zij toegelaten willen worden tot het gebruiken en ontvangen van genoemde sacramenten, de sterkte en de kracht daarvan moeten weten, en om welke redenen zij ingesteld zijn door God Almachtig, hoe nuttig en nodig zij zijn voor ieder Christen, man en vrouw, die daar behoorlijk en eerbiedig deel aan wil nemen; dat er daarom een vrome en vruchtbare verklaring in de Engelse taal van gegeven worde aan het volk telkens, wanneer het sacrament van het gezegende Lichaam en Bloed van Jezus Christus wordt getoond en uitgedeeld; en evenzo wanneer doop en huwelijk worden gevierd door de heilige Kerk; en dat er worde verklaard aan hen die de sacramenten bijwonen, wat de vrucht ervan is, en dat er worde gevraagd aan hen, die dienst doen als priesters of zijzelf bereid zijn het te ontvangen, met de verdere ondervragingen noodzakelijk voor de lering van de hoofdpunten betreffende 's mensen heil en vragen om beantwoord te worden door al degenen, die deel willen nemen, enz. En dat hun zaken afgedaan worden vóór het gebruiken van de plechtigheid van de heilige Kerk, enz.

Evenzo, dat de publieke gebeden met de litanieën gezegd worden in onze volkstaal, in iedere parochiekerk op zondagen en andere heilige dagen na de goddelijke dienst der Mis, en dat de avondgebeden des namiddags gezegd worden op dezelfde manier.

Evenzo, omdat de gebruikelijke afgiften bij sterfgeval en van het zilver, gewoonlijk genoemd de rechten der Kerk, en het Paasoffer, dat in ontvangst genomen wordt van mannen en vrouwen voor de uitdeling van het sacrament van het gezegende Lichaam en Bloed van Jezus Christus, in den beginne slechts offeranden en gaven waren naar het believeen en de welwillendheid van de gever, doch thans de geestelijken door verloop van tijd gewoon zijn de mensen met hun gezag en rechtsmacht te dwingen deze te betalen, zodat zij niet alleen bliksemen met hun oordeel van vloek, maar ook mannen en vrouwen verhinderen en tegenhouden om te komen tot het gereede gebruik van de sacramenten van de heilige Kerk, tenzij zij met alle geweld, voldaan zijn: hetgeen geen grond heeft in de Wet van God noch van de heilige Kerk en dus zeer ergerlijk is en aanleiding geeft aan de armen om grotelijks in opstand te komen tegen de geestelijke stand wegens dit gedoe met deze gaven; daarom is het nuttig geacht, dat deze gaven Hervormd warden en dat zulke dingen in het vervolg niet meer in praktijk gebracht mogen worden in dit koninkrijk, en dat althans niemand meer gedwongen worde met het gezag van de heilige Kerk om die gaven te betalen, maar dat het slechts in de vrije wil van de gever zal staan om zulke dingen te schenken en te offeren als aalmoezen en voor het onderhoud van de priesters en dienaren van de heilige Kerk, zoals zijn geweten en liefde hem daartoe beweegt. En waar de pastoors en dienaren voornoemd niet genoeg voor hun onderhoud hebben, eist het kerkrecht, dat de bisschoppen dan, een ieder in zijn eigen diocese, maatregelen nemen tegen de personen en ontvangers van de overige aan de Kerk verschuldigde bijdragen tot hun onderhoud op een voldoende wijze, enz.

Evenzo, omdat de wetten van dit koninkrijk zwaar beschadigd zijn door de langdurige procedure van het Consistoriale gerecht, zoals uitvoeriger is verklaard en aangetoond aan mijne heren van de geestelijkheid, en dat arme mensen dikwijls gedwongen zijn om van hun gerechtvaardigde actie af te zien door het langdurig rekken van de bedoelde processen en de buitensporige uitgaven, waartoe zij genoopt worden, zowel in eerste aanleg als bij beroep van plaats tot plaats, van rechter tot rechter, en tenslotte voor het Hof van Rome, al is de zaak nog zo gering, en al krijgt men nog zoveel uitspraken van de gewone rechters van dit koninkrijk, doch dit alles tevergeefs is, en er geen tenuitvoerlegging op volgt zolang het appèl te Rome in behandeling is, enz.: Daarom is het nodig, dat er een voorziening gemaakt wordt tot bekorting van het Consistoriale proces om partijen in hun buitensporige kosten te verlichten en dat overwogen worde, welke zaken naar Rome zullen doorgaan in beroep, van hoe erge hoedanigheid zij moeten zijn, en dat het appèl op Rome niet de tenuitvoerlegging opschort van uitspraken hier in dit koninkrijk gegeven.

Evenzo, er wordt zwaar gemurmureerd en geklaagd tot haar koninklijke Genade door de pachters van kerkengoederen, dat zij gedwongen worden naar Rome te gaan om vermindering te bepleiten van hun betalingen, enz.

Evenzo, dat de Acta van het Parlement van Edinburgh 26 juni 1492 door onze soevereine Heer koning Jacobus IV, zaliger nagedachtenis, betreffende de privileges en beneficiën door de paus geschonken aan de Kerk van Schotland, - die als zij overgaan naar het Hof van Rome, aan de privileges van de kroon of het openbare welzijn van dit koninkrijk te kort doen - tot behoorlijke executie gebracht worden en bepaald, dat de Lords van de Session competente rechters zijn van de overtreders hiervan, niettegenstaande enige exemptie of vrijstelling of geestelijk of wereldlijk privilege.

Evenzo, dat niemand in dit koninkrijk zich de euvele moed aanmatige om te onteren of oneerbiedig te spreken van het gezegende Lichaam en Bloed van onze Zaligmaker Jezus Christus, maar dat dit in zulk een eerbied, eer en verering wordt gehouden als ieder Christenmens moet doen, en is bevolen door de wet van God en de heilige Kerk, en dat niemand de goddelijke eredienst van de Mis ontere of onrechtmatig noch oneerbiedig daarvan spreke.

Evenzo, dat niemand het wage de sacramenten en ceremoniën van het huwelijk, doop en het genoemde gezegende Lichaam en Bloed te gebruiken, noch dulde dat het bediend worde, dan op zulke manier als hierboven is gezegd en door zulke personen als op behoorlijke wijze zijn toegelaten en geordend tot de bediening daarvan.

Evenzo, dat niemand zo overmoedig zij om in brand te steken, te beroven of te verwoesten kerken, kapellen of godsdienstige plaatsen en de versieringen daarvan, noch enig ding onderneme om ze te schenden of te onteren, of om inbreuk te maken op de beminzenswaardige ceremoniën en riten gebruikelijk in de heilige Kerk, maar dat zij in gebruik blijven als tevoren, tot zolang nader order gegeven zal worden door de Vorst en de dienaren van de heilige Kerk, die de macht hebben en aan wie deze op behoorlijke wijze is opgedragen, enz.

38.

EARL OF ARGYLL AAN DE AARTSBISSCHOP VAN ST. ANDREWS**1558**

De God, die hemel en aarde schiep, en alles wat daarin is, beware mij voor misleiding; en ik vrees dat vele anderen onder de schijn van vroomheid misleid zijn en denken, dat zij Gode een dienst doen wanneer zij iemand van degenen, die Zijn naam belijden, vervolgen 6). Wat die man 6a) voor de wet is, weten wij niet, vleierijen horen wij van hem niet; zijn menselijke eed - en afval daarvan is ons onbekend. Maar indien hij een onwettige eed had afgelegd, in strijd met Gods gebod, dan ware het beter deze te schenden dan hem in acht te nemen. Hij predikt ons niets dan het Evangelie. Indien hij iets anders deed, zouden wij hem niet geloven, zelfs niet een engel uit de hemel 7).

Wij horen hem geen schisma's of scheuringen zaaien, maar slechts wat overeenstemt met Gods Woord, wat wij hem ook zullen doen belijden in tegenwoordigheid van uw Lordschap en de clerus, wanneer gij dit van ons vraagt. En wat betreft hetgeen veroordeeld is door de algemene concilies, wij nemen aan, dat gij wel weet, dat alle algemene concilies in zichzelf verdeeld zijn geweest en dat geen twee ervan volkomen overeenstemmen op alle punten, hetgeen komt doordat ze uit mensen bestaan. Maar de Geest der waarheid, die getuigenis geeft aan onze Heer Jezus, heeft niet gedwaald en kan niet dwalen; want hemel en aarde zullen vergaan eer een jota hiervan vergaat 8).

Maar afgezien hiervan, mijn Heer, hij leert niets, noch willen wij iets van hem aannemen, dan wat overeenstemt met het werkelijke Woord van God, overgeleverd door partriarchen, profeten, apostelen en evangelisten en neergelegd tot ons heil in Zijn uitgedrukte Woord. En daarom, mijn Heer, gaat het niet aan een leer te veroordelen, die niet onderzocht is; want wanneer het uw Lordschap behaagt om de belijdenis van het geloof van die man te horen en zijn wijze van leer, die in overeenstemming is met het Evangelie van Jezus Christus, dan zal ik hem voor de rechtbank doen komen en zal daar zelf, als God het wil, bij zijn, zodat hij rekenschap kan afleggen van zijn geloof en van onze leer voor de hoogste machten, overeenkomstig het voorschrift van dat bloed van het eeuwige Testament 9), verzegeld door het onbevleete Lam, aan wie, met de Vader en de Heilige Geest, alle eer en glorie zij voor eeuwig. Amen.

6) Joh. 16 : 2. 6a) De prediker J. D. Grant, zie blz. 129.

7) Gal. 1 : 8.

8) Joh. 15 : 26; Matth. 5:18.

9) Hebr. 13: 20

Ontleend:

John Knox's History of the Reformation, ed. Dickinson, vol. II, blz. 246-254.

DEEL V

ZUID EN NOORD NEDERLAND

De Nederlandse Geloofsbelijdenis

Trente in zijn eerste en tweede periode, die met vallen en opstaan 3 jaren geduurd hadden, neig geen spoor van begrip ontstaan voor wat hart en hoofd van het Evangelische volk vervulde. Er was geen oog voor zijn noden, geen eerbied voor zijn dapperheid, geen inzicht in de aard van zijn geloof. Er was slechts onderschatting van zijn kracht, die het in staat stelde vooreerst nog het lijden te dragen, maar dan, na de beproeving der wanhoop, op te staan in een verzet, dat het tot de overwinning voeren zou.

Wanneer in de laatste dagen van de maand mei 1559 de geheime synode te Parijs de Confessie der Franse Hervormde Kerken toestand heeft gebracht, vaardigt koning Hendrik II, nauwelijks enkele dagen later, het edict van Ecouen uit, dat de volkomen uitroeiing gelast 'met de macht, die het Gade behaagt heeft ons in de hand te geven' - aldus luiden de eigen woorden - van de ketterijen en valse leerstellingen, en zulks in overeenstemming met het vredesverdrag van Cateaux Cambrésis 'met onze zeer dierbare en zeer geliefde, goede zoon en broeder, de Katholieke koning', d.i. de koning van Spanje. Daarom zijn die confessies van de 16de eeuw met bloed geschreven.

Doornik, waar de onze verschenen is, was in het begin van de 16de eeuw nog bezit van de Franse kroon, daarna korte tijd Engels bezet gebied, tot het in 1521 door Karel V werd veroverd en in zijn Zuidelijke Nederlanden, waar het aardrijkskundig ook toe behoorde, werd ingelijfd, met erkenning van een zekere zelfstandigheid. Het bleef Franstalig en de golfslag van het Franse politieke en geestelijke leven werd er duidelijk gevoeld. Zo ook die der voortschrijdende Reformatie. In 1544 was Pierre Brully door Bucer en de Franse gemeente te Straatsburg als predikant op haar verzoek aan deze streken afgestaan om te werken in Doornik, Valenciennes, Douay, Atrecht en Rijssel; hij is er de grondlegger van de gereformeerde Kerk geworden, die het libertinisme met beslistheid afwees en vond er de marteldood op 19 februari 1545. Het Calvinisme werd, zichtbaar voor aller oog, een sterker kracht in het Zuiden en voedde zich uit de broederschap met de Hugenoten.

Wanneer de maatregelen ingevolge het edict van Ecouen het beoogde doel niet treffen, vaardigt de jonge koning Frans II, of liever zijn moeder Catharina de Medicis, na de ondervinding ener gevaarlijke samenzwering, op 8 maart 1560 het edict van Amboise uit, dat amnestie belooft aan de rebellen, die zich voortaan als goede Katholieken in alles willen onderwerpen - een tactiek, waarvan men zich bij bezonnen en welovertuigde Protestanten, die bovendien geen rebellen waren, geen enkele vrucht behoefde te beloven. Zij bleef dan ook uit.

Het edict werd drie dagen later reeds gevolgd door de bekendmaking, dat de koninklijke Majesteit bereid was alle loyale onderdanen te woord te staan, die haar hun rekest en remonstranties eerbiedig wensten aan te bieden. Dit scheen verademing te beloven en het is wel hierop, dat de Franse Hervormden duidelijk zinspelen in de brief, waarmede zij hun Confessie in 40 artikelen aan de koning aanboden en publiceerden, boven, blz. 85.

Koning Philips verliet in 1559 ons land om er nimmer terug te keren. Dan wordt bij

bulle van paus Paulus IV van mei van dat jaar hier de instelling bevestigd van de nieuwe bisdommen, 'de kroonlijst op heel het gebouw der anti-reformatorische wetgeving' en een organisatie tot steun in het bijzonder voor de bisschoppelijke inquisitie. Het primaat heeft de gehate bisschop van Mechelen, weldra kardinaal, Granvelle.

De druk op ons volk, in welks boezem Lutheranisme en Anabaptisme reeds veel langer dan een mensenleeftijd bevruchtend hadden gewerkt, dat moed had ingezogen uit de intellectuele kritiek van Erasmus en zich een goedaardig serieuze naastenliefde had eigen gemaakt in het Bijbels humanisme; dat Luther had gelezen in tientallen uitgaven, Calvijns Institutie sedert 1545 in het Nederlands in handen had en dat vertrouwd was geworden bovenal met de Bijbel zelf - de druk op dit geplaagde maar nu zichzelf steeds meer bewust wordende volk nam toe. Het offerde zijn martelaren. Maar voor heel de waarde, waarheid en waardigheid van dit zich van binnen uit vernieuwende Christelijk geloofsleven ontwaakte bij de intolerante kerkelijke en wereldlijke machthebbers geen begrip. Geen wonder, dat het verzet ging broeden.

Herhaalde malen vonden de Fransen in hun uitgestrekte en staatkundig verdeelde rijk gelegenheid, nu hier, dan daar, hun Confessie, die vooreerst maar zeer onbekend bleef, opnieuw aan de koning aan te bieden. Zo ook in 1561 aan het parlement van Normandië in de hoofdstad Rouen, die wij straks in onze eigen geschiedenis zien terugkeren. En terzelfder tijd had het godsdienstgesprek te Poissy plaats, dat wel geen uitzicht bood, maar waar toch Beza met de hoofden van het Katholicisme, in tegenwoordigheid van het hof, kon discussiëren. Voor het een noch voor het ander is in ons Spaans-geknecht land ooit enige gelegenheid geweest.

Toen kwam de kermisdag te Doornik. Kermis is een verkorting van kerkmis. Het was 14 september 1561, de dag van Kruis-verhoging, een kerkelijke feestdag, die sedert eeuwen grote aantallen bezoekers naar de stad trok. Op deze datum kwamen ook de Hervormden uit Valenciennes hun geloofsgenoten te Doornik opzoeken en terzijde van het feestgewoel besloot men daar eens een betoging van andere aard tegenover te stellen.

Guido de Brès, uit Bergen geboortig, te Londen, Lausanne en Genève gevormd, arbeidde toen als opziener en algemeen dienaar der gelovigen, zoals de stukken hem aanduiden, in de steden van Brully. Onder de schuilnaam Hieromme (Jérôme) bevond hij zich te Doornik. Hij en de ouderling Jean de Lannoy waren het met het onschuldige plan niet eens om de onnodige gevaren, die het, als een provocatie, zou kunnen oproepen. Guy de Brès verspreidde daarom een aantal exemplaren van de gedrukte Confession de Foy onder zijn mensen en deed er ook enkele openlijk aan de stadspoorten aanslaan. De Confessie was voorzien van een brief aan de koning, waarin er op gewezen werd, dat de gelovigen in de Nederlanden nooit iets van opstandige aard gedaan hadden, dat de openbare orde kon verstoren, en hij hoopte, dat hetgeen hij in naam van het volk zelf aldus geschreven had, de rustige bezinning in de gemeente zou doen wederkeren.

Deze hoop is niet vervuld. Veertien dagen later werden door een grote menigte de Psalmen van Marot in de straten van Valenciennes gezongen en de dag daarna, 29 september, op St.:Michael, evenzo te Doornik. 'Les chanteries', het gezang in de open lucht, te vergelijken met hetgeen twee jaar tevoren op de Pré-auxclercs te Parijs had plaatsgegrepen, was een weliswaar gedurfde en uitdagende, maar ook blijmoedige en in elk geval niet langer te onderdrukken uiting van de volksovertuiging, die zich hierin luchtte en zich hiermede tevens zelf nieuwe geloofsmoed inzong.

Ongeveer 600 of 700 man bleven daarmee des avonds van 7 tot 10 uur bezig; zij maakten halt voor het hilis van de coadjutor en vicaris van de bisschop, voor de Augustijners, in de wijk van S.-Piat en tenslotte op de Grote Markt. Hier schaarden ze

zich in een grote kring, waar een hunner de menigte toesprak: mannen, wij hebben de Heere geprezen, laat nu een ieder naar huis gaan om Hem te danken, dat Hij- ons genade heeft verleend om zo de waarheid en Zijn Woord te verkondigen en Hem te bidden, dat Hij ons geve te volharden en dat Hij ons de zege schenke. Alle aanwezigen ontblootten op deze woorden het hoofd en spraken: zo zij het. De volgende dag herhaalde zich de demonstratie met een halt voor het huis, waarin sedert enige tijd de Jezuïeten zich gevestigd hadden. Er is gezegd, dat er deze keer wel 3000 of 4000 deelnemers waren.

Indien dit juist is, dan bewijst het, dat de Hervormden - al zullen nieuwsgierigen hun aantal wel vergroot hebben - te Doornik talrijk waren en dat het gevaar voor bestraffing niet zeer groot was. Zowel het een als het ander is waar. Doornik zou meer dan 1000 gedaagden voor de Raad van Beroerten opbrengen van een totaal van 12.000 en tweemaal zoveel als bv. Antwerpen. Het was voor een zeer belangrijk, deel Hervormd geworden, de gemeente bezat reeds haar organisatie; en de overheid wist niet veel tegen deze beweging te doen.

Ook onder haar eigen mensen waren er, die met de Hervorming meevoelden en de gouverneur, Floris de Montigny, heer van Montmorency, was toen afwezig; hij bevond zich aan het hof van de Prins van Oranje te Breda. Slechts een vier- of vijftal personen, die men voor de aanstokers der chanteries hield, werden gevangen genomen, maar op voorspraak van Nicolas Taffin, de Hervormingsgezinde pensionaris der stad - een broeder van de latere hofprediker van de Prins; Jean Taffin - spoedig weer vrijgelaten; ze hadden in feite dan toch niets gedaan dan zingen, wat hem geen halszaak toescheen en nog geen opstand betekende.

Guido de Brès had geprekeet in een particulier huis en met de chanteries niet meegedaan. Door sommigen is hem dat kwalijk genomen; Gilles Espringalles, oud-griffier, schreef hem daarover een brief, die door de commissarissen bij hun later onderzoek is gevonden; maar de predikant bleef bij zijn eigen inzicht. De landvoogdes kwam van het gebeurde op de hoogte en eiste van Montigny en het stadsbestuur, dat zij krachtig zouden ingrijpen; de raad deed dat echter ongaarne. Daarop stelde Margaretha een drietal commissarissen aan met volmacht bekleed: Montigny zelf, d'Assonleville, raadsheer in de conseil privé, en Jehan de Blasere, raadsheer in de raad van Vlaanderen.

Toen zij op 9 oktober hun onderzoek wilden beginnen, kostte het hun nog de grootste moeite om ambtelijke hulp te verkrijgen. Toch werden vele Calvinistisch gezinden nu gevangen genomen en onder hen Jean de Lannoy, de tapijtwerker en de heldere en rustige autoriteit onder de Hervormden. De gemeente hield zich in deze beangstigende omstandigheden stil, zo ook vooreerst nog Guido de Brès. De gevangenneming van Lannoy bracht hem echter in verzet. Hij richtte een brief aan de commissarissen, wikkeld daar een exemplaar van de Confession de Foy in, maakte hiervan een pakje, dat verzegeld werd in een huis van een gemeentelid met gebruikmaking van het cachet van Jacques de Watines, en liet het over de buitenste muur in het kasteel van Doornik werpen in de nacht van Allerheiligen op Allerzielen, 1 en 2 nov. 1561. Dat was de weg om de Geloofsbelijdenis, door tussenkomst van de gouverneur en daarna van de landvoogdes, aan de koning te doen bezorgen, voor wie de brief, die ik reeds aanhaalde, en de Confessie zelf waren bestemd. Naar Madrid is de Confessie, met de nodige rapporten over het gebeurde, zeker gezonden. Dat koning Philips haar ooit gelezen heeft, mag men met bijna eenzelfde zekerheid betwijfelen.

Aan de commissarissen had **Guy de Brès** o.m. het volgende geschreven: 'Ziet gij nog altijd niet de oprechtheid van ons geweten, wanneer wij in uw handen zijn, dat wij nl.

liever willen sterven en alle soorten kwellingen verduren dan iets te zeggen of te doen waarvan wij inzien, dat het niet gezegd noch gedaan behoort te worden? Hoe durft gij minachting opvatten jegens hen, die liever hun leven verliezen dan iets te verklaren wat zij volstrekt niet menen en niet geloven, zelfs wanneer zij daardoor hun vrijheid zouden kunnen herkrijgen? Omdat zij zouden zondigen indien zij anders handelden. Merkt dit dus wel op, heren, en doorziet wat onze tegenstanders beweren en waardoor zij gedreven worden wanneer zij zo heftig ten dode en ten vure roepen tegen deze arme onschuldigen. Zij zullen niet ophouden totdat zij uw stad met bloed en vuur hebben vervuld. Zo gij hun nog langer het oor leent, zullen zij een ontelbaar aantal arme weduwen en wezen maken, in ellende door heel het land verstrooid; zij zullen onder het mom van de inquisitie van het geloof al de bezittingen van uw arme onderdanen plunderen. O, de verlatenheid die over uw stad zal komen, heren, indien gij toegeeft aan de begeerte van hun bloeddorstig gemoed!

'Nimmer sedert de stad Doornik is gesticht, is er zulk een ellende geweest als er nu staat te komen. Alles moet verwoest worden van onder tot boven. Helaas, heren, wat zult gij doen met zoveel duizenden personen van beide seksen, van alle leeftijden, mannen, vrouwen, jongelieden en jongedochters, edelen, dames, eerlijke kooplieden, zoveel lieden van alle standen en kwaliteiten? Indien gij deze wreedheid voorzet zult gij geen schoon water meer in uw stad overhouden, maar uw rivieren zullen vol menselijk bloed zijn en gij zult de zon niet meer kunnen zien door de vuren en de rook. Hoeveel brandstapels en zwaarden zullen er nodig zijn! Wat zal er van de eens zo befaamde stad Doornik worden, waarvan gij driekwart zult moeten verwoesten, en niet alleen van haar maar evengoed van al de Nederlanden. Wat zal een ieder zeggen, wanneer hij daar zijn verwanten en vrienden herkent, die geëxecuteerd worden, of wanneer hij ze wellicht gedood ziet, mannen en vrouwen van uw bloed, en huizen van uw naaste en verwanten en vrienden! Hebt dan toch tenminste medelijden met hen, zo gij het niet met ons hebt. Indien gij wilt doorgaan, zoals men u ophitst te doen, zal onze Sire, de koning, zich er op moeten voorbereiden om een vorst zonder onderdanen te zijn, want wij zijn meer in aantal dan velen denken.

Het is thans te laat, heren, en de zaak is te ver gekomen om het Evangelie en de kennis der waarheid nog te kunnen, uitblussen. Nooit is het Evangelie afgenomen door vervolgingen. Dit is de manier niet; men zal nooit het vuur kunnen blussen door er hout op te werpen, maar daardoor zal het nog harder gaan branden. Voor één van de onzen die gedood wordt, komen er bij ons honderd in de plaats: gijzelf zijt er getuigen van. Houdt daarom op met uw geweldenarijen en dwingt ons niet langer om dingen te doen in strijd met onze gevoelens ...'

'Vertrouwt niet op uw gewapende knechten, noch op andere dergelijke dingen, want gij moet wel bedenken dat velen, die nu een vriendelijk gezicht zetten en die op uw kosten onderhouden worden, is in geval van nood de rug toekeren zullen. Wij zeggen dit niet om wie dan ook bang te maken en vrees aan te jagen, maar wij raden u alleen aan om uw harten tot vrede te neigen, tot uw welzijn en nut van uw koning'.

'Want God is onze getuige, hoezeer wij de troebelen onder het volk voor deze zaak vrezen. Wij sporen hen aan om geduldig te zijn en God te bidden voor alle gevolgen, hulp verwachtend van boven, vanwaar ze is beloofd, en de wrake overlatend aan Hem, aan wie zij toekomt, dat is aan God; en Hij zal haar doen neerkomen op het hoofd van allen, die ons vervolgen. En wij zouden wel willen, heren, dat gij weet dat, indien wij niet met zulk een ijver getracht hadden het volk binnen de perken te houden, het land er nu ontzettend aan toe zou zijn. Hebt daarom medelijden met het arme volk. Het is uw taak het te behoeden en het te verdedigen tegen de onderdrukkers en al deze beschuldigers terug te wijzen, die trachten u te bedriegen om het bloed van het volk

van God. Maar indien gij er niet mee wilt ophouden, bidden wij God, dat Hij ons de genade schenke onze vervolgingen met lijdzaamheid te dragen, tot eer van Zijn naam, en ons de genade te verlenen om standvastig in onze onschuld te sterven. Hemel en aarde zullen getuigen zijn, dat gij ons onrechtmatig vernietigt'.

Het is uit de inhoud en stijl, even fier als eerbiedig, van dit stuk duidelijk, dat het van dezelfde auteur is als de brief aan de koning, en uit de school van Calvijn. Wat Guido de Brès bedoelde, blijkt er met volkomen duidelijkheid uit. Hij pleit voor recht; voor de vrijheid en de mondigheid van het waarlijk Christelijk geweten, en in deze zin, voor tolerantie; en hij waarschuwt. Dit laatste element ontbreekt bijna nooit meer in de stukken van deze mannen. Men heeft terecht opgemerkt, dat de lijdzaamheid- der vaderen wel degelijk haar grenzen had. Er is een brief van, Godfried van Wingen, predikant te Antwerpen, van april 1561, waarin hij namens de Vlaamse Kerken advies vraagt aan dei kerkeraad van de vluchtelingengemeente te Londen, of het geoorloofd is de wapenen op te nemen ter verdediging tegen de papisten. Het antwoord van de kerkeraad der Franse vluchtelingengemeente was, dat men zich wel verdedigen mocht, maar niet tegen de overheid; dat men de wapenen mocht opnemen tot' schrik van de bozen maar ze niet misbruiken tot smaad van het Evangelie. Dit antwoord laat wel heel duidelijk voelen, welke problematiek hier ervaren werd.

Wij hebben daar nu niet over uit te weiden, het is een apart hoofdstuk in de geschiedenis van de tweede helft der 16de eeuw. Guido de Brès riep thans in geen geval te wapen, maar ook ontzag hij zich niet om de overheid met beslistheid op het oordeel Gods te wijzen.

Hij heeft na deze gebeurtenissen Doornik verlaten en zijn, zwervend ministerie voortgezet, tot hij, na de beeldenstorm te Valenciennes, die op 6 augustus 1566 plaatsgreep, buiten die stad op een der laatste dagen van maart 1567 gevangen genomen werd en met Péregrin de la Grange, een jongere vriend en een dienaar in het kasteel te Doornik werd opgesloten. Op 31 mei werden zij in hun onschuld gedood te Valenciennes.

Jean de Lannoy was een van de slachtoffers van het onderzoek, dat na 2 november 1561 te Doornik krachtig werd voortgezet. Het bleef op moeilijkheden stuiten en de bijeenkomsten der gemeente werden in het grootste geheim, en, zonder dat er iemand toegelaten werd van wie men niet volkomen zeker dacht: te zijn, nog steeds gehouden. Eerst op 10 januari 1562 ontdekten de commissarissen het huis, waar de Brès zijn verblijf te Doornik had gehouden. Zij vonden er alles wat hij had achtergelaten, boeken, brieven en aantekeningen. Het was in een klein tuinhuis, van de kleermaker Plat Moyeulx, dicht bij de wallen, waar men juist de brand in had getracht te steken. Er werden ongeveer, 200 exemplaren van de Confessie gevonden, boeken van Reformatoren als Calvijn, Luther, Melanchthon, Oecolampadius, Zwingli, 13ucer, Bullinger, Brentz en van kerkvaders, boeken in het Frans, Latijn en Grieks; aantekeningen 'geschreven met dezelfde hand, zoals wij door vergelijking hebben geconstateerd - zegt het rapport als de brief, die ons werd toegezonden en geworpen binnen de eerste poort van dit kasteel'.

Hiermede was alles ontdekt wat men weten wilde en konden ook verdere sporen worden nagegaan. Op de ontvangst van dit rapport, waarmee de commissarissen zelf uiterst voldaan waren, beval de landvoogdes dat zij, na het gevondene bestudeerd te hebben, alles moesten verbranden. Dat is gebeurd en zo is een kostbaar monument, het gehele studie-arsenaal van de auteur onzer Geloofsbelijdenis voor het historisch onderzoek jammerlijk verloren gegaan.

Ofschoon later, gedurende zijn proces, dat met zijn martelaarschap op 31 mei 1567 eindigde, geen woord meer gevallen is over de **Geloofsbelijdenis**, staat op grond van verschillende gegevens het auteurschap van Guido de Brès wel vast.

In het duister blijft echter gehuld, hoe en waar hij haar heeft samengesteld, waar hij de rust heeft gevonden om zulke forse formuleringen te redigeren en er zo overtuigende en uitnemend gestileerde brieven aan toe te voegen. Het is algemeen bekend, dat deze **Confessie een bewerking is van de Franse, en wel naar de uitgave in 40 artikelen, die in Noord-Frankrijk** bekend was, Zij is echter bijna de helft uitvoeriger. Met grote zelfstandigheid, en gebruikmaking ook van andere teksten, zoals de **Confessie van Theodorus Beza**, heeft Guy de Brès haar uitgebreid, maar al zijn stof zo geïntegreerd, dat het stuk een eenheid in voortreffelijke stijl is geworden.

Hij heeft steun in het bijzonder van de Antwerpse gemeente gezocht en daarom is zij wel de Confessie van Antwerpen genoemd. Van die gemeente uit is er te Londen hulp gevraagd voor de druk, maar men durfde de onderneming, met het oog op de zo licht ontbrandbare toestand in de Nederlanden niet aan.

Toen moet de uitgave tot stand zijn gebracht door een drukker te Rouen, Abel Clémence, zoals misschien vermoed mag worden. Van zijn pers zijn thans uit hetzelfde jaar bekend een uitgave van de Franse Confessie in 40 artikelen, een uitgave van de Psalmen van Marot, een uitgave van de Confessie van Beza, en met steeds hetzelfde vignet als de Confession de Foy voor de Nederlanden.

Een eresaluut voor de gelovige ondernemer, die onbekend is gebleven, maar die wij nu, na 400 jaar, nóg zouden willen leren kennen.

Reeds in 1562 werd de Confessie in het Nederlands vertaald en uitgegeven. Zij is minder door, dan voor de Nederlandse Kerken opgesteld. Maar zij heeft haar bestemming niet gemist. Zij heeft het 'accord' geschapen tussen de Nederlandse Kerken, zij heeft de natie helpen funderen en ademde tegelijk, zoals het een Christelijke belijdenis betaamt, een boven-nationale geest.

Als apologie, als verantwoording verschenen, is zij 10 jaar later ter synode van Emden; aanvaard als getuigenis van en grondslag voor een nieuw kerkelijk leven, dat een beschutting voor ons vaderland zou worden. Het titelvignet laat een oude man zien, in een berglandschap met als randschrift het woord uit Psalm 102: 27: *omnia veterascent, Dominus autem permanebit*.

*Doch hoe duurzaam zij ook schijnen,
eens zal al hun glans verdwijnen,
maar, schoon 't alles om zal keren,
Gij blijft staand', o Heer der heren!*

In de kracht van dit geloof en door de heldenmoed der vaderen is de Nederlandse Geloofsbelijdenis eenmaal aangeslagen als aan de poort, waardoor ons volk een nieuwe tijd is binnengescheden.

Zij kan ook nu nog geworpen worden over elke muur, waarachter een tirannie schuilt, die ons het hart doorwondt.

De eerste woorden van de brief aan de koning zeggen terstond waar het om te doen is: gehoor te zoeken bij een vorst, die men als zodanig erkent en eert en van wie men ook hoopt, dat hij in een rechtvaardige zaak een zelfstandig en onpartijdig oordeel zal uitspreken.

Naar het voorbeeld van Calvijn volgt de schrijver de trant van Tertullianus' Apologie om voor zijn pleidooi het oor des konings geopend te krijgen. 'Indien de haat ons de mond ter verdediging afsluit, dan moge het de waarheid vrijstaan, langs de verborgen

weg van een stil getuigend geschrift tot uwe oren door te dringen,' zo ving de Carthaagse apologie aan en deze woorden vinden wij hier aan het begin van de brief terug. Tertulliaans is ook de gedachte: indien men niets anders behoeft te doen dan beschuldigen - wie zal dan rechtvaardig bevonden worden?

De oren van de koning zijn door laster verstopt, dat is het hoofdthema. Tot deze laster, die de koning niet vermag te controleren, behoort ook, dat de Hervormingsgezinden maar een klein aantal zouden zijn. Dit wordt duidelijk weerlegd: meer dan honderdduizend mannen zijn het - een getal, dat elders (2 Zie blz. 171) zij bevestiging vindt - maar zij zijn, bij alle beslistheid van hu godsdienstige overtuiging, getrouwe onderdanen. De eerbiedig en bijna vertrouwelijke toon van de brief ten opzichte van de koning bewijst de waarheid van de inhoud. En evenals in de boven aangehaalde begeleidende brief wordt dan ook hier het motief gebruikt: *indien gij uw arm uitstrekt om hem in het bloed van zoveel mensen te dopen, o God, welk een verwoesting zult gij dan onder uw onderdanen teweeg brengen!*

Zo wordt de brief tegelijk een waarschuwing aan de vorst enerzijds om zijn waarheidigheid te bewaren en niet tot tirannie te vervallen, hetgeen aan een van Zwingli's betogen doet denken (dl. 1, blz. 175), ofschoon die in zijn academische toon ver van de brandende urgentie van deze brief afstaat; en anderzijds om het belang van zijn koninkrijk te bedenken.

Wie de lasterende vijanden der Reformatie zijn, daaraan blijft geen twijfel over. Het zijn de raadslieden van de koning en onder hen in het bijzonder de dienaren zelf van de Kerk. In dit verband worden streng verworpen de overleveringen en gebruiken in de Kerk, die de helderheid van het Evangelie verduisteren. In artikel 7 van de Confessie zal men dit terugvinden. Hiermee is de grond van heel de reformatorische beweging opnieuw aangegeven; en de koning zou, met de maatstaf van het Evangelie in de hand, zich een oordeel hebben kunnen vormen of niet veelal om zeer verwerpelijke motieven van zelfzuchtige aard de Hervorming door de geestelijkheid werd tegengehouden en in een kwaad en oproerig daglicht gesteld. Omdat de Hervormden in dit opzicht wel tot het uiterste getergd werden, verkrijgt de toon in deze brief, als hij over de eigenlijke tegenstanders spreekt, een bijzonder fel karakter; en toch is die felheid edel verontwaardigd. De brief is onze tekst no. 39 op blz. 153.

Aldus de inleidende brief aan de koning.

Dan volgt de Belijdenis als een pleidooi op zichzelf. Zij wordt besloten door een Verweerschrift aan de lagere, in het land zelf aanwezige, provinciale magistraten, die over afgeleide maar toch zeer werkelijke bevoegdheden beschikten. Deze Remonstrantie is een ter kennisbrenging, een protest en een pleidooi tegelijk.

Een merkwaardig onderscheid met de brief is, dat de auteur hier tweemaal in de ik-vorm spreekt; de Remonstrantie verliest daardoor weliswaar haar karakter van objectiviteit niet, maar het is alsof men zo de opsteller, die wij even goed voor Guido de Brès houden, toch nog iets dichters bij zien en hij vergeten heeft zichzelf geheel weg te werken. Eenmaal worden ook de overheden zelf met het enkelvoudige 'toy' aangesproken, hetgeen in het Nederlandse *u* verloren gaat. Of de Remonstrantie oorspronkelijk ook voor de koning bedoeld zou zijn?

De wettig verschuldigde eerbied voor de overheid ontbreekt ook hier nergens. Het protest tegen de 'dagelijkse ergernissen, door de clerus gegeven, klinkt nog wat realistischer en het geldt gelijkelijk de overheden en de geestelijkheid.

Volstrekt verworpen wordt de gedachte, dat de overheid in al dit partijdige en onrechtmatige optreden vrijuit zou gaan omdat deze zaken haar niet bekend waren of niet haar, maar slechts de Kerk zouden aangaan. Integendeel, zij mogen zich, rechters als

zij behoren te zijn, niet verlagen tot de knechtschap van de ongerechte clerici; zij hebben het recht en de plicht om zelf wettig kennis te nemen van de aard der beschuldigingen, d.i. te onderzoeken of er werkelijk ketterij bestaat, gemeten aan het Woord van God, 'alvorens de arm uit te strekken om de beschuldigde te vernietigen'. Het volstrekt niet revolutionaire denken van deze Hervormden over staat en overheid is hiermede wel duidelijk uitgesproken. Ook hun bereidheid tot een volkomen open discussie op grond van de Bijbel en van hun eigen Confessie. Het antwoord op alles is slechts verscherping van de plakaten geweest. *Het Verweerschrift* is onze tekst no. 40 op blz. 159.

Omdat deze beide - en zoals wij gezien hebben, ook andere - documenten zoveel steun voor hun opzet en stilering in de juridische en scherp ironische gedachtegang van Tertullianus hebben gevonden, zij het ons veroorloofd op een tegenstelling met deze schrijver te wijzen, die veelal over het hoofd wordt gezien. Tertullianus zegt in de Apologie, dat de Kerk en de Romeinse staat niets met elkander gemeen hebben; dat er voor de staat keizers nodig zijn, maar dat het dan ook ondenkbaar is, dat een keizer Christen zou wezen (XXI, 24).

In de brief aan de koning, en in al de hier bijeen gebrachte pleidooien, die zich richten tot vorstelijke rechters, ligt op de achtergrond een diepe vrees, dat ook zij de vorsten niet los kunnen maken uit de geestelijke en morele gevangenschap, waardoor hun staatkundige positie wordt bepaald, beheerst en onvrij gemaakt.

Men kan deze vrees zelfs terugvinden in Luthers brieven aan de paus. En toch worden deze pleidooien geleverd. Want het moet kunnen, dat de sleur van zelfhandhaving en van verdenking tegenover alles, wat als nieuw klinkt, overwonnen wordt en dat de koning waarlijk weer koning wordt en in vrijheid oordeelt.

Dan spreekt het bittere inzicht van Tertullianus zijn woord niet meer mede en wordt door Guido de Brès het oordeel over de dwalingen dringend in de handen van de vorst gelegd. Zo schreef ook Calvijn: 'U, allergenadigste koning, komt het toe noch uw oren noch uw moed af te wenden van een zo rechtvaardige verdediging, en met name als er sprake is van een zo groot belang, te weten, hoe de ere Gods gehandhaafd zal worden op aarde; hoe Zijn waarheid haar ere en waardigheid zal behouden en hoe het koninkrijk van Christus ongeschonden zal blijven. Een zaak uw oren waardig, uw rechtspraak waardig, uw koninklijke troon waardig!'

Hierin zijn de Reformatoren bitter teleurgesteld.

Ontleend:

L. A. van Langeraad, Guido de Bray, Zierikzee 1884.

R. C. Bakhuizen van den Brink, Geschiedenis der inquisitie, in: Studiën en schetsen over vaderlandsche geschiedenis en letteren, 5de deel, 's-Gravenhage 1913.

L. Knappert, Het ontstaan en de vestiging van het Protestantisme in de Nederlanden, Utrecht 1924.

J. N. Bakhuizen van den Brink, De Nederlandsche Belijdenisgeschriften, Amsterdam 1940.

W. F. Dankbaar, Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw, Haarlem 1946.

J. Reitsma-J. Lindeboom, Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden, 5de dr., 's-Gravenhage 1949.

E. M. Braekman, Guy de Brès, t. I, Bruxelles 1960.

A. L. E. Verheyden, Le Conseil des troubles, Bruxelles 1961.

39.

DE BRIEF AAN KONING PHILIPS II
VOOR DE NEDERLANDSE GELOOFSBELIJDENIS

1561

De gelovigen in de Nederlanden, die volgens de ware Hervorming van het Evangelie
 van onze Heere Jezus Christus begeren te leven, aan de onoverwinnelijke koning
 Philips, hun opperste heer.

Indien het ons geoorloofd was, o genadigste Heer, voor uwe Majesteit te verschijnen om ons te verdedigen tegen de beschuldigingen, waarmede men ons belast, en de rechtvaardigheid van onze zaak te bewijzen, dan zouden wij dit heimelijk middel niet Zoeken om u het bitter zuchten van uw volk door een stom verzoekschrift of geschreven Belijdenis te doen kennen. Maar omdat onze vijanden u de oren met zoveel valse aanklachten en berichten vervuld hebben, dat ons niet alleen belet wordt voor uw aangezicht te verschijnen, maar wij ook worden verjaagd uit uw landen, vermoord en verbrand op elke plaats, waar men ons vindt - verleen ons tenminste, genadigste heer, in Gods naam, wat geen mens zelfs aan de dieren kan weigeren, namelijk dat ons klagelijk roepen als van verre tot uw oren komt, opdat, indien uwe Majesteit na ons gehoord te hebben, ons schuldig oordeelt, de brandstapels dan vermeerderd, de pijnigingen vermenigvuldigd worden in uw koninkrijk En daarentegen, indien onze onschuld u blijkt, dat gij ons dan tot een steun en toevlucht tegen het geweld van onze vijanden moogt zijn.

Want, helaas, genadigste Heer, indien men niets anders behoeft te doen dan beschuldigen, en alle mogelijkheid van bescherming aan de beschuldigten onthouden wordt, wie zal dan rechtvaardig bevonden worden? Wiens onschuld zal dan onder de mensen vaststaan? Wij zijn, zo zegt men, ongehoorzame oproerlingen, die niets anders begeren dan alle staatkundige orde af te breken, verwarring in de wereld te weeg te brengen en niet alleen ons vrij te maken van uw gezag en macht, maar zelfs u de scepter uit de hand te rukken. Misdaden, onwaardig aan onze belijdenis, een Christen onwaardig, ieder mens onwaardig, maar waard, dat de oude zegswijze van de tirannen herhaald worde: de Christenen voor de beesten 3)!

Doch men mag niet volstaan met te beschuldigen, het komt aan op het bewijs. De profeten, de apostelen en ook de leden van de eerste Kerk van Jezus Christus zijn bezwaard en, naar het uiterlijk en naar het vleselijk oordeel van de mensen, verdrukt met gelijke lasteringen. Maar evenals zij in hun tijd openlijk getuigd en geprotesteerd hebben, zo protesteren en betuigen wij nu voor God en Zijn engelen, dat wij niets meer begeren dan gehoorzaam aan de overheden in zuiverheid van geweten te leven, God te dienen en ons naar Zijn Woord en heilige geboden te hervormen. En behalve het verborgen getuigenis van onze gewetens, zullen ook degenen, die in onze processen als rechters over ons oordelen en vonnissen, goede getuigen zijn, dat zij nooit iets in ons bemerkt hebben, dat tot ongehoorzaamheid strekte, iets tegen uwe Majesteit beraamde of de algemene rust verstoorde. Zij hebben veel meer bevonden,

3) Tertullianus in zijn Apologie, 40, 2: zoals ook een spreekwoord luidt: *de Christenen ten vure*.

dat wij in onze bijeenkomsten bidden voor de koningen en vorsten der aarde en inzonderheid voor u, o genadigste Heer, en voor hen, die gij in het bestuur en de regering van uw landschappen, landen en heerschappijen gesteld hebt. Want wij hebben zowel door Gods Woord als door de voortdurende onderwijzing van onze leraars geleerd, dat de koningen, vorsten en overheden door God verordend zijn 4) en dat wie de overheid wederstaat, de instelling Gods wederstaat en veroordeeld zal worden. Wij geven toe en erkennen, dat door Gods eeuwige wijsheid de koningen heersen en de vorsten het recht stellen, kortom dat zij daar niet door onrecht of tirannie toe gekomen zijn, maar door de instelling van God zelf 5).

En om te bewijzen, dat dit niet alleen in onze monden ligt, maar in het diepst van onze harten is ingedrukt en ingeprent - wie is er ooit onder ons gevonden, die u, genadigste Heer, de schatting of tol geweigerd heeft, die hem opgelegd was? Integendeel is de gehoorzaamheid in een ieder van ons even snel geweest om te betalen als het gebod. Welke wapenen, wat voor heimelijk plan is er ooit ontdekt, zelfs wanneer wij door hen, die zich dekken met uw naam en macht om alle mogelijke wreedheid uit te oefenen, zo wreed gepijnigd en gekweld zijn, dat het genoeg was om de lijdzaamheid van de allergeguldigsten te tergen en te veranderen in woede en wanhoop?

Maar wij danken God, dat het bloed van onze broeders om onze zaak, of liever om de zaak van Jezus Christus en het getuigenis der waarheid gestort, roept. De verbanningen, gevangenschappen, pijnbanken, ballingschappen, pijnigingen en andere, ontelbare verdrukkingen bewijzen wel, dat onze begeerte en gezindheid niet vleselijk is. Naar het vlees zouden wij het immers veel gemakkelijker kunnen hebben zonder deze leer goor te staan en te handhaven. Maar met de vreze Gods voor ogen en opgeschrikt door de waarschuwing van Jezus Christus, die zegt ons te zullen vervloeken voor God en Zijn Vader indien wij Hem voor de mensen verloochenen 6), bieden wij onze rug aan de slagen, de tongen aan de messen, de mond aan het snoer en het gehele lichaam aan het vuur, daar wij weten, dat wie Christus wil volgen, zijn kruis moet opnemen en zichzelf verloochenen. Nimmer zal in een ordelijke geest, die niet verblind en van zijn zinnen beroofd is, de gedachte opkomen dat zij, die hun land, maagschap en vrienden verlaten om in vrede en stilheid te leven, alles willen verstoren; dat diegenen de koning naar de kroon steken of

4) Rom. 13.

5) Spr. 8:15.

(I) Matth. 10 : 33. Luc. 9 : 26.

iets bedriegelijks tegen hem in de zin hebben, die sterven voor het Evangelie, waarin zij geschreven zien: geeft de keizer wat van de keizer en Gode wat van God is 7). Terwijl zij hun lichamen en goederen offeren en overgeven aan de koning, bidden zij ootmoedig zijne Majesteit, dat hun toegestaan wordt Gode te geven wat Hij eist en wat wij Hem met recht niet kunnen weigeren, omdat Hij ons tot de Zijnen gemaakt heeft en ons voor Zich verworven voor een hoge en dure prijs 8).

Mogen onze vijanden uw geduld en goedheid niet dermate misbruiken, dat gij gedwongen zijt naar hen te luisteren als zij u te verstaan geven, dat het slechts om ons klein getal is, dat wij niet tegen u opstaan; alsof een ieder van ons in zijn hart ongehoorzaam en oproerig is en slechts op een groter aantal wacht om te velde te trekken, u aan te vallen en zijn woede bot te vieren. Laat hen de zaak zo verkeerd voorstellen als zij willen, wij verzekeren u, genadigste Heer, dat er in uw Nederlanden meer dan honderdduizend mannen zijn, die de religie, waarvan wij u thans de Belijdenis aanbieden, houden en volgen; en toch wordt bij niemand van hen enig voorbereidsel

van opstand gezien en zelfs is nooit een woord van die strekking van hun kant gehoord. Dat wij u het grote aantal van onze broeders noemen, genadigste Heer, is niet om de minste van uw ambtenaren en dienaren schrik of vrees aan te jagen, maar zowel om de laster van hen, die ons slechts door leugens gehaat kunnen maken, te wederleggen, als ook om u tot barmhartigheid op te wekken.

Want, helaas, indien gij uw arm uitstrekt om hem in het bloed van zoveel mensen te dopen en te wassen, o God, welk een verwoesting zult gij dan onder uw onderdanen teweegbrengen, wat voor wonden in uw volk, wat voor tranen, zuchten, kermen van vrouwen, kinderen, verwanten en vrienden; welk oog zal nog droog blijven en zonder wenen kunnen aanzien, dat zoveel eerbare burgers, door een ieder bemind, door niemand gehaat, na een donkere en verschrikkelijke gevangenschap, na pijnigingen en kwellingen, overgeleverd worden aan een zo smadelijke dood en marteling, het meest wrede en barbaarse, dat heidense en goddeloze tirannen hebben weten te bedenken? En intussen dolen hun vrouwen, indien zij al zijn ontsnapt, in vreemde landen rond om brood van deur tot deur, met de kinderen aan haar hals, te bedelen. Genadigste Heer, moge de nakomelingschap uw regering niet als bloeddorstig en wreed beschrijven!

7) Matth. 22 : 12.

8) 1 Cor. 6: 20.

Moge men niet zeggen, dat de eer van uw voorvaderen, de hoogheid van uw vader en uw eigen deugden verdonkerd zijn door een wreedheid, wreedheid, zeg ik, die natuurlijk is bij de beesten, beneden de waardigheid van een mens, maar zeer onwaardig en als vijandig aan een vorst wiens uitmuntendheid en voornaamste deugd bestaan in goedertierenheid en zachtmoedigheid, het kenmerkend onderscheid tussen een ware koning en een tiran!

En omdat men ons vervolgt niet alleen als ware vijanden van uw troon en van de publieke zaak, maar ook als vijanden van God en Zijn Kerk, bidden wij u ootmoedig zulks te willen beoordelen naar de Belijdenis van het geloof, die wij u aanbieden, terwijl wij bereid en gereed zijn die, zo nodig, met ons eigen bloed te bezegelen. Uit deze Belijdenis zult gij, naar wij hopen, vernemen dat men ons ten onrechte verscheurders der eenheid, oproerlingen en ketters noemt, daar wij niet alleen de hoofdpunten van het Christelijk geloof, vervat in het Symbolum en het algemeen geloof, erkennen en belijden, maar geheel de leer, geopenbaard door Jezus Christus tot ons leven, onze gerechtigheid en ons heil, verkondigd door de evangelisten en apostelen, bezegeld door het bloed van zoveel martelaren, zuiver en getrouw bewaard door de vroegste Kerk, totdat zij door de onwetendheid, gierigheid en ,eierzucht van haar dienaren is bedorven met menselijke verzinsels en overleveringen in strijd met de zuiverheid van het Evangelie.

Onze tegenstanders loochenen op onbeschaamde wijze, dat dit Evangelie de kracht Gods tot behoud is voor een ieder, die gelooft 9), wanneer zij ons veroordelen en vermoorden omdat wij niet houden hetgeen er-niet in gevonden wordt. Hun lastering tegen de Heilige Geest kunnen zij echter niet verontschuldigen door te zeggen, dat niet alle schatten van Gods wijsheid en alle middelen, die ruimschoots genoeg zijn tot ons heil, in het Oude en Nieuwe Testament vervat zijn, maar dat hun bedenksels daarbij noodzakelijk zijn en dat diegene vervloekt is, de gemeenschap onwaardig is, en waardig om vernietigd te worden naar het lichaam en om naar zijn ziel te verzinken in het diepst van de hel, die deze niet van dezelfde of van hogere waarde dan het Evangelie acht. De zwakheid van ons vlees heeft bij deze woorden; verschrikt door de dreigementen van hen, die macht hebben het tot as te maken. Maar van de andere kant horen wij, dat de apostel zegt, dat zo een engel uit de hemel komt en ons iets anders

dan het Evangelie verkondigt, hij vervloekt zal zijn 10). Wij horen de heilige Johannes, die zijn

9) Rom. 1 : 16.

10) Gal. 1 : 8.

profetie met deze woorden besluit: *ik betuig aan een ieder, die de woorden van de profeten van dit boek hoort: indien iemand hieraan toevoegt, God zal hem toevoegen de plagen, die in dit boek beschreven zijn* 11).

Kortom, wij zien, dat ons geboden wordt alleen het Woord Gods te volgen en niet wat onszelf goeddunkt, met verbod iets toe te voegen aan of af te doen van de heilige geboden van de grote God. Jezus Christus zegt ons, dat Hij ons te kennen heeft gegeven al wat Hij van zijn Vader gehoord heeft; en indien Hij om de zwakheid der apostelen hun iets verzwegen heeft van wat Hij hun beloofd heeft te openbaren door de Heilige Geest, die Hij hun zou zenden, dan zijn wij verzekerd, dat Hij, daar Hij de waarheid zelf is, Zijn belofte aan hen gehouden heeft 12).

Daarom zijn de verborgenheden vervat: in het Evangelie en de geschriften der apostelen, die na de genoemde belofte en het ontvangen van de Heilige Geest vervaardigd zijn. En hieruit blijkt, dat diegenen de woorden van de' evangelist misbruiken, die onder de 'verborgenheid', die de apostelen niet konden dragen, verstaan hun ceremoniën en ijdele bijgelovigheden, in strijd met Gods Woord. Wij bieden u aan - en het zou ons gemakkelijk vallen - dit te bewijzen met het getuigenis van de Schrift, indien wij niet, gelet op de vorm en de korthed, die men in een brief behoort in acht te nemen, vreesden uwe Majesteit te bezwaren. Wij bidden u ootmoedig in de naam van Hem, die u in uw koninkrijk heeft gesteld en u daarin handhaaft, dat gij niet toelaat, dat zij, die zich door gierigheid, eerezucht en andere kwade neigingen laten meevoeren, uw arm, gezag en macht te gebruiken om aan hun lusten te voldoen, om zich te bezoedelen en te vervullen met het bloed van uw onderdanen, terwijl zij alle goede, vrome en godsdienstige ijver bedelven onder de woorden oproer, afval, ergernis en dergelijke, waarmede zij u tegen ons in toorn doen ontsteken. Maar, helaas, genadigste Heer, merk op, dat de, wereld nooit geweest is zonder het licht te haten en tegen de waarheid op te staan. En is dan hij, die dit woord der waarheid in zijn mond voert, een oproerling, omdat de mensen zich tegen hem keren?

Integendeel, men moet de opstandigheid en de ergernis toeschrijven aan de onverzoenlijke vijand van God en de mensen, de duivel, die, om zijn rijk niet te verliezen, dat bestaat uit afgoderij, valse godsdiensten, hoererijen en ontelbare andere zonden, die het Evangelie verbiedt, in opstand komt en zich verheft om de loop van het Woord der waarheid te stuiten.

Hierbij komt de ondankbaarheid der wereld, die in, plaats van met dankzegging het Woord van haar Meester, Herder en God aan te nemen, zich er tegen te weer stelt zonder ander argument dan de lange tijd, die zij reeds in haar dwaling leeft, en door dit beroep op de tijd Hem tracht te weerstaan, die alle tijden heeft geschapen en voor wien alles tegenwoordig is.

Aan u is het, genadigste Heer, aan u is het om kennis te nemen van deze zaken, u met kracht te verzetten tegen de dwalingen, hoe diep ingeworteld zij ook door de lange tijd mogen zijn, en de onschuld te beschermen van hen, die tot nu toe in hun recht meer verdrukt zijn dan behoed. Zo moge de Here u zegenen en behoeden, de Here doe Zijn aangezicht over u lichten en behoede u in alle voorspoed! Amen.

11. Openb. 22:18

12 Joh. 16: 12

VERWEERSCHRIFT
AAN DE OVERHEDEN VAN DE NEDERLANDEN,
TE WETEN VLAANDEREN, BRABANT, HOLLAND, ZEELAND 13),
HENEGOUWEN, ARTOIS, HET KASTEELSCHAP VAN RHSEL
EN ANDERE OMLIGGENDE GEBIEDEN
1561

Nadat wij, geslagen door zoveel beproevingen, ons beroepen hebben op de goedertierenheid van de Koning, onze soevereine Vorst en Heer, en wij hem hebben gesmeekt in de naam van God over onze zaak geen oordeel te vellen op grond van de berichten van onze tegenstanders, maar op grond van de Belijdenis des Geloofs, door ons aan zijne Majesteit aangeboden, hebben wij niet willen nalaten hetzelfde te doen jegens u, o edele Overheden en machtige Heren. Wij erkennen van harte en met de mond, dat de koning door God verordend is over zijn volk en zo erkennen wij, ook u als zijn stadhouders en commissarissen in zijn provincies, en derhalve gemachtigd in uw heerlijkheden, plichten 'en ambten niet alleen door de koning, maar ook door de levende God. Vanwege Zijn gerechtigheid zijt gij als dienaren geroepen tot beschaming en vrees van de bozen, tot steun en troost van de goeden. Dit geeft ons te meer

13) **Holland en Zeeland** ontbreken ij de eerste Franse druk, maar zijn in de eerste Nederlandse druk ingevoegd.

11) Openb. 22 : 18.

12) Joh. 16:12, 13.

vrijmoedigheid om u onze klacht en ons verweer aan te bieden in de hoop dat, gelijk uw ambten door God zijn verordend, Hij u ook zal bijstaan in het oordeel over zoveel vrome onschuldigen, die tot nu toe eer zijn veroordeeld dan ondervraagd naar hun geloof en de reden of de grond daarvan; eer verbrand dan verhoord naar hun onschuld en rechtvaardiging. Wij weten heel goed, dat dit niet van u gekomen is maar van twee soorten vijanden van ons, die zich laten meeslepen door verschillende, ja zelfs tegengestelde gevoelens, maar allen er op uit zijn om vonnissen en oordelen af te dwingen en zich daarvan te bedienen naar de maat van hun eigen wreedheid. Want ofschoon een onbegrensd aantal mensen het Evangelie vervolgt - zodat Jezus de Zijnen een klein kuddeke noemt 14), en de profeet met verbazing uitroept: wie heeft onze prediking geloofd! 15) - toch zijn het in hoofdzaak twee soorten lieden, die op ons af stormen als dolle beesten en die hun best doen om u met alle middelen over te halen van uw natuurlijke mildheid en goedheid tot hun bloedige en verwoede wreedheid.

De ene groep heeft geen andere reden dan een ondoordachte ijver voor een soort godsdienst, die slechts steunt op wijd verbreide en ingeroeste dwalingen. De anderen vervolgen ons niet omdat wij hen storen in hun aandacht, want die hebben ze niet, maar omdat het Evangelie - volgens hetwelk wij ons begeren te hervormen - in strijd is met hun goddeloosheid, gierigheid, eerzucht, ontucht, moordzucht, dronkenschap en andere boosheden, waarin zij zich storten en wentelen als beesten.

Wat de eersten betreft, wij weten, dat zij behoren tot degenen van wie Jezus Christus

zegt, dat zij menen Gode een dienst te doen door ons ten dode over te leveren 18); te verontschuldigen is dit, naar men meent, in de ogen der mensen, maar zeker niet voor God, omdat de religie, die zij met een dergelijke wreedheid handhaven, niet gegrond is op het Woord van God, maar op hun eigen verbeelding en de opvatting van hun vaders. Wij daarentegen zijn verzekerd, dat alleen het Woord van God de volmaakte regel van gerechtigheid en wijsheid is, waarin God alle middelen heeft ontvouwd, die ons tot heil en onze heiligmaking dienen (of liever slechts één, en wel Jezus Christus), zodat een ieder, die naar buiten gaat, noodzakelijkerwijze in dikke duisternis dwaalt door dit hemelse Woord los te laten, dat de rechte weg voor onze voeten en het licht 17) voor onze ziel is

15) Luc. 12 : 32.

15) Jesaja 53 : 1.

16) Joh. 16 : 2.

10 Psalm 119: 105,

genoemd. En als het Evangelie de hoorn des heils heet 18), bediening of leiding ten leven 18), de kracht Gods 20), de scepter van het koninkrijk van Jezus Christus 21), de adem van Zijn lippen, waarmede Hij de Antichrist zal vernietigen"), de ijzeren roede, waarmede Hij alle opstand en verzet tegen Zich zal breken 28), dageraad, licht, vrede, vlammend zwaard, bron van wijsheid, welaangename reuk, enz. - o mens, wie gij ook zijt, durft gij dan als schuldig voor het gerecht te dagen degene, die hierin zijn troost en steun zoekt? Durft gij voor ketter uit te maken en des doods en der vervloeking waardig te oordelen degene, die zich klaar bewust is verlost te zijn van de vloek der wet door Jezus Christus, die geworden is tot een verfoeiing voor hem en een losprijs voor zijn schuld 24)?

Daarom tracht nu de in Hem gelovige ziel zich te verheugen in deze heilige vrijheid, verworven in Christus, en het levende water te genieten, waartoe hij om niet is geroepen. En als hij zich daaraan lest tot verzadiging en niet wil putten uit de bakken 25), holen en stinkende putten, die gij u hebt gegraven, dat wil zeggen uw verzinsels, waarvan hij ziet, dat ze in tegenspraak met het Woord van God zijn, moogt gij dan zo te keer gaan? God de eeuwige en almachtige, heeft van de hemel gesproken, dat Jezus Christus Zijn geliefde Zoon is, in wie Hij Zijn welbehagen heeft 28). Wilt dan gij, die niets dan een mens zijt in zwakheid en verderf, beweren dat het welbehagen van God niet in Christus maar in uw verzinsels rust? En dien gij te midden van de vlammen en de angsten des doods aan de getrouwe 'martelaar het vertrouwen niet kunt ontrukken, dat hij in Jezus Christus stelt, moet gij dan niet toegeven dat gij Jezus Christus opnieuw vervolgt en kruisigt in Zijn leden, wanneer gij èn uw hart èn uw handen doopt in het bloed van degene, die door een levend geloof zich tracht te hervormen naar Zijn beeld en Hem aan te trekken door de Geest der wedergeboorte 2')?

18) Luc. 1 : 69.

19) II Cor. 3 : 8.

20) Rom. 1 : 16.

21) Psalm 45: 7.

22) Jesaja 11 : 4.

23) Psalm 2 : 9.

24) Gal. 3 : 13.

25) Jer. 2 : 13.

26) Matth. 17 : 5.

27) Efeze 4: 23-24.

Ik bid u in de naam van God, een weinig op adem te komen en af te laten van deze uw wrede, onbedachte ijver en te bedenken dat, indien de apostel Paulus, niettegenstaande zijn ijver om de wet van God te handhaven en voor haar te strijden, een vervolger van Christus is genoemd, - gij, die geen wreedheid ontziet o de geboden te handhaven, die de mensen in elkaar gezet hebben, hetzij om er groot door te worden, hetzij om hun buik te vullen,, hetzij door welke menselijke wijsheid dan ook in strijd met en vijandig aan de wijsheid Gods, geenszins verontschuldigd zijt door uwe goede bedoeling of ijver. Uw wijsheid, uw ijver, uw godsdienstigheid, uw - naar ge zelf zegt - goede bedoeling zou moeten steunen op het Woord van God, buiten hetwelk alles wat wijzelf in elkaar zetten, niets dan ijdelheid is, daar wij Hem niet vermogen te behagen dan door hetgeen Hij ons verklaard heeft dat Hem behaagt in de Schriften. En gij, o edele en grootmoedige Heren, hoe lang nog zult gij met geduld hen aanhoren, die het licht duisternis noemen en de duisternis licht? Hoe lang nog zult gij de onschuldigen terugstoten zonder dat hij verhoord is en zult gij u niet verzetten tegen de geweldenarij van zijn tegenstanders, die hem beschuldigen en veroordelen tegelijkertijd, en u maken tot niets dan uitvoerders van de oordelen en meningen van de monniken, priesters, beneficiarii 29) en doctoren, die zelf het grootste belang hebben bij de misbruiken waartegen de strijd gaat? Zal men u voorgoed voor doodgewone leken moeten houden, die van de Schriften niets weten noch begrip hebben van de leer en de gronden van de godsdienst?

Toen de Here Jozua aanstelde tot leider en bestuurder van Zijn volk, beval Hij hem, dat het boek der wet niet zou wijken uit zijn ogen noch uit zijn hand 30). Zullen dezen het u dan met 1. geweld ontrukken om de kennis van hun lasteringen tegen God onmogelijk te maken? En indien die drie keizers Gratianus, Valentinianus II en Theodosius I zeggen, dat het heiligschennis is om de wet van God te miskennen of niet te kennen, nl. voor hen, die haar op begrijpelijke wijze voor allen behoorden voor te lezen, bekend te maken en aan te kondigen, zullen ze haar u dan ontrukken om u in zulk een zonde te verstrikken; of, als zij haar aan u toestaan, zullen zij u dan het gebruik ervan, om aan de hand daarvan te oordelen over leringen, dwalingen en goddeloosheden, ontzeggen?

Zo behoorde men, alvorens tegen onze personen te woeden, eerst aan te tonen dat wij ketters zijn, die in het geloof op een dwaalweg zijn, en ons daarvan te overtuigen door teksten uit de Bijbel of het Evangelie, en niet als enig argument brandstapels te gebruiken, tongen af te snijden en de mond met klemmen te sluiten van hen, die niets anders begeren dan

29) Jesaja 5 : 20.

29) lagere geestelijken.

30) Jozua 1 : 8.

te bewijzen, dat hun leer is gegrond op de vaste rots, die is: *Jezus Christus*. Het merendeel van de oude leraars is van mening geweest, dat het de overheid volstrekt niet geoorloofd is het geweten van de mensen aan te tasten om het te dwingen te geloven, daar het wereldlijk zwaard haar slechts in de hand is gegeven om dieven, rovers, moordenaars en anderen, die deze maatschappelijke orde in de war sturen, te straffen.

Maar wat de godsdienst betreft en alles wat de ziel aangaat, alleen het geestelijke zwaard van het Woord Gods moet en kan hier met vrucht helpen, dat in staat is om de ijver tot de godsdienst, die iemand aanhangt, te onderscheiden van oproerigheid en verstoring van de orde. Wij zullen dus op dat punt die goede leraars maar niet volgen.

Wij houden vol, dat de overheid wettig kennis moet nemen van de ketterijen, waarvan wij toegeven dat zij verstoringen van de openbare orde zijn, opdat toch niet door middel van dit voorwendsel de onschuld overrompeld worde op enkele aangifte van haar vijanden, zonder gehoord en verhoord te zijn; maar de overheid moge denken aan wat de wijze man zegt: wie een goddeloze vrijspreekt en wie een rechtvaardige veroordeelt, deze beiden zijn den Here een gruwel 31).

Daarom moet de rechter zelf kennis nemen en overtuigd zijn van de ongerechtigheid en ketterij, of zij bewezen is door het Woord van God, alvorens de arm uit te strekken om de beschuldigde te vernietigen. Maar tot heden toe geldt er een verkeerde mening onder de mensen, waarvan wij God bidden dat ze nooit onder u post moge vatten, nl. de mening dat heiligheid, gerechtigheid en waarheid vast verbonden zijn met de verachtelijke pijen en habijten van de monniken 32), met de vertoning van de uitwendige praal van de priesters en pastoors.

De mensen zijn over het algemeen zo afgestompt en zo geneigd om deze uitwendige schijnheiligheid te bewonderen, dat men bij het eindpunt van leven en dood van de rechtvaardige, niets hogers meer verwacht dan de aanraking met deze kappen en maskers, die op geen andere wijze trachten zich te hervormen dan zoals de duivel strijdt tegen zichzelf.

Maar laat ons in Gods naam bedenken, dat zij zijn en willen geacht worden te zijn de opvolgers van degenen, die de profeten vermoord hebben 33) en tenslotte de Zoon Gods. Zij zijn, beweer ik, de opvolgers van de Schriftgeleerden en Farizeeën die, vertrouwende en rustende op het mom van de Kerk, van de hoge

31) Spr. 17 : 15.

32) vgl. het critische woord van Erasmus: monachatus non est pietas,

33) Matth. 23 :

heiligheid van de tempel Gods, zichzelf veroorloofden om de ware dienst van God te vervalsen. En daarom verzetten de profeten zich tegen hen door hun dit valse zelfvertrouwen te ontnemen en hun synagogen en vergaderingen gelijk te stellen met Sodom, Gomorra en Babylon. Hieruit blijkt, dat de Geest Gods volstrekt niet gebonden is aan de mensen, maar zolang zij in Zijn Woord blijven is Hij met hen; indien zij Hem verachten, verstrikken zij zich in een geest van dwaling en verwarring en de God dezer wereld verblindt hun het verstand zodat het licht van het Evangelie hen niet bestraalt 34).

Dit blijkt reeds lange tijd het geval te zijn geweest bij de zich noemende dienaren van de Kerk, in zoverre zij als enige verdediging van hun dwalingen slechts de gewoonten en het langdurig gebruik aanvoeren, zonder rekening te houden met hun eigen canones 35), die verbieden dat men, om de waarheid in de weg te staan, de gewoonte aanvoert, aangezien de gewoonte zonder waarheid niets anders is dan een langdurige en verouderde dwaling en dat Jezus Christus heeft gezegd, dat Hij de Weg, de Waarheid en het Leven is en niet: Ik ben de gewoonte 39).

Hij wijst daarmee de mensen op hun ondankbaarheid wanneer zij, in plaats van te omhelzen hetgeen Gods Geest openbaart, dit verwerpen zonder iets anders aan te kunnen voeren dan dat zij in het langdurige en verouderde bezit van hun boosheid zijn en zij zien niet in, dat de Joden, Turken en heidenen door ons niet met goed gevolg weerstaan kunnen worden indien wijzelf tot steun van de religie, de goede gewoonte en de goede bedoeling aanvoeren, die beide bij hen even goed aanwezig zijn als bij ons.

Wat hen nu betreft, die zonder zelf werkelijk godsdienstig te zijn, ons zo vijandig

gezind zijn, van hen spreekt de Schrift als zij zegt: wier god hun buik is 37). Evenzo: de boze zegt in zijn hart: er is geen God 38). Want al nemen zij deel aan de bijgelovigheden van de Roomse Kerk, hun hart vol goddeloosheid spot met alles en zij komen alleen in de tempels 39) om te voldoen aan het oordeel van de mensen en, zoals zij zelf zeggen, om niet voor Lutheranen gehouden te worden, en op deze manier zich de vrijheid te verschaffen om zich in alle ongerechtigheid te storten; zij zijn op de pauselijke leer alleen gesteld omdat deze, mits men aan haar voldoet door in uiterlijke schijnheiligheid van

34) II Cor. 4 : 4.

35) Zie Decreti Ia p., dist. VIII, c. 8, ed. Friedberg I, 15; vgl. Cyprianus, ei., 74, 9.

36) Joh. 14 : 6; cf. Tertullianus, de virg. vel. 1, 1.

37) Phil. 3 : 19.

38) Psalm 14 : 1; 53 : 2.

39) kerken.

tijd tot tijd naar de Mis te gaan, naar de biecht enz., veroorlooft in een losbandigheid te leven zoals men zelf maar wil. Het Evangelie daarentegen is hun een doodslucht 40), daar het de harten der mensen van zeer dichtbij peilt en hun veinzerij ontdekt; daarom lasteren zij van ons, dat wij opstandig zijn en verstoorders van de openbare rust. Zij bedoelen dan met openbare rust hun eigen overgave aan alle zonden, waaruit zij niet verdragen willen gewekt te worden. Gave God, dat wij niet zoveel exemplaren van deze soort mensen hadden als thans in deze landen het geval is!

Het is waar, dat zij niet allen gelijk in goddeloosheid zijn. Maar sommigen, en onder hen zelfs monniken en doctoren, hebben de genade totaal veracht 41), die de Heere hun geschonken had, om het zuivere Evangelie te leren kennen en dit te onderscheiden van de dwalingen en ontwijdingen van de heilige dienst van God. Om deze niet-achting te vergelden, in zoverre zij Hem niet hebben aanbeden en verkondigd zoals Hij Zich aan hen had geopenbaard, heeft Hij hen in Zijn rechtvaardig oordeel aan hun verharde neiging overgegeven 42), zodat zij met losse teugel op alle zonde afgaan. Groter vijanden hebben wij niet dan hen die, uit vrees bovenal dat hun gezag zal afnemen en dat zij de haam zullen krijgen de mensen lange tijd in dwaling gehouden te hebben, voor geen geld ter wereld tot een belijdenis van hun onwetendheid of van hian boosheid gebracht kunnen worden. Maar - helaas! - een dergelijke erkenning van eigen fouten zou even loffelijk zijn als het hardnekkig sluiten van de oren verwerpelijk is voor God. Dat is de zonde tegen de Heilige Geest, die onvergeeflijk verklaard door Jezus Christus 43), nl. te vervolgen, tegen eigen beter weten en geweten in, hen die in alle eenvoud belijdenis doen van het Evangelie.

Anderen zijn niet zulke en niet zulke enorme verachters van God, maar slechts zozeer gevangen in de neigingen van hun vlees en van de wereld, dat zij, alsof er geen ander leven meer bestond dan wat hier te zien is, geen enkel Christelijk gevoelen hebben. Het is het domme volk, dat zich zo erg en zo schaamteloos aan de dronkenschap te buiten gaat, dat men hen vaak, afgezien dan van hun gezicht aan de buitenkant, niet kan onderscheiden van een beest, zó hartstochtelijk overgegeven aan de drank werpen zij zich op elkaar en verminken en verscheuren zij

40) II Cor. 2 : 16.

41) Rom. 2 : 4.

42) Rom. 1 : 28.

43) Matth. 12 : 31.

elkaar. En toch, o grootmoedige Heren, menen zij dat hun deze teugelloosheden vrij staan mits zij maar naar de Mis gaan, daar zij zien, dat alleen degenen die daar niet heen gaan, gestraft warden, hoe goed ze overigens ook aangeschreven staan. Inderdaad is het een zeer bekende uitspraak van Plato, dat de burgers in de staat altijd zo zullen zijn als hun overheden; en het kwaad neemt toe waar de straf van weinigen geen vrees aan de velen inboezemt. En daarom, als gij uw zwaard slechts uitstrekt om hét te dopen in ons bloed, smee ik u op te passen, dat gij voor Gods aangezicht niet verantwoordelijk bevonden wordt voor zoveel ontucht, godslastering en manslag, die onder het volk bedreven worden; en dat gij onze zeden vergelijkt met die van onze vijanden, want daaraan kent men de mens als de boom aan zijn vrucht 44). Wij danken God, dat zelfs onze vijanden genoopt zijn enig getuigenis te geven aan onze zedigheid, deugdzaamheid en lijdzaamheid, zoals bij hen een gewoon gezegde is: hij vloekt niet, hij is Lutheraan; hij pleegt geen ontucht, hij drinkt niet, hij is van de nieuwe secte 45).

En toch, niettegenstaande deze getuigenissen van rechtschapenheid, vergeet men geen enkel soort straf om ons te folteren.

Begint dan toch, onze Heren, begint dan eindelijk onze zaak ter hand te nemen om een onderzoek in te stellen naar onze onschuld, die overstelpt is door leugens, laster en geweldenarijen van onze tegenstanders; opdat niet de Here, voor wie het leven van Zijn dienaren duur en kostbaar is 46), Zijn verbolgenheid over u uitstort. Veracht niet de tranen en verzuchtingen van zoveel onschuldigen, opdat de Here ook u verhoore in uw gebeden, u zegene in uw ambten en heerschappijen en u voorspoedig make in al wat gij doen zult. Zo zij het.

Einde.

De Brief aan de koning en het Verweerschrift zijn vertaald naar de eerste druk van de *Confession de Foy, Faicte d'un cornmune accord par les fideles qui conuersent ès pays bas, lesquels desirent viure selon la pureté de l'Euangile de nostre Seigneur Iesus Christ. I. Pier. III. Soyez touiours appareillez d chacun qui vous demande raison de l'esperance qui est en vous. M.D.LXI.* (Kon. Bibl., 's-Gravenhage).

Facsimile-herdruk door J.-G. Frick, Genève 1855. (Het exemplaar der Univ. Bibl. te Utrecht vertoont enkele kleine verschillen).

44) Matth. 7 : 16.

45) vgl. Tertullianus, *Apologeticum*, III, 1, 2.

46) Psalm 72 : 14.

HOOFDSTUK XIV

NEDERLAND EN DE RIJKSDAG TE AUGSBURG 1566

INLEIDING

Honderd jaar geleden heeft de toenmalige Vlissingse predikant J. J. van Toorenenbergen, later hoogleraar in de kerkgeschiedenis te Amsterdam (1880-1892), een uitgave bezorgd van de pleidooien door Nederlanders bestemd om bij gelegenheid van de Rijksdag te Augsburg, 1566, aan keizer Maximiliaan II te worden aangeboden. De Nederlandse Geloofsbelijdenis, met de beide bekende brieven, gaat er in deze uitgave aan vooraf, hetgeen een onderstelling inhoudt, die nog nader onder ogen gezien zal moeten worden. De pleidooien zelf zijn een 'Smeekbrief' en een 'Vertoog van de Kerken van Christus'.

Met warmte en eerbied sprekend over de 'geloofs- en krijgsdaden' van de vaderen, die zich op de Belijdenis beriepen, bracht Van Toorenenbergen een gebeurtenis en stukken uit het in onze geschiedenis zo befaamde 'wonderjaar' 1566, die destijds niet meer bekend waren, opnieuw onder de aandacht. Zij zijn nu wel weder als vergeten te beschouwen. Wanneer wij deze stukken thans aan onze verzameling toevoegen, berust dat dus voornamelijk op Van Toorenenbergens verdiensten. Over het historisch kader, waarin de stukken thuishoren moet echter iets meer gezegd worden dan voor honderd jaar mogelijk was.

Hoe kwamen Nederlanders er toe, zich tot de keizer en de Duitse Rijksdag te richten? Sedert 1548 waren de banden van de toen zo genoemde Bourgondische Kreits met het Duitse rijk niet bijzonder nauw. Men kon zich op de Rijksdag doen vertegenwoordigen - maar dat gebeurde in 1566 niet - en had aanspraak op bescherming, maar niet tegen een buitenlandse vijand tenzij men zich ten volle aan het gezag van het rijk onderwierp, en ook dat was niet het geval. Toen Marnix twaalf jaar later, in 1578, in eigen persoon in de Rijksdag te Worms optrad, pleitte hij dan ook niet op een staatsrechtelijke grond, maar slechts op grond van de rechtvaardigheid van onze zaak en de goede nabuurschap. Ook de opstellers van het 'Vertoog' van 1566 waren zich deze verhouding, blijkens hun eigen woorden, zeer goed - bewust. Zij wisten, dat de godsdienstvrede van Augsburg, 1555, als rijksrecht niet voor de Nederlanden gold en zij 'gheen Borghers des Roomschen Rijcks en zijn, maar nochtans zijn wy gants versekert dat wy gheen vreemdelinghen van Christi Rijck en zijn'.

Met deze woorden wordt dan de wending van het staatsrecht - waarop men zich niet kon beroepen - af naar de keizer persoonlijk als Christen gemaakt.

Maximiliaan II had de naam van Hervormingsgezind te zijn, en niet zonder grond. Het Evangelie laat zich in weerwil van alle vervolgingen toch niet tegenhouden, zoals men dat in Frankrijk, in de Nederlanden en zelfs in Spanje ziet, had hij in of omstreeks 1560 eens tot zijn vader, keizer Ferdinand, gezegd. Deze deed alle moeite om, met harde of zachte middelen, zijn zoon in de banen van de Kerk te houden. Bij paus Paulus IV had hij getracht, bij wijze van bevrediging, in de Paastijd het gebruik van de kelk, dus de Eucharistie onder twee gestalten, voor hem te verkrijgen, doch 'zonder gevolg. Keizer Ferdinand redeneerde, dat dit een zaak van positief recht was, waarin de paus derhalve indulgent kon zijn jegens iemand, die overigens een goed Katholieke opvatting van het sacrament koesterde 1. 1) De brieven hierover bij D. Gerdes, *Scrinium antiquarium*, VII, 1, p. 89416. 148).

In 1562 zwoer Maximiliaan, toen alleen nog koning van Bohemen, onder de bedreiging van het verspelen van de kroon van Hongarije, die hem wachtte, en van zijn verkiezing tot Rooms-koning; tenslotte trouw voor leven en sterven aan de Katholieke Kerk. Een Venetiaans gezant en goed waarnemer verklaarde toen niettemin, dat men Ferdinand voor minder Rooms Katholiek placht te houden dan hij werkelijk was en dat omgekeerd Maximiliaan, onder de schijn van trouw aan de Kerk, toch de Hervorming hulp zou verlenen.

Daar was veel van waar. Terwijl hij tegenover de ijverig 'contrareformatorische' nuntius en Poolse kardinaal-bisschop Stanislaus Hosius verklaard had, 'niet papist, noch Lutheraan, maar Christen' te willen zijn, trok hij hier toch bepaalde grenzen. Persoonlijk had hij in de periode van geestelijke crisis voor zijn verkiezing steun gezocht bij de Duitse Evangelische vorsten. Tot zijn teleurstelling vond hij die bij hen, politiek angstig als zij toen waren, niet, behalve bij Frederik III, keurvorst van de Palts. Toen deze, reeds overtuigd Gereformeerd geworden, hem wel steun beloofde en hem in 1563 een exemplaar van de Heidelbergse Catechismus toezond om zijn oordeel daarover te vragen, bleek duidelijk waar die grenzen liepen. De Calvinistische, door Maximiliaan als Zwingliaans begrepen, avondmaalsleer van de Catechismus lag daar naar zijn gevoelens volstrekt buiten. Nergens in het leven van Maximiliaan is dan ook maar één woord ten gunste van het Calvinisme te vinden, omdat dit hem, op grond van de hem beter bekende Lutherse opvattingen, als onbetrouwbaar en bovendien politiek gevaarlijk voorkwam. Hoewel het zeker is, dat hij bijzonder veel aan persoonlijk Bijbelonderzoek deed en zich hierdoor een zelfstandiger oordeel in theologische vragen verwierf dan zijn vader gehad had, ging hij politiek toch niet verder dan de godsdienstvrede van Augsburg, tussen Katholieken en Lutheranen. Wel wenste hij een meer werkelijke, minder hard gewapende vrede. Na de dood van zijn vader, 25 juli 1564, eenmaal keizer geworden, bleef hij hierbij.

Het plan, bij enige van de voornaamste Evangelische vorsten opgekomen om, met het oog op die interne vrede in het Duitse rijk, een gezantschap naar de nieuwe keizer af te vaardigen, stuitte af op het gebrek aan vertrouwen, dat de keurvorsten van Saksen en Brandenburg in de Gereformeerde keurvorst van de Palts, die zelf als eerste hieraan mee zou doen, stelden. Zo bleek er verdeeldheid in het Hervormingskamp. Op de brief van gelukwens, die Frederik III hem na zijn verheffing tot keizer schreef, en waarin nog al wat Gereformeerde vermaning doorklonk, antwoordde Maximiliaan opnieuw met volstrekte afwijzing van hetgeen hij Hervormde ketterij achtte.

Een nauwkeurig, met de werkelijkheid overeenstemmend beeld van de 'raadselachtige keizer' had men in de Nederlanden niet en kon men ook moeilijk hebben. De 'feiten' in zijn karakter, en zijn godsdienstige en politieke overtuiging waren allerm minst vaststaand en ondubbelzinnig. Maar zijn faam Hervormingsgezind te zijn, bestond en deze was de grond van de hoop der benauwde Nederlandse Hervormden om enige hulp van hem te kunnen krijgen. Zij werden door hoge nood gedreven. Het vertrek van Granvelle had de Nederlanden weinig opluchting geschonken. Koning Philips had, in de z.g. brieven uit het bos van Segovia (17 en 20 oktober 1565) de landvoogdes laten weten, dat de plakaten onverkort gehandhaafd, dat de inquisitie niet verzacht en dat de besluiten van het concilie van Trente ten uitvoer gelegd zouden worden. In de vorm van de landsregering kwam geen wijziging. De zending van Egmond naar Spanje had niets ten goede uitgewerkt. Het verzet gromde nu overal.

De Brabantse leeuw liet duidelijk zijn tanden zien, gescherpt door de bepalingen van de 'Blijde Inkomste'. Een viertal stadhouders, onder wie de Prins van Oranje, zouden begin 1566 hun ontslag verzoeken omdat zij onder dergelijke omstandigheden geen

verantwoordelijkheid meer wensten te dragen; er was groot gevaar voor de totale ruïne van het land, schreef de Prins, onpartijdig maar als 'goed Christen' op 24 januari aan de landvoogdes.

Pamfletten en pasquillen verschenen in deze angstig verhitte dagen in groten getale, waarin de haat tegen het optreden van Kerk en geestelijkheid werd aangevuurd, aan de Hervorming steun en tegen de inquisitie weerstand werd geboden. Een pamflet, dat op 23 december 1565 overal te Antwerpen werd aangeslagen, schrijft men aan Lodewijk van Nassau toe. De schrik van de regentes bleek uit haar woorden in een brief aan de koning van 21 januari 1566: *God geve, dat het bij pamfletten blijven mocht* 2) !

Een van deze boekjes, in het Frans geschreven maar terstond ook in het Nederlands verschenen, is getiteld: 'Een Corte verhalinge gesonden aan Coninc Philips onsen genadigen en oversten Heere, tot welvaart ende profijt S. Mai. ende sonderlinghe van sijne Nederlanden: In welcke wordt gewesen dmiddel dat men soude moeten houden om te beletten de oproeringe ende commotien die geschieden mochte om tweedrachticheyt der Religien will' 3).

Het is geschreven door **Franciscus Junius**, in 1565 op nog slechts 20-jarige leeftijd uit Genève als predikant naar de Waalse gemeente onder het kruis te Antwerpen gezonden. Hij vertelt in zijn autobiografie verscheidene dergelijke publicaties, politiek van strekking, samengesteld te hebben. Het thans bedoelde is een pleidooi voor tolerantie. Het heeft dus niet de strekking om de waarheidsvraag als zodanig tussen Katholicisme en Hervorming op te lossen, ofschoon het standpunt van de schrijver duidelijk Hervormd is, maar stelt andere gezichtspunten op de voorgrond.

Het eerste is, dat de tweedracht in de religie niet te beslechten valt dan door hoor en wederhoor in vrijheid, waarbij als maatstaf het Woord van God moet gelden. Niet zonder. Ironie laat de schrijver blijken wat hij als uitkomst hiervan verwacht. Eenzijdige onderdrukking levert niet alleen geen uitroeiing van echte overtuiging op, maar bereidt - dit is een ernstige waarschuwing - een vruchtbare bodem voor woelige sekten, zoals de Wederdopers, die in 't geheim werken en ook geen openbaar gesprek aandurven.

Aan de brief van 1561 bij de Confessie herinnert het beginsel, dat de koning bij de bestaande tweespalt degene is, die naar Gods Woord overtuigen en richten moet. De schrijver meent, dat zelden of nooit in de historie de volkomen eenheid van: 'une toi, une foi, un roi' bestaan heeft en dat deze zich niet laat dwingen. Het pamflet wijst voorts op de economische schade voor het land, te wijten aan de plakkatens, nu reeds

3) Groen, Aeehives, II, p., 9-11, 3) Pamflet Petit 115, 116,

minstens veertig jaar lang. Er zijn er stellig 100.000 uitgeweken, die hun nijverheid en handel hebben meegenomen; wil men hetzelfde met de misschien twee of driemaal zovelen, die nu nog in het land zijn? Dit cijfer wijst er op, dat het aantal genoemd in de brief bij de Confessie allerm minst overdreven was; dat de Reformatie thans snel toenam staat inderdaad vast.

Junius stelde haar bovendien in internationaal licht en wees er op, dat de onverdraagzaamheid in de Nederlanden wel bijzonder ongunstig afstak. Tenslotte legde hij op dreigende wijze nog eens de nadruk op de verantwoordelijkheid van de koning om zeer waakzaam te zijn: het verschrikkelijk bloedbad van Vassy (1562) is een voorbeeld, hoe breidelloos de bedoelingen van een vorst door machten, die hij niet tijdig ingetoomd heeft, overtreden kunnen worden.

Aldus één vertoog, dat de noodzaak van tolerantie bepleitte, uit vele, ter illustratie van

de geladen atmosfeer van het jaar 1565, toen 'de volksbeweging haar grootste vaart en drang begon te krijgen'.

Zij kwam nu krachtig op naast de eerste voorbereidingen van het Verbond van de adel. Uit deze roerigheid zijn dan ook de beide kerkelijke stukken voortgekomen, die ons hier zullen bezighouden. Zij zijn afkomstig uit de Antwerpse gemeente en, bij volkomen overeenkomst van uitgangspunt en strekking, onderscheiden zij zich van de 'Corte verhalinge' vooral hierdoor, dat zij zich wel degelijk over de waarheidsvraag uitspreken en hun pleidooi regelrecht op grond daarvan voeren. Om hun heftigheid zijn ze niet meer politiek te noemen. Praktijk en leer van de Rooms Katholieke Kerk veroordelen zij ten enenmale de paus is de Antichrist en de zielen worden door hem verdorven. Zij zetten uitvoerig de roeping van de vorst ten aanzien van de ware godsdienst op Bijbelse gronden uiteen en eisen daarmee hunnerzijds formeel hetzelfde van hem, als de paus van hem eist uitgaande van het standpunt der Kerk.

De keizer zal dus tot een eigen oordeel moeten komen. Het feitelijke verzoek, dat hem dan gedaan wordt, is tussenkomst bij koning Philips te verlenen, opdat deze de zaak der Hervormden onpartijdig recht doe wedervaren; staatsrechtelijk kon men verder geen aanspraken bij de keizer doen gelden, zoals wij boven reeds uiteengezet hebben. Philips was de neef van Maximiliaan, zij waren even oud en de keizer was met de veel jongere zuster van Philips, Maria, gehuwd. Zij stonden elkaar dus zeer na, in correspondentie wordt veelal de aanspraak: broeder gebruikt, maar in de politiek waren zij allerm minst eensgezind.

Betreffende de verhouding van beide stukken heeft Van Toorenenbergen de theorie opgesteld, dat het uitvoerige 'Vertoog is ontworpen kort nadat Maximiliaan keizer was geworden en in de hoop, dat hij zijn openlijke steun aan de Evangelische Kerken in het algemeen zou geven, maar dat het dan ook mogelijk moest zijn hem er toe te brengen, dit Met alleen van midden- Europees gezichtspunt te doen, maar ook rekening te houden: met de Hervorming in landen als Frankrijk, Engeland, Schotland en de Nederlanden. Om de een of andere reden heeft men dit 'Vertoog' niet verzonden. Naar onze mening is het echter eerst opgesteld, toen men in de Nederlanden reeds zeker was van de hernieuwing van de inquisitie, dus eind 1565 en niet kort na Maximiliaans troonbestijging, maar meer dan een jaar later. Wij zagen reeds, hoe weinig sympathie Maximiliaan echter voor het Gereformeerd Protestantisme gevoelde en hoe twijfelachtig de politieke aanvaardbaarheid van het stuk was. Mogelijk heeft men daar iets van beseft. Maar toen begon in de Nederlanden de nood in heviger mate te dringen en werd de Duitse Rijksdag, in diezelfde tijd beschreven, op 25 maart te Augsburg geopend. Hierin moeten de motieven gevonden worden voor het opstellen van de kortere 'Smeekbrier, 1 april 1566, die met het 'Vertoog', misschien enigszins op hoop tegen hoop, naar Duitsland werd verzonden.

Mocht men er werkelijk iets van verwachten?

Junius stelde voor de vergadering der edelen te St. Truyen later in 1566 een confessie op - 'Scriptum de fide' -- die niet specifiek Calvinistisch, ook niet uitgesproken Luthers, maar Bijbels was, 'uit woorden van de Schrift samengesteld', zegt hij zelf. Men moet dat beschouwen als een teken, dat het toen bovendrijvende Calvinisme toch, voorzichtig moest en ook wilde zijn ten aanzien van andere Protestantse nuanceringen,, met name het in Antwerpen nog sterke Lutheranisme Hier lag nu juist ook het probleem bij het beroep, dat op keizer en Rijksdag werd gedaan. Alleen het Lutheranisme had daar een redelijke kans op gehoor. Het geschrift van Junius is niet gedrukt. Andere, die vergelijkbaar zijn, wel. Zo een 'Sommaire de la Confession de Foy, af te leggen door hen die gehouden willen worden voor lidmaten van de Kerk

van Jezus Christus', goed Gereformeerd in de avondmaalsleer, wat ten onrechte wel eens vergeten is. Deze Sommaire is voorgelezen na een openbare prediking te Antwerpen op 28 juli 1566. Dit stuk bedoelt overigens niet zozeer een korte samenvatting van de Nederlandse Geloofsbelijdenis te zijn als wel van het Protestantse belijden in meer algemene zin.

Tenslotte is er uit 1566 de 'Corte Belydinghe des gheloofs dergheenre, die overal in Nederlant ende besonders in dese stadt N ... [Antwerpen], de waerachtige Leere des Evangeliums aenhangen'.

Dit laatste belijdenisgeschrift kwam voort, als men zich zo mag uitdrukken, uit de Orangistische, ondogmatische richting, die niet uitgesproken Calvinistisch, maar obk weinig bepaald Luthers was. De Prins hoopte op de mogelijkheid van vereniging van beide richtingen en deed daar alle moeite voor. In de 'Smeekbrief' en het 'Vertoog' nu was dit streven niet zozeer aan het woord en werd er, behalve voor verzachting van de Spaanse maatregelen, eenvoudig voor tolerantie - al ontbreekt het woord - van het Nederlandse Calvinisme gepleit.

De personen, in deze actie gemengd, waren voornamelijk Lodewijk van Nassau, de Doornikse secretaris Gilles le Clerq en d'Anelot, een van de leden van het Verbond 4). Eerstgenoemde kwam in het laatst van december 1565 te Antwerpen om steun voor het plan bij de Duitse Lutherse vorsten te zoeken op en ging vandaar naar Duitsland. De met hem zeer vertrouwde Gilles le Clerq werd met een volmacht van 27 december 1565, ondertekend door de predikanten Fr. Junius, Carolus Nivelius (Niellius) en Stephanus Mermier, eveneens naar Duitsland afgevaardigd. Het doel van zijn zending was in zeer algemene termen omschreven: alles te behartigen wat tot nut van de Kerk Gods zou kunnen strekken. Lodewijk trachtte te bewerken, dat de Duitse vorsten in het belang van hun geloofsgenoten bij de landvoogdes tussenbeide zouden komen, maar deed de teleurstellende ervaring op, dat hier alleen enig uitzicht op bestond indien de Nederlanders de Augsburgse Confessie zouden aanvaarden; verder dan Marburg, waar hij zich begin februari 1566 bevond, schijnt hij niet gekomen te zijn.

D'Anelot is daar met hem samen geweest en daarheen schreef Nicolaas de Hammes hem de bittere woorden, die in de inleiding (dl. I bl.z 8) zijn aangehaald. Gilles le Clerq moest trachten vooral de keurvorst van de Palts, Frederik III, te bewegen om de keizer te bewerken. Wij hebben reeds gezien, dat hij hier, politiek gesproken, aan het verkeerde adres voor tussenkomst bij de keizer was.

Toen Le Clerq begin januari te Heidelberg verscheen, was de keurvorst afwezig om moeilijke kwesties met zijn Lutherse schoonzoons te regelen, en trof alleen diens jongere zoon Johan Casimir aan. Deze bood hem een gewillig oor en schreef op 16 januari aan zijn vader, dat door een afgevaardigde van de

4) Archives II, 36, 37.

Nederlandse Protestanten een verzoekschrift was overgebracht en dat deze afgezant ook naar Augsburg zou gaan. De toestand in de Nederlanden beschreef hij als uiterst dreigend, gelijk ook in Frankrijk. De keurvorst moge daarom met 'de hertogen', dat waren Christoffel van Wiirtemberg en Wolfgang van PaltsZweibriicken, en de keurvorst van Saksen, raadplegen over het schrijven van brieven, een aan de gouvernante, Egmond en Oranje tot het tegenhouden van de inquisitie, en een aan de koning van Spanje, op de Rijksdag nader vast te stellen, opdat het bloedbad in de Nederlanden niet ook voor andere papisten aanleiding worde om hun Hervormde onderdanen evenzo te vervolgen.

Het Nederlandse verzoekschrift zond Johan Casimir met zijn eigen brief mede. Er wordt eerst in gezegd, dat de koning, dank zij het drijven der papisten, thans de vervolgingen hernieuwd heeft met verbeurdverklaringen, vuur, water en zwaard, en tot uitroeijing der Hervormden besloten heeft door de Spaanse inquisitie en in overeenstemming met het concilie van Trente, welks besluiten eerst in Brabant, daarna ook elders afgekondigd worden. Daarom wordt de tussenkomst ingeroepen, waarna het geschrift het aloude hoofdbezwaar tegen de ongerechte geestelijke tirannie herhaalt:

'Wij hebben in den beginne zeer onderdanig begeerd, wat wij thans herhalen, om toch eenmaal behoorlijk gehoord en eventueel uit Gods Woord, waaraan wij ons volkomen onderwerpen, beter onderricht te worden; het heeft echter niet mogen zijn, maar men heeft in strijd met alle billijkheid aan de inquisiteur om zo te zeggen toegestaan, tegelijk aanklager, getuige en in zake de religie ook nog rechter over ons te zijn. Wij zijn ons door Gods genade van geen verkeerdheid bewust, maar nemen van harte de heilige profetische en apostolische Schrift aan en belijden, dat zij het ware en volmaakte Woord en de wil van God is en wij begeren die niet op een nieuwe, door ons zelf bedachte manier te verklaren, maar zoals zij in de vier symbolen van de eerste Kerk en door de oude vaders vroeger en ook nog heden ten dage in vele Kerken der Duitse en ook van andere naties verklaard wordt, en verwerpen alle ketterijen, die met het Woord Gods en de symbolen in strijd zijn. Wij zijn ook willig en bereid aan onze koning en landsvorst niet uit vrees, maar om des gewetens wil alle rechtmatige gehoorzaamheid te betonen, ja lijf en goed voor hem te wagen.

Wij smeken daarom nogmaals, dat uwe keurvorstelijke Genade onze ellendige toestand genadig ter harte moogt nemen en zich beraden op Christelijke middelen, ook naar mogelijkheid met andere keurvorsten en vorsten te beraadslagen, hoe aan onze arme, onderdrukte Kerken op passende wijze hulp geboden kan worden. Wat uwe keurvorstelijke Genade als daartoe dienstig zal beschouwen, zo smeken wij u in alle deemoed, dat moge uwe keurvorstelijke Genade, vóórdát de tirannieke Spaanse inquisitie en de daaruit voortvloeiende gruwelijke vervolging een aanvang neemt - omdat onze genadigste koning door ophitsing van de papisten zeer snel voortgang maakt - tot stand te doen komen.

'Wij zouden dit verzoek onzerzijds gaarne tot op de beschreven Rijksdag hebben uitgesteld, indien het woeden van onze grimmige tegenstanders ons zoveel tijd liet. Omdat zij ons echter dwingen en noodzaken hiermede voort te maken, hopen wij ook, dat uwe keurvorstelijke Genade er genadig op bedacht wil zijn om het belang van de arme ledematen van Christus te bevorderen'.

Het verzoekschrift is, zonder persoonsnamen, ondertekend door *de kerkdienaren en Kerken van Christus in Brabant, Holland, Vlaanderen, Zeeland, Artois en Henegouwen* 'met ons aller medeweten en bewilliging' 5).

Wij weten niet op welke manier men in de Nederlanden, eind 1565, dit stuk in naam van de Kerken in zoveel provincies tot stand heeft kunnen brengen. Het onderlinge verkeer moet frequent en de organisatie goed geweest zijn. Zolang het tegenbewijs niet geleverd is, mogen wij niet onderstellen dat zulk een brief aan de keurvorst gericht niet werkelijk de achtergrond had, die hij zelf vermeldt. Intussen merken wij

op dat, blijkens de laatste alinea, hier gevraagd werd om een persoonlijke daad van de keurvorst en dat dit stuk dus geen directe betrekking heeft op 'Vertoog' en 'Smeekbrief', die voor keizer en Rijksdag waren bestemd.

Gilles le Clerq vertrok daarop van Heidelberg naar Augsburg. Hier deelde d'Andelot hem de teleurstellende indrukken, die Lodewijk van Nassau te Marburg ontvangen had, mede. De lezer bedenke hierbij, dat de woorden over de Schrift in het verzoekschrift, 'zoals zij nog heden ten dage in vele Kerken der Duitse en ook van andere natie verklaard wordt' wel bedoelden de fundaz mentele overeenkomst met het Lutheranisme tot uitdrukking te

5) Bij Kluckhohn, Briefe I, 622, naar Winchen, Staatsarchiv 108/2, f. 722, copie.

brengen, maar niet de eigenlijke Calvinistische gezindheid van de afzenders te verlooehenen. Wat kon Le Clerq nu nog doen? Hij bleef te Augsburg om de opening van de Rijksdag af te wachten. Die had plaats op 25 maart. Eerst 2 april verscheen de keurvorst van de Palts, zeer eervol door de keizer zelf en de andere vorsten tegemoet gegaan en ontvangen. De Nederlander kan daarna gelegenheid gevonden hebben hem de stukken, 'Vertoog' en 'Smeekbrief', voor de keizer aan te bieden. Hoe het er precies mee is gegaan, weten wij niet. Deze laatste is gedateerd op 1 april. Hoe heeft Le Clerq, die toen in Augsburg was, dit stuk in handen gekregen? Had hij het reeds bij zich, toen hij te Heidelberg was, ofschoon er daar volstrekt niet over gesproken is, en betekent de datering 1 april slechts, dat hij het toen te Augsburg aangeboden heeft? En werkelijk aan de keizer - of diens ambtenaren - aan wie het geadresseerd was, of aan de keurvorst opdat deze het zou doorgeven?

Op deze vragen blijft het antwoord onzeker. Uit de ons ter beschikking staande gegevens van de Rijksdag blijkt er niets over. Het 'Vertoog' echter is in ieder geval in handen van de keurvorst gekomen en hij heeft het ook aan de koning van Spanje doen toekomen, ofschoon ook dit aan keizer Maximiliaan gericht was. Uit een bericht van 4 mei 1566 van een agent van de keizer te Madrid blijkt nl., dat de koning van Spanje aan de Duitse vorsten een brief had gezonden over het werven van troepen en dat nu onlangs de Paltsgraaf daarop geantwoord had. In dit antwoord werden allerlei zaken betreffende de religie en de invoering van de inquisitie in Nederland te berde gebracht en er werden twee boekjes bij overgemaakt, waarvan het ene getiteld moet zijn - de briefschrijver schijnt het dus niet gezien te hebben maar zijn inlichtingen zijn juist -: 'Oracio fidelium Christi in Germania inferiori sub Anti-Christi jugo existencium ad Maximilianum Caes.'

'Dit moet de koning niet weinig vreemd voorgekomen zijn', zo eindigt het bericht, dat duidelijk de verkorte Latijnse titel van het 'Vertoog' aangeeft. De laatste woorden kunnen politieke betekenis hebben: wat hadden de bewoners van 's konings erflanden zich te beklagen bij de keizer? De uitdrukking 'niet weinig vreemd' is wel al te zwak om op de inhoud van het 'Vertoog' toegepast te kunnen worden; had hij er kennis van genomen, dan zou deze de koning veeleer razend hebben moeten maken; zij duiden op 's konings staatsrechtelijk bezwaar. De keurvorst heeft intussen in bedoelde brief met het exemplaar van het 'Vertoog' - een gedrukt boekje - aan het verzoek van de Nederlanders om tussenbeide te komen en voor verzachting van hun lot te pleiten, voldaan.

Het tweede, niet met zijn titel genoemde meegezonden boekje hield Fruin voor het 'Brief discours', de 'Corte Verhalinge' van Junius, het pamflet, dat wij boven besproken, hebben. Dit was nl. te Antwerpen aan Lodewijk van Nassau ter hand gesteld en vervolgens in het Frans en in het Nederlands gedrukt; in januari 1566

hadden de bisschop van Namen en d'Assonleville het reeds in handen, die het een gevaarlijk geschrift vonden.

Het is ook, naar Fruin mededeelt, door een zekere Varius in het Duits vertaald onder de titel: 'Ein kurz Christlichs Bedencken, der Koeniglichen Würden in Hispanio, Herrn Philippo etc. zu geschickt, Wie man aller hand auffruren und entbürungen, so in deren Niderlanden / von wegen der Religion zu besorgen / moege begegnen, und die Sekten und Ketzereien so des orts teglichs erwachsen, ausrotten'.

Op 16 maart verzochten de gezanten van de keurvorst op de Rijksdag hem om een aantal exemplaren van het boekje, 'dat aan de koning van Spanje is toegezonden', blijkbaar om daarmede onder de leden van de Rijksdag of hun ambtenaren ten gunste van Nederland te werken. Dat was natuurlijk ook de bedoeling van de vertaling in het Duits. Op grond van deze gegevens kan men Fruins stelling dat het dit boekje geweest is, als juist aanvaarden. Een vraag blijft nog over: zou er geen moeite door de Nederlanders zijn gedaan het voor Philips bestemde 'Brief discours' hem regelrecht in handen te spelen? Op deze vraag is tot nu toe het antwoord niet te geven.

Het is hier de plaats om het een en ander mede te delen uit de nuntiatuurberichten. De pauselijke legaat op de Rijksdag te Augsburg wist begin maart reeds te melden, dat kooplieden uit Friesland verteld hadden van beeldenstorm - de grote beeldenstorm had eerst in augustus plaats - en toename van de ketterij. Hij wist ook van de verwachte komst van afgezanten van de Hugenoten en uit de Nederlanden. Iets later schrijft hij, dat dezen gekomen zijn en dat zij streefden naar een godsdienstaccord met de Duitsers: zij zochten dus hun kracht in de eenheid van het gehele Protestantisme, Lutheranisme en Calvinisme. In dezelfde brieven spreekt de legaat nu ook over een boekje, een 'oratione', gedrukt en vol van godslasteringen en venijn, en waarvan hij een afschrift aan Reomano insluit (15 april) met aanstreping van de voor hem belangrijkste passages.

In een brief van een maand eerder schreef hij over een boek, dat vorsten en volk aanspoorde om zich niet aan één leider te onderwerpen, hetzij paus of Luther, en niet zo lichtvaardig hen te veroordelen aan wie God Zich meer heeft willen openbaren en meer licht heeft willen geven dan aan Luther. Dit schijnt dus een of ander overmoedig betoog van Calvinistische kant te zijn geweest. Het zoekt met vele argumenten te bewijzen, dat alle 'concordiae' en beraadslagingen om de ene en de andere partij te dulden, zeer verderfelijk zijn, en besluit met de verklaring, dat die middenwegen en middenpersonen in korte tijd niet alleen een grote algemene afkeer van de Kerk, maar ook de zekere ondergang van het rijk zullen veroorzaken, en dat kort en goed alle idolatrie, alle beeldendienst, opgeheven moet worden.

Is in beide brieven hetzelfde boekje bedoeld? Het afraden van de middenweg of het 'dienen van twee heren' komt ook op krachtige manier in het Nederlandse 'Vertoog' voor, en dat zou hier dus bedoeld kunnen zijn. De uitgever van de nuntiatuurberichten, die het 'Vertoog' niet kent, denkt veeleer aan het geschrift: 'Christlichs Bedencken, wie im Römischen Reich, und inn der gantzen Kirchen mit Gottes hülff Irrtumb in der Religion abgeschafft, unnd ainigkeit erhalten werden möchte'.

Dit boekje zou door de keurvorst van de Palts bij gelegenheid van een banket aan al zijn Katholieke en Protestantse gasten zijn uitgedeeld. Een van de gasten, de kardinaal- bisschop van Augsburg, Otto Truchsess, weigerde het in ontvangst te nemen, maar Frederik hield aan en zei, dat hij het dan maar moest laten weerleggen en dat hij, de keurvorst, die weerlegging ook zou lezen.

De bekende Jezuïet Petrus Canisius, die met twee ordegenoten de legaat te Augsburg in theologische zaken adviseerde, heeft toen een bestrijding op zich genomen, maar

deze is niet, of misschien slechts gedeeltelijk, gedrukt. Aangezien mij van het 'Christlichs Bedencken' geen exemplaar bekend is, kan hier slechts weergegeven worden wat de tijdgenoten van de inhoud hebben gezegd. Deze komt hierop neer, dat er voor het rijk geen rust en eenheid te verwachten zijn, indien het pausdom niet afgeschaft wordt en de Jezuïeten - de oorzaak van alle onenigheid - niet verdwijnen. Op grond met name van dit laatste punt is niet aan te nemen, dat het 'Christlich bedencken' een Duitse uitgave was van het 'Vertoog', want daarin komt dit punt niet voor; evenmin echter van de 'Corte Verhalinghe', dat veel objectiever van redeneertrant is.

De titel wijst tenslotte uitdrukkelijk uit, dat dit tweede 'Christlichs Bedencken', ondanks de bijna misleidende overeenkomst van titel, inderdaad een ander geschrift is. Het eerste was voor koning Philips en de Nederlanden, het tweede voor het Duitse rijk bestemd. Het zal ook niet identiek met het in de aantekening 6 vermelde 'Tractat' zijn. Een bijzonder exacte mededeling is over dit probleem te vinden in het boek van Franciscus Burgkardus, 'De Autonomia, Das ist: Von Freystellung mehrerley Religion und Glauben', dat voor het eerst verscheen te München, 1583.

Dit is een systematisch samengesteld werk van intolerante Katholieke zijde, waarin, weliswaar met echt juridische aanvaarding van de godsdienstvrede Augsburg, omdat die nu eenmaal een feit was, op principiële gronden alle verdere verscheidenheid van godsdiensten naast elkander als onbestaanbaar beoordeeld wordt. Met ergernis constateert Burgkardus, dat het Calvinisme te Augsburg in 1566 niet alleen getolereerd, maar eigenlijk zelfs onder de aegide van de confessie van Augsburg is genomen en dat Frederik III daardoor nog een leidende rol in het Duitse Protestantisme heeft kunnen spelen.

Deze goed ingelichte geheimraad en kanselier nu vertelt, dat er op de Rijksdag te Augsburg twee pamfletten over algemene 'Freistellung der Gewissen, doch unter anderm Schein und Namen', verspreid, verkocht en aan de stenden aangeboden zijn. Hij noemt dan nauwkeurig de titel van het eerste: 'Christliches Bedencken wie im Rbmischen Reich', enz. en van het tweede: 'Ein Christlich Bedencken der kbniglichen Wiirden zu Hispania zugeschickt' enz.6). Of dit het vertaalde Nederlandse 'Brief discours' of 'Corte Verhalinghe' is? Dat het zich met name tegen pausdom en Jezuïeten richt, is het enige, wat wij thans over de inhoud weten van mogelijk nog een derde pamflet.

Het incident ter gelegenheid van de Rijksdag is dus wel een symptoom van de activiteit van de keurvorst van de Palts ten behoeve van zijn inzichten, maar staat geheel naast de politieke actie van de Nederlanden. Staat er werkelijk in, dat de groep, waaruit het is voorgekomen, meer licht van God ontvangen heeft dan Luther of wie ook, dan moet het een weinig hoogstaande polemieek geweest zijn.

Er is dus om de Rijksdag heen in elk geval het een en ander gaande geweest over de Nederlanden. De keizer zelf is met dat al echter nog niet bereikt. Wij zijn nog niet verder gekomen dan tot de Gereformeerde keurvorst Frederik III. De landvoogdes had echter eind maart aan de keizer haar bezorgdheid gemeld over het verzet voornamelijk van de adel - op de volksbeweging en op de activiteit van de consistoriën had zij blijkbaar nog weinig kijk - tegen de nog door Karel V bevolen, strikte godsdienstige maatregelen en de hulpverlening van de wereldlijke

(6) Burgkardus, *De Autonomia*, 3de druk, Winchen 1602 (ex. in de Kon. Bibl.), t' 129 en 130. Over dit boek o.m. Jos. Leclerc S.I., *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, t. 1, Aubier 1955, p. 285-287; Joh. Janssen, *Gesch. d. Deutschen Volkes*, IV Bd., Freiburg i. B. 1896, blz. 226 v.: *Tractat über die rechte und einig christliche*

Schlichtung der Streithändel in Sachen christlichen Glaubens und Confession.

macht aan de inquisiteurs. Zij zag de ondergang, verwoesting en verlating reeds in het verschiets van dit land, 'dat toch zo nauw met het rijk is verbonden'. De voornaamste moeilijkheid was de nieuwe inquisitie, maar zij liet toch blijken, dat deze berustte op zeer oude en erkende besluiten van vóór 1555. Maximiliaan antwoordde hierop, 2 april 1566, dat de mededelingen van Margaretha hem zeer speten voor de Katholieke religie, voor het land en voor de koning, 'mon bon frère'. Hij ried aan in geen geval geweld te gebruiken omdat dit niets uitwerkt en de koning daarmee grote gevaren zou oproepen, maar 'zachte en liefderijke' middelen te gebruiken om de gevreesde troebelen te doen eindigen en de godsdienst en de openbare rust te bevestigen. Hij wenste in eensgezindheid met de koning te blijven en op de hoogte gehouden te worden, om zijnerzijds te doen wat in zijn vermogen zou zijn. In deze brief komt dus geen enkel positief woord voor de Hervormden voor; alleen wat zachter middelen om het Katholicisme te bevestigen worden er in aanbevolen.

De gouvernante antwoordde nog, 13 april, altijd reeds zo zacht gehandeld te hebben als in de Nederlanden mogelijk was, maar het gehele verzet tegen de godsdienstmaatregelen te houden voor een voorwendsel van de *Verbonden Edelen* om hun eigen doeleinden te bereiken. Zo bleef haar onveranderd oordeel, ook nadat het Smeekschrift op 5 april aangeboden was en zij beter had kunnen weten.

De Prins van Oranje heeft een ogenblik overwogen persoonlijk de Rijksdag te bezoeken; tenslotte heeft hij er van afgezien. Wel heeft hij enige brieven geschreven, o.m. aan de landgraaf van Hessen om ook zijnerzijds steun aan de Nederlanden te bepleiten tot handhaving van de eendracht en de eenheid in het land en van de privileges, onder betrouwbaar toezicht van de generale staten.

In zijn openingsrede op 25 maart heeft de keizer onmiddellijk de handhaving van de godsdienstvrede van Augsburg vooropgezet. Iets anders was nauwelijks van hem te verwachten. Daarmede waren alle problemen echter allerminst bezworen. Dit bleek uit het uitvoerig betoog, dat de Evangelische vorsten op 25 april indienden. Het behelsde een zeer krachtige afwijzing van het Rooms Katholicisme en waarschuwing tegen de herwinning van de overmacht en de uitbreiding daarvan, met een kennelijk beroep op de reeds jaren lang bekende geestelijke gezindheid van de keizer: niet alleen in Duitsland, zo luidden de woorden, maar ook in de naburige koninkrijken der Christenheid bestaat bij vrome, godvrezende, goedgezinde mensen grote hoop en vertrouwen op uwe Roomse keizerlijke Majesteit en deze Rijksdag om in deze scheuring van de godsdienst toch de weg tot uitbreiding van Gods Woord te vinden; en verderop nogmaals: het voornemen van de keizer moge niet alleen Duitsland maar ook andere koninkrijken en provincies ten goede komen.

Nog later volgt een zin, in een afzonderlijke alinea, die de indruk maakt ingelast te zijn: de Evangelischen verzoeken, naast andere zaken, 'dat ook uwe keizerlijke Majesteit bij de koning van Spanje en in het bijzonder bij de regering van Brabant, in herinnering bringe, dat zulk een vervolging afgeschaft en verzacht worde'.

Het zeer uitvoerige stuk is een principiële maar ook concrete verdediging van het goed recht der Reformatie, het bepleit een wat uitgebreidere toepassing van de godsdienstvrede van Augsburg 1555, verwerpt het concilie van Trente, dat men woordelijk citeert omdat daardoor 'enige onweersprekelijke artikelen der Christelijke leer veroordeeld zijn', en neemt het vervolgens op tegen het z.g. reservatum ecclesiasticum van 1555, waaraan de Evangelischen van den beginne aan zich zeer geërgerd hadden. Dit bepaalde, dat een geestelijk heer, die van het Katholicisme

afstand deed, daarmee zijn inkomsten en wereldlijke rechten verloor. Men achtte dit in strijd met het beginsel: wiens gebied, diens godsdienst (*cuius regio eius religio*) en dat was het theoretisch ook zeker, maar een oplossing of intrekking was tot nu toe, en bleek ook thans, onbereikbaar; wij laten het verder rusten.

Het komt ons vooral aan op het pleidooi voor de Hervorming buiten Duitsland, in de 'provincies', **Brabant** met name. Was dit nu het gevolg van de Nederlandse bezending naar Heidelberg of van het werken van Lodewijk? Waarschijnlijk het eerste, omdat Brabant afzonderlijk vermeld wordt, waar de landvoogdes resideerde en waar zich het centrum van het protest bevond. Wel doet dit vragen of het verzoekschrift, dat Le Clerq overbracht, dan toch eigenlijk een beperkter basis had dan het voorgaf. In de tweede plaats blijkt duidelijk, dat niet de keizer, maar de Evangelische vorsten zich hier om de Nederlanden bekommerden. Hierin was **Frederik III** een hoofdpersoon.

Te Augsburg eerst aangekomen, toen men met de beraadslagingen over dit stuk al een eind op streek was, bleek hem dat Württemberg, Zweibrücken en Baden er volstrekt tegen waren om hem daarin nog te betrekken en er door zijn deelname het Gereformeerde element in te laten meespelen, wat de kansen voor de Lutherse slechts zou verminderen en tot politieke complicaties aanleiding zou geven. Toch kon men er de keurvorst, met het oog op zijn rang - 'Truchsess' van het Duitse rijk - moeilijk buiten houden en hertog August van Saksen, die dergelijke geschillen in het Protestantse kamp, en vooral een behandeling en beoordeling daarvan door de Rijksdag, beslist wilde voorkomen, bereikte een accoord.

Hij vond als Wittenberger Lutheraan, trouwens het verschil met de o.m. door Württemberg beleden ubiquiteitsleer niet minder groot dan dat tussen de Lutherse en de Calvinistische Avondmaalsleer. Aan zijn raadsman Lindemarin - 'er ist ein bew', dat is een boef, zei de keizer - komt wellicht de eer toe, hier een scheuring voorkomen te hebben. Heftige discussies zijn voorafgegaan totdat het adres niet door - dat wilden de Lutheranen niet meer - maar namens de Evangelische vorsten aan de keizer werd ter hand gesteld. Krachtig pleitend voor het volle recht der Reformatie, en het Katholicisme veroordelend, liet het zich over het Calvinisme niet uit: alleen de zeker op aandrang van de keurvorst van de Palts ingevoegde zin over Nederland kwam, maar zonder het woord te noemen, op Calvinistisch gebied. Aangenomen moet worden, dat dit alles is wat voor de Nederlanden op de Rijksdag te Augsburg 1566 is bereikt.

Tegenover zijn Lutherse mede-vorsten en tegenover de keizer zelf heeft Frederik, op grond van een eerder gesprek te Maulbronn, altijd volgehouden, dat hij de Augsburgse Geloofsbelijdenis aanvaardde en dat zijn Avondmaalsleer daar niet van verschilde; hij bedoelde de in 1540 gewijzigde tekst van artikel 10 daarin. Aan Lutherse kant kon men dit moeilijk voor lief nemen. De keizer heeft daarvan gebruikgemaakt en de keurvorst bepaald willen veroordelen en hem als niet-Lutheraan buiten de godsdienstvrede willen sluiten, aangespoord door de voornoemde Lutheranen, wier strijd tegen Frederik ook de Katholieken in hun kraam wel te pas kwam. Echter blijkt, dat het personeel van Württemberg zich bijzonder vijandig tegen de Jezuïeten, te Augsburg in het huis naast hen, gezind was en dezen met stenen gooide. Maar volk en vorsten dachten niet altijd gelijk.

Maximiliaan wist van het Calvinisme door horen zeggen niet veel anders dan dat het rebellie betekende. Met allerlei geruchten moet men hier rekenen, die ook wel eens overdreven zijn en niet steeds op feiten berusten. Men kan zelfs van een chaos van voorstellingen en denkbeelden spreken.

De pauselijke legaat schreef bijvoorbeeld, dat er in Duitsland al meer Calvinisten dan

Lutheranen waren en dat in het gevolg van de Calvinisten de anti-trinitarii en de sacramentariërs binnendrongen - en dat daarop tenslotte de Turken hun slag zouden slaan: alles de schuld van Luther, die naar de Kerk als Moeder niet heeft willen luisteren 'en God geve, dat de zonen, die hij heeft voortgebracht, hem nu maar verscheuren!' Hij meende ook te mogen zeggen, dat de Hugenoten wel voor twee derden van het Calvinisme af wilden, wat hij van de hertog van Württemberg gehoord had. De hofprediker van de keizer scheen gepreikt te hebben, dat de Gereformeerde avondmaalsleer 'een verdoemelijke, ketterse, godslasterlijke, oproerige en door eigengereide zwervende schriftgeleerden listig en naar menselijk inzicht en goedvinden verdichte leer' was. Zelfs de Lutherse vorsten spraken vaak zeer ondeskundig. Een hunner vond het Calvinisme nog erger dan het Zwinglianisme. Anderen meenden dat Calvinisme - 'dwalende en misleidende secte' - en Zwinglianisme beide leerden, dat in de sacramenten slechts ledige tekenen aanwezig zijn; doch dat de Calvinistische predikers een duistere leer, niet zo ledig, verkondigden, die moeilijk te vatten is; maar de ongeleerde man in de Calvinistische gebieden zou zich, zo verwachtten zij, toch wel aan het 'eenvoudige, duidelijke Bijbelwoord' houden en dan was er geen groot gevaar. Met dit goede woord trachtten de Lutheranen de keizer, die zijn veroordeling van Frederik eigenlijk reeds uitgesproken had, gerust te stellen.

Tot op zekere hoogte liet hij zich geruststellen. De keurvorst verdedigde zich op 14 mei met een korte rede, die veel indruk op de Rijksdag maakte als uitwerking van slechts één beginsel: 'in zaken, die mijn geweten aangaan, ken ik slechts één Heer, de Koning der koningen'. Hij beriep zich op de Schrift en verklaarde - wat bij de vorst, die zulk een aandeel had gehad in de totstandkoming en uitvaardiging van de Paltsische kerkorde met de Catechismus onbegrijpelijk blijft - van Calvijn eigenlijk niets te weten en diens geschriften niet gelezen te hebben.

Ofschoon zijn standhouden voor eigen overtuiging alle eerbied verdient, mag het toch niet zo voorgesteld worden, zoals nog al eens geschied is, alsof de keurvorst alleen maar het passieve slachtoffer van twee groepen vijanden in de Rijksdag is geweest. Zijn eigen schoonzoon, hertog Johann Wilhelm van Saksen, sprak van het 'duivelse Zwinglianisme' en de onbekeerlijkheid van zijn schoonvader. Dit is ook de tijd geweest, waarin - dank zij Bullinger, - wiens oordeel Frederik had ingeroepen, de zg. **Tweede Helvetische Confessie**, gematigd Calvinistisch, tot stand is gekomen. Vóór zijn komst had hij een 'wagen vol' Gereformeerde predikers naar Augsburg gezonden en uit de nuntiatuurberichten vernamen wij, dat hij bovendien voor en tijdens zijn verblijf met geschriften en andere middelen zeer actief het Calvinisme bepleitte.

Natuurlijk was dat zijn goed recht. Het ging nu eenmaal hard tegen hard en tot het eind van zijn verblijf te Augsburg, enkele dagen voor de sluiting van de Rijksdag, heeft hij voor zijn positie moeten strijden.

Zag het er voor het Calvinisme van den beginne aan bedenkelijk uit, ook in het 'Abschied', het door de keizer uitgevaardigde Rijksdagsbesluit van 10 juni, bleef het theoretisch buiten de godsdienstvrede gesloten. Praktisch gebeurde er echter niets en werd dus het Calvinisme in de persoon van de keurvorst van de Palts stilzwijgend getolereerd. De Katholieke keizerlijke raadsheer Zasius, zowel als de felle Lutheraan Heshusius oordeelden, dat het Calvinisme in Duitsland met deze Rijksdag een grote versterking had verkregen.

Wat betekende dit nu voor de Nederlanden?

Weinig. Wij weten, wat Maximiliaan aan de landvoogdes schreef, maar juist om het Calvinistisch karakter van de Hervorming in de Nederlanden, die ook staatkundig buiten zijn gezag vielen, deed hij niet méér. In een latere, zeer uitvoerige brief, die onze oude historieschrijvers gaarne citeren en die zijn broeder Karel overbracht,

schreef hij aan zijn zwager Philips 'dat men heftige raedtslagen in stoffe van Godsdienst selden had sien bedijen; waerover niet de genade alleen, maer selfs de voorsichtigheit, maet en mindering der gepleeghe strengheit vereischte' (1569).

Het jaar te voren, na de moord op Egmond en Hoorne, had de Prins van Oranje een treffende brief aan de staatsman en bevelhebber van de keizer, Lazarus van Schwendi - die de zo-even geciteerde brief waarschijnlijk geconcipieerd heeft en met de Nederlanden uitstekend bekend was - geschreven, waarin hij klaagde, dat alle goede raad van de keizer door Philips in de wind was geslagen, dat hetgeen Alva in de Nederlanden deed niet alleen indruiste tegen de staatsregelingen en verordeningen van het rijk, maar evenzeer tegen alle goddelijk en menselijk recht, en daarmee weerlegde hij de bezwaren, die Maximiliaan op scherpe wijze tegen het troepen werven voor de Nederlanden in Duitsland uitgesproken had.

Weer een aantal jaren later schreef de keizer, die hoe langer hoe meer week voor de onverzettelijkheid van Philips, dan ook aan de tolerante Katholiek Schwendi:

'Wat de Nederlantsche saeken betreft, omtrent de selve kan ik al soo weinig goetvinden, dat men de maet te buiten gae. Ten tegendeel ben ik wel indachtig, hoe dikwijls en tot wat einde, ik den Koning van Spanje heb geschreven en ten beste geraeden. Maer wat sal ik veel seggen, de Spaensche raedt was veel aengenaemer dan

mijn trouwe raedt. En nu wordense gedwongen bij sich selve hunne dooling te bekennen, en dat se selfs de voornaemste oorsaek sijn van dit quadt. Ik heb een goet oogmerk gehad, opdat die treffelijke en edele landtschappen niet so ellendelijk soudén verloren gaen. En hoewel se mijn raedt niet wilden volgen, soo dat ik reden heb, mij van 't raedtgeven 't onthouden, nochtans sal ik mij daer soo niet van onthouden, of ik sal noch trouwlijk al doen wat ik kan. Godt geve dat 'er een gewenschte vrucht uit voortkoome, en dat men eindelijk van sulke scherpe hulpmiddelen afstae, en 't bij die eerste laete blijven'.

Doch met deze brief uit 1576 hebben wij de grens van onze inleiding reeds met tien jaren overschreden. Wij keren dus tot onze stukken terug.

Het is uit zeker oogpunt onbegrijpelijk, dat men met de 'Smeekbrief' en het 'Vertoog' gemeend heeft iets te kunnen bereiken op de Rijksdag. De afzenders moeten óf in de waan verkeerd hebben, dat de keizer Maximiliaan positief Protestant was geworden en in die geest handelen zou; óf door de nood zó gedwongen en gedreven zijn geweest, dat zij iedere diplomatieke matiging in betoogtrant en uitdrukkingswijze hebben verwaarloosd om te sterker nadruk op hun enige doel te leggen. Beide zal het geval geweest zijn: het eerste was dan een vergissing te goeder trouw en bovendien lang niet zonder enige grond; het tweede was het gevolg van een te eerbiedigen overtuigdheid. Wie de teksten uit die dagen van strijd leest, ook die van de Lutheranen en die van de Rooms Katholieken, zal merken dat men - de Reformatie in Duitsland begon een halve eeuw oud te zijn en het concilie van Trente had zijn conclusies genomen - nooit en nergens een blad meer voor de mond nam. Nogmaals: het ging hard tegen hard. En dan nog maar pamfletten en pleidooien op papier tegenover brandstapel en zwaard. Dat de stukken van de leidende *gemeente Antwerpen* en zijn consistorie afkomstig zijn, is een veronderstelling van Van Toorenenbergen, waar alles voor pleit, en wel van de *Waalse, Calvinistische gemeente* aldaar.

Zijn tweede onderstelling, voor hem een zekerheid, dat Marnix van St. Aldegonde de auteur er van is, heeft bij Fruin tegenspraak en bij Elkan twijfel ontmoet, er is zelfs over gepolemiseerd. Zeker komt Marnix in aanmerking; hij had ook juist namens de

Edelen contact met het Antwerpse consistorie, en de scherpheid van de aanval in beide pleidooien is voor zijn pen niet vreemd. Een redenering uit het ongerijmde kan niet licht als een historisch bewijs gelden; maar wij moeten wel zeggen - aangezien Junius de auteur blijkens zijn autobiografie niet is en Taffin en Saravia chronologisch niet in aanmerking komen - dat niemand beter dan *Marnix de inspirator en schrijver* heeft kunnen zijn. Bepaalde passages, zoals over het ketters karakter van de Roomse Kerk, in de 16e eeuwse polemieken gebruikelijk, wijzen misschien op zijn auteurschap. Merkwaardig is de ik-vorm, die enige malen in de 'Smeekbrief' voorkomt en daaruit weggewerkt had behoren te worden, nu hij door een meervoudige groep van overigens niet met namen genoemde gemeenteleden ondertekend is. Ook het 'Vertoog' heeft eenmaal de ik-vorm, eveneens de rede van Marnix in de Rijksdag van 1578.

De 'Smeekbrief', waarvan men de lange, 16de eeuwse zinnen nu maar voor lief moet nemen, is de smartekreet van een Kerk, die zucht onder het juk van haar vijanden. Tegenover de foltering, in het bedenken waarvan de tegenstander onuitputtelijk is en tegen heel de inquisitie zelfs, wil men de lijdzaamheid trachten te bewaren, zoals de martelaren van de vroege Kerk. Maar men weet toch ook van de wraak Gods voor de Zijnen op ongerechte vorsten, van de farao af. Nu wordt er tweemaal verzoek aan de keizer gedaan.

Ten eerste dat hij, met de Evangelische stenden in het rijk, bij de koning tussen beide kome, opdat toch niet nog altijd de Hervormden in de Nederlanden onverhoord door een ongerechte inquisitie worden veroordeeld. Dit is de oude klacht, ons ook zo goed bekend uit de brief van 1561 en uit de documenten uit Frankrijk. Uitgangspunt is hier opnieuw, dat het de slechte raadgevers zijn, die de koning tot deze boze manieren brengen. Ook dit strookt nog altijd met wat in 1561 geschreven werd. Nu het reeds vijf jaar later is, blijkt hieruit wel hoezeer dit gemeend was en dat men nog steeds een onafhankelijke en rechtvaardige uitspraak van de koning in beginsel niet tot de onmogelijkheden rekende.

Het tweede deel van het verzoek is een pleidooi voor de bijeenroeping van een eigen rijksconcilie om tegenover dat van Trente zelfstandige besluiten in zake de godsdienst te nemen. De keizer wordt gewaarschuwd tegen het blijven hinken op twee gedachten - een waarschuwing, die bij- de voorstelling, die men zich van Maximiliaan II gemaakt blijkt te hebben, wel paste -; maar tevens toont men zijn aarzelingen te midden van deze hoogst ernstige politieke verhoudingen wel te begrijpen. De brief wil, dat de keizer deze in het geloof overwint. Tenslotte wordt hij politiek opgezet tegen de paus, wiens uitgebreide wereldlijke macht, zoals ook door de Lutheranen zo dikwijls is gezegd, niets dan inbreuk op die van het keizerrijk betekent. Zo pleit deze 'Smeekbrief', uit de ellende der inquisitie, vaak op een agressieve manier. Het is te doen om het herstel van de ware aanroeping Gods en daarom doet de brief in zo sterke mate dit soms zelfs min of meer dreigende beroep op 's keizers geweten.

Eén punt, een onderstelling, die in het begin genoemd is, heeft nog toelichting nodig. In de grote slotpassage van de brief is sprake van een bijlage, een toegevoegd openbaar geschrift, 'publicum scriptum'.

Van Toorenenbergen dacht hier aan de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Ritter acht dit uitgesloten en vermoedt, omdat het aan Philips gericht was, dat het 'Bedencken' bedoeld is. Het eenvoudigst is echter hier aan het 'Vertoog' te denken, het enige stuk, in tegenstelling tot de beide andere, die voor Philips II bestemd waren, dat aan Maximiliaan II zelf gericht is. Van Langeraad beredeneert ditzelfde met de woorden ook van het begin van de 'Smeekbrief'. Van Toorenenbergen meent, dat het '*Vertoog*' bovendien, naast de *Confessio* dus, met de 'Smeekbrief' meegezonden is.

Over de inhoud van het 'Vertoog', dat eerder ontworpen was dan de Smeekbrief, maar ook naar aanleiding van de bijeenroeping van de Rijksdag, is in deze inleiding reeds veel gezegd en bovendien maakt de uitvoerige titel volkomen duidelijk wat er bedoeld is. Een hoofdelement in dit pleidooi is de uiteenzetting van de roeping van de vorst ten aanzien van de ware godsdienst en wel gegrond op Deuteronomium 17, Jesaja 49 en 60, Psalm 2 en 72. Hij is bewaarder van de Wet. De vorst mag hierin niet 'neutraal' zijn, maar ook niet de willoze dienaar van een andere macht. Hem wordt een compromis-politiek, die op twee gedachten hinkt, ontraden; hierbij heeft het 'Vertoog' aan het Interim van 1548 gedacht.

Het herstel van de zuivere godsdienst houdt het 'Vertoog' voor een hoofdagendapunt van de Rijksdag. Aandringen, pleiten en dreigen mengen zich ook hier dooreen. Drie aanbevelingen worden gedaan om het doel te bereiken: de opsporing van de eigenlijke bronnen van alle dwaling - zij zijn te vinden in het Rooms Katholicisme; de beoordeling der ketterijen - hierbij speelt het uitsluitend gebruik van het Latijn als kerktaal een zekere rol. Het feit, dat zowel de 'Smeekbrief' als ook het 'Vertoog' oorspronkelijk in het Latijn zijn opgesteld, vindt zijn natuurlijke verklaring in de bestemming, die zij hadden: officiële adressen aan de keizer op de Rijksdag; zij moesten dus voor een ieder leesbaar zijn.

Dat de aanval op de Latijnse kerktaal hierdoor verzwakt werd, kan men nauwelijks zeggen. Als aangewezen middel tot de uitroeiing der ketterijen in de derde plaats, kan een synode gelden, samen te stellen uit niet alleen Duitsers. Hier wordt dus gestreefd naar het verkrijgen van ruimte ook voor niet- Luthers Protestantisme. Terwijl erkend wordt, dat de Nederlanden geen wettig recht in het rijk hebben, worden drie gronden aangevoerd waarop men toch dit pleidooi meende te mogen voeren: de goede verhouding tot het huis Habsburg, het belang van een gemeenschappelijk onderzoek der moeilijkheden - waarbij erkend wordt, dat in de Avondmaalsleer een verschil van betekenis bestaat - en tenslotte het belang van de eenheid der Christenheid. Het 'Vertoog' heeft in wezen dezelfde strekking als de kortere 'Smeekbrief'. Tot tweemaal toe wordt ook hier de zuivere aanroeping Gods als hoofddoel gesteld. Het eindigt met een samenvatting van alle aangevoerde punten.

Van de oorspronkelijke Latijnse tekst van de 'Smeekbrief' kende Van Toorenenbergen twee afschriften: een in het bezit van het Historisch Genootschap in de U.B. te Utrecht, en een in het Brits Museum te Londen, M.SS. Coll. Galba C. II. 80, p. 279-291. Van Langeraad voegt een derde afschrift toe, Rijksarchief te Brussel, Pièces du XVIe siècle, t. I, f° 175-177, dat zich bevindt te midden van bescheiden van het consistorie te Antwerpen of daarmede in verband staande.

Van de oorspronkelijke Latijnse tekst van het 'Vertoog' heeft Van Toorenenbergen herdrukt een exemplaar, dat in het bezit van Mr. J. T. Bodel Nijenhuis te Leiden was; in het bezit van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (U.B. te Leiden) bevindt zich een exemplaar, waarvan de blz. 37-40 ontbreken.

De Nederlandse vertalingen, die Van Toorenenbergen geeft, zijn ontleend aan een uitgave der Nederlandsche Geloofsbelijdenis bij Boitet te Delft, 1741, maar door deze weer aan Antonius Thysius, Leere ende Order der Nederlandsche, soo Duytsche als Walsche / Ghereformeerder Kercken, Amsterdam 1625, resp. blz. 78-84 en 85-120.

Onze vertaling is nieuw; het 'Vertoog' is bekort, waardoor de samenhang duidelijker moge uitkomen; een groot aantal verwijzingen naar Bijbelplaatsen voegden wij toe.

Literatuur:

- Chr Lehmann, *De pace religionis acta publica et originalia*, I, Frankfurt a.M. 1707.
 Aller des H. Ram. Reichs gehaltenen Reichs-Tdge, 13561654, Frankfurt a.M. 1720.
 F. D. Häberlin, *Neueste Reichs-Geschichte*, 6. Bd., Halle 1778.
 Nuntiaturberichte aus Deutschland, 2. Abt. 5. Bd., bearb. v. J. P. Dengel, Wien-Leipzig 1926.
 Franciscus Burgkardus, *De autonomia*, Das ist: Von Freystellung mehrerley Religion und Glauben, Miinchen 1568, 1593 en 1602 (K.B., 's-Gravenhage).
 M. Koch, *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilians II.*, 2 Thle., Leipzig 1857.
 R. Holtzmann, *Kaiser Maximilian II. bis zu seiner Thronsbesteigung*, Berlin 1903.
 V. Bibl, *Korrespondenz des Kaisers Maximilians II*, 15641567, 2 Bde., Wien 1916-1921.
 V. Bibl, *Maximilian II, der rätselhafte Kaiser. Ein Zeitbild*, Hellerau bei Dresden, 1929.
 B. G. Struve, *Ausführlicher Bericht von der Pfaltzischen Kirchen-Historie*, Frankfurt 1721.
 A. Kluckhohn, *Briefe Friedrichs des Frommen*, 2 Bde., Braunschweig 1868-1872.
 A. Kluckhohn, *Friedrich der Fromme 1559-1576*, NeirdEngen 1879.
 F. von Bezold, *Briefe des Pfalzgrafen -Johann Casimir*, L Bd., Miinchen 1882.
 M. Ritter, über die Anfdnge des niederländischen Aufstandes, *Historische Zeitschrift*, N.F., 22. Bd. 1887, blz. 385-434.
 B. Petri Canisii S.I. *Epistulae et acta*, con. O. Braunsberger, V, Friburgi 1910.
 G. Ritter, *Die Weltwirkung der Reformation*, Leipzig 1941.
 G. Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. 1, 2de dr., Amsterdam 1671.
 D. Gerdes, *Scrinium Antiquarium*, I, p. II, GroningaeBremae 1748.
 M. L. van Deventer, *Het jaar 1566*, 's-Gravenhage 1856.
 J. van Vloten, *Nederlands opstand tegen Spanje*, Haarlem 1856.
 Jacques de Wesembeke, *Mémoires*, Bruxelles- La Haye, 1859.
 R. Fruin, *Verspreide Geschriften*, dl. VI, 's-Gravenhage 1903.
 F. W. Cuno, *Franciscus Junius der Altere*, 1545-1602, Amsterdam 1891.
 F. Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der Niederländische Aufstand*, Halle a.S. 1908.
 A. A. van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde*, 1939.
 A. Elkan, *Johann und Philipp von Marnix während des Vorspiels des niederländischen Aufstandes 1565-1576*, Leipzig 1913.
 M. Dierickx, *De eerste jaren van Filips II*, 1555-1567 in: *Alg. Gesch. der Nederlanden*, IV, Utrecht 1952.

**Vertoog van de Kerken van Christus, die in de verschillende
provincies van België¹ zuchten onder het juk van de Antichrist,
aan de zeer machtige
Heer Maximiliaan,
door Gods genade onoverwinnelijk keizer van het
Romeinse keizerrijk, altijd Vermeerder
enz.**

waarin de plicht van een Christelijke Overheid
wordt beschreven en de weg tot het
opheffen en verzoenen van de godsdienstgeschillen,
en tot het recht instellen van de Kerken
kort uit het Woord van God wordt aangetoond.

Psalm 2

*Kust de Zoon opdat Hij niet toornt en gij
onderweg niet te gronde gaat,
want zeer licht ontbrandt Zijn toorn*

M.D.LXVI

(1566)

Het Vertoog begint met een betuiging van hulde aan de keizer en de verklaring, dat de afzenders in **de Nederlanden** onder de verdrukking van de Antichrist zuchten en nu te gelegenheid van de Rijksdag te Augsburg aangrijpen om zulks aan de keizer bekend te maken, omdat zij gehoord hebben, dat deze Rijksdag vooral uitgeschreven is om over de godsdienstzaken te beraadslagen. De schrijvers onderstellen, dat de keizer, met opheffing van de geschillen en ketterijen, zal trachten de religie 'in haar oorspronkelijkheid te herstellen'. Om de keizer hierin aan te moedigen en hun eigen inzicht daarin tevens duidelijk te maken, doen zij op hem in het belang van deze zaak het volgende beroep:

'Dit is een grote en moeilijke maar nodige onderneming en hoe zwaarder en bezwaarlijker zij is, des te groter dank zal uwe keizerlijke Majesteit zich zowel bij God als bij alle vrome lieden verwerven, indien zij er in slaagt dit voornemen - dat voor en na velen te vergeefs beproefd hebben - tot een gelukkig en al gedurende vele jaren gewenst einde te brengen. En zeker is deze zaak waard, dat alle keizers, koningen, vorsten en overheden haar met ijver behartigen, omdat de Heere wil, dat zij niet alleen politieke zaken en die op de burgerlijke vrede betrekking hebben - waarvan de voornaamste zenuw de zuiverheid en ongeschondenheid van de godsdienst is - in behandeling nemen, maar Hij hen ook tot bewaarders van de eerste tafel Zijner geboden, dat is van de ware leer en de zuivere eredienst, heeft aangesteld.

Hierop heeft het betrekking, dat Mozes, de zeer wijze wetgever van het Israëlietische volk, voor de koningen deze regel voorschrijft: gij zult over u de koning aanstellen, die de Heere uw God u verkiezen zal; en onmiddellijk daarop: wanneer hij nu op de koninklijke troon gezeten is, dan zal hij voor zich een afschrift laten maken van deze wet voor het aangezicht van de priesters en Levieten. En dat zal hij bij zich hebben en daarin zal hij lezen alle dagen van zijn leven om te leren vrezen de Heere zijn God en

¹ Met België wordt de Zuidelijke Nederlanden bedoeld

te bewaken alle woorden en alle bepalingen van deze wet om die te doen. Zijn hart mag zich niet verheffen boven zijn broeders, noch mag hij van het gebod afwijken ter rechter- of ter linkerhand, opdat hij zijn dagen verlange in zijn koninkrijk, hij en zijn zonen te midden van Israël 7).

'Hier heeft uwe keizerlijke Majesteit een nauwkeurige en schone omschrijving van het koningsambt. De Heere wil dus, in de eerste plaats, dat de koning de onschendbare Wet Gods op Schrift heeft, en dit niet alleen, maar dat hij haar met ijver leest en herleest, niet slechts eenmaal gedurende een kort ogenblik, maar alle dagen van zijn leven. Vervolgens, dat de koning daardoor God, die de apostel de Koning der koningen en de Heere der heren en de alleen Onsterfelijke noemt 8), leert ontzien en vrezen, Zijn geboden met een ernstig gemoed gehoorzamen en daarvan niet in de geringste mate afwijken. Aan de koningen, die volgens de hier uiteengezette regel trachten zonder bedrog het beleid van hun regering te voeren, houdt de Heere een ontzaglijke belofte voor, nl. dat zij lange tijd en gelukkig zullen regeren en dat hun zonen zonder onderbreking zullen opvolgen.

'Hieruit, roemruchte keizer, kan uwe Majesteit opmaken, niet alleen op welke wijze de regering van het zeer grote keizerrijk, door u aanvaard - opdat gij eerlang aan Christus de Heer, voor wiens rechterstoel ook gij moet verschijnen, rekenschap van uw regering kunt afleggen - gelukkig en heilzaam zal zijn, maar ook hoe de opvatting niet slechts

7) Deut. 17 : 15, 18, 20.

8) I Tim. 6 : 15.

onjuist doch verderfelijk en goddeloos is van hen, die zich van de allerdroevigste en ellendigste toestand der Kerk niets aantrekken, maar koningen en vorsten trachten wijs te maken, dat de zorg voor de godsdienst en de leer hun niet aangaat. Wie zal de geboden opsommen, waardoor de Heilige Geest - die werkelijk de Geest der waarheid is en heet 9) - het tegendeel getuigt, verzekert en beveelt? De boeken der profeten staan vol van de strengste berispingen, waarmede zowel de koningen van Juda alsook die van de tien stammen om hun verwaarlozing en de verbastering van de goddelijke eredienst zeer heftig bestraft en zij zeer ernstig vermaand worden om die te herstellen en te reinigen'.

Als voorbeelden worden Salomo, Asa, Josafat, Hizkia, Jozua genoemd en uitvoerig David, met I Kronieken g3, Psalm 2 10, uitlopende op Daniël 2 en Openbaring 18 en 21. De beschrijving en de val van Babylon worden op Rome toegepast. Daarna volgt het betoog, dat er een beslissing genomen dient te worden:

'Maar om tot ons punt van uitgang terug te keren, uit de boven aangehaalde getuigenissen van Mozes en David blijkt, dat hevig dwalen en zich vergissen de wijzen dezer wereld, die menen, dat zij Christus en Belial tegelijk kunnen dienen en die een soort nieuwe godsdienst construeren, volkomen vreemd aan en verschillend van het Evangelie - dat de apostel het woord des kruises noemt 10) - alsof men gemakkelijk aan de tafel van Christus en aan die van de demonen deel kan hebben, hetgeen Paulus volstrekt ontkent 11). Dezen nu, ofschoon zij wel iets door veinzerij schijnen te bereiken, nl. de uiterlijke rust en een zekere vrede in deze wereld, dwalen niettemin van de bestemming van een Christenmens, te weten van de vrede van een gemoed, dat in Christus gerust is en de vaste verwachting van het eeuwige leven bezit, zover af als het maar kan. Ja, zelfs zijn zij zeer dikwijls gedwongen eer het tegendeel

te ondervinden en te verdragen van wat zij in hun huichelarij hoopten te verwerven en vinden zij in plaats van schatten sintels.

'Dit leren maar al te duidelijk ontelbare huiveringwekkende voorbeelden, die onze eeuw, nadat het licht van het Evangelie opnieuw ontstoken is, ons in overvloed heeft verschaft en de herinnering waaraan, omdat het ons niet onbekend is dat zij hatelijk kan zijn, wij thans met enige moeite daar zullen laten, om met één voorbeeld uit het Oude Testament uwe keizerlijke Majesteit duidelijk te maken, hoe belachelijk en dwaas de overtuiging

9) Joh. 16 : 13.

10) I Cor. 1 : 28.

11) I Cor. 10 : 21.

is van hen, die menen dat zij met ontveinzing van de door hen gekende waarheid de grenzen van hun rijken en gebieden niet alleen kunnen beschermen en handhaven, maar ook nog wijd en zijd uitbreiden.'

Dan volgt als voorbeeld de geschiedenis van Jerobeam, uitlopend op de val van zijn geslacht, met Achab en Izebel.

'Hieruit ziet gij dus, onoverwinnelijke keizer, hoe ongelukkig de raadslagen zijn van hen, die de weg tot het behouden en vermeerderen ,van hun rijken in Gods Woord voorgeschreven, verwaarlozen, bespotten, minachten en zich inbeelden, dat zij hun heerschappijen wel door hun menselijk inzicht vermogen te beschermen en te behouden. Dat uwe keizerlijke Majesteit zich voor deze goddeloze en zeer onjuiste opvattingen strikt hoede, bevelen wij haar met oprechte ernst en de grootste aandrang aan en bezweren wij haar, opdat de Heere, die een ijverig God is en alle valse schijn haat en veracht, niet in toorn ontsteke en tegen het Oostenrijkse Huis - welks voorspoed en behoud wij van ganser harte wensen - hard optreedt en woedt, zoals wij reeds gezegd hebben, dat Hij het geslacht van Jerobeam grondig uitgeroeid heeft. Domheid, dwaasheid, ja goddeloosheid is de wijsheid van hen, die menen, dat uwe keizerlijke Majesteit op twee gedachten vermag te hinken en twee zo aan elkaar tegengestelde heren, namelijk Christus, de Zoon Gods - van Wie als een leenrecht uwe keizerlijke Majesteit dit rijk ontvangen heeft - en de Antichrist, de mens der boosheid, die in opstand is tegen al wat God genoemd wordt 12), in staat is te dienen en dit uwe keizerlijke Majesteit met argumenten van menselijke redenering trachten aan te praten. Vreselijk immers is het oordeel van God, waarmee Hij de kerk te Ephese zeer streng bestraft, zeggende: *Och, of gij koud waart of heet. Maar omdat gij lauw zijt en noch koud noch heet, zal Ik u uit Mijn mond uitspuwen* 13).

Deze bedreiging is inderdaad ontzettend omdat zij het gemoed van alle mensen, in wie nog een vonkje van vroomheid is, terecht schokt en te meer de harten behoorde te treffen en te doen ontstellen van de Christelijke overheden, van wie de Heere wil dat zij zoveel te warmer gloeien en branden in de liefde tot God als zij boven andere stervelingen hoog geplaatst en met grotere gunsten toegerust zijn. Moge derhalve uwe keizerlijke Majesteit het eerste agendapunt van de bijeengeroepen vergadering, namelijk de zuivering van de bedorven leer, met ijver en trouw behandelen. Dan zal zij niet slechts in de verdere punten van

12) II Thess. 2 : 3, 4.

13) Openb. 3 : 15, 16.

onderhandeling goed succes ondervinden, maar ook de vijanden, die de grenzen van uw rijk zeer ernstig bedreigen, op de vlucht drijven, verslaan en overwinnen'.

Vervolgens wordt herinnerd aan het optreden van koning Hizkia¹⁴⁾ en als samenvatting van de argumentatie I Samuël 2 : 30 aangehaald: want wie Mij eren, zal Ik eren, maar wie Mij versmaden zullen gering geacht worden. Dit komt ook voor in de brief van Calvijn aan Antoine de Bourbon, boven blz. 67.

'Maar iemand zal hier misschien tegenwerpen: waartoe dit alles? wat gaat ons, die het volk van het Nieuwe Testament zijn, aan wat er te lezen is over de daden en woorden van koningen in het Oude Testament? Luister, bezweer ik u, wie gij ook zijt. De apostel zal u antwoorden: *al wat te voren geschreven is, werd tot ons onderricht geschreven* 15). Christus de Heere zelf verwijst ons in Lucas 16 en 24 naar wat geschreven staat in het Oude Testament. Meent gij dan, dat dit woord door ons, zonder zeer zware zonde, genegeerd kan worden, waarvan onze Verlosser getuigt, dat zelfs niet een jota of tittel voorbij zal gaan eer alles zal zijn geschied 19)? Of denkt gij, dat God thans ongelijk aan Zichzelf en een ander is dan Hij eenmaal was? Gij vergist u ten enenmale. Intussen, onoverwinnelijke keizer, opdat het uwe keizerlijke Majesteit niet onbekend zij, dat de Heilige Geest ook heeft geleerd en nauwkeurig voorgeschreven wat het ambt van koningen en vorsten is in de tijd van het Nieuwe Testament, overwege hij grondig hoe Jesaja 49 dat heeft beschreven.'

Dit hoofdstuk, met name vs. 34: koningen zullen uw voedstervader zijn en hun vorstinnen uw zoogsters, en Jesaja 60 : 11-16, evenzo Psalm 2 en 72 worden toegepast op de tijd en de Kerk van het Nieuwe Testament. Uitgaande van I Timotheüs 2 : 1 en 2 volgt dan de Calvinistische theorie over het koningsambt, waarin dit vertoog verder gaat dan andere pleidooien:

'Uwe keizerlijke Majesteit kan hier, als op een schilderij, dat een levendig beeld van het koninklijk ambt voorstelt, zien wat de Heere van haar verlangt, namelijk dat zij de godsdienst, die op de eerste tafel is bevolen, dat is de leer betreffende het geloof en de goddelijke eredienst, de ware heiliging van de sabbat, en vervolgens de eerbaarheid, waaronder de geboden van de tweede tafel begrepen zijn, beschermt en bevordert en met de hoogste ijver uitroeit hetgeen in strijd is met de ware dienst van God en de uitwendige zuiverheid en eerbaarheid der zeden. Ditzelfde

14) II Kon. 18: 22.

15) Rom. 15 : 4.

16) Matth. 5 : 18.

behandelt, betoogt en bewijst in den brede Paulus in Romeinen 13. En om het in één woord te zeggen: wat na de openbaring van het licht van het Evangelie past aan Christen-keizers en -koningen, leert de Heilige Geest in Openbaring 17'.

Na een scherp-polemische toepassing van dit hoofdstuk, werpt het 'Vertoog' zich nu regelrecht op **het belangrijke onderwerp**, dat op de Rijksdag ter sprake moet komen. 'Opdat zij het doel, dat uwe keizerlijke Majesteit zich voorgesteld heeft bij de bijeenroeping van deze zeer grote vergadering der vorsten, namelijk de uitroeiing van alle onenigheden en dwalingen en het herstel en de zuivering van de reine religie, moge bereiken, menen wij, dat voornamelijk drie hoofdpunten overwogen moeten worden.

Ten eerste moeten de bronnen van alle dwalingen worden opgezocht en dichtgestopt.

Vervolgens moet worden besproken wie het vooral zijn, die ketterijen, die niet langer te verdragen zijn, uitzaaien, en het kwelwater van alle dwalingen zijn.

Tenslotte moet met ijver en nauwkeurigheid nagegaan worden, hoe de ketterijen uitgeroeid en de zo lang reeds verlangde eendracht en de met aandrang verwachte reiniging van de religie werkzaam kunnen worden. Wat wij ten aanzien hiervan op grond van Gods Woord oordelen, zullen wij, om uwe keizerlijke Majesteit niet te bezwaren, kort uiteenzetten en wij twijfelen niet of deze onze toewijding, waarmee wij streven om haar in haar vrome en een Christenkeizer waardige pogingen te helpen en te steunen, zal haar aangenaam zijn.'

De drielige onderscheiding wordt niet heel scherp volgehouden; de argumentatie betreft zowel de leer als de kerkelijke praktijk en komt op het volgende neer.

Als eerste bron van ketterijen moet de satan, de vader der leugen 17) beschouwd worden; als tweede de onwetendheid ten aanzien van de Heilige Schrift 18), 'gelijk heel het beloop van de kerk geschiedenis bewijst'.

Hieruit komen de dwalingen voort betreffende de leer van de rechtvaardiging, de goede en overvloedige goede werken, de vrije wil; de volkomenheid van het enige offer van Christus, de aanroeping van God alleen 19) en niet van gestorvenen, de sacramenten, het vagevuur, de ceremoniën, de Schrift en haar gezag, de soevereiniteit van de paus, de eerbijding en het materialisme van episcopaat en pausdom; 'indien deze bronnen niet gestopt worden, zal men vergeefs beramen, hoe de kleine stromen te doen opdrogen en de vrede en eendracht te herstellen en te bevestigen'.

17) Joh. 8 : 44.

18) Matth. 22: 29.

19) Vgl. Melanchthon en Calvijn die de zuivere aanroeping Gods ook centraal stellen.

Het tweede punt: wie de ketterijen uitzaaien wordt beantwoord met: de Roomse Kerk, vooral de paus, en wel op het punt van de Mis, waartegen uitvoerig bezwaren van Christologische en Trinitarische aard worden ingebracht, en van het priesterdom. Een bijzonder reformatorisch belang komt nog aldus ter sprake:

'Toen de tijd vervuld was, heeft de Heilige Geest aan de apostelen en anderen, die daartoe verkozen waren, de verscheidenheid van talen geschonken en deze geheiligd, opdat iedere taal Christus zou belijden en aanroepen. De pauselijke echter, dit werk van de Heilige Geest veroordelend en als dwaasheid beschouwend, hebben niet gewild, dat God door de Duitsers, de Hongaren, de Fransen, de Italianen, de Spanjaarden, de Polen, de Engelsen, de Schotten enz. anders dan in het Latijn aangeroepen werd, in strijd met de duidelijke leer van de Heilige Geest, die zegt, dat vijf woorden met verstand gezegd beter zijn dan tienduizend zonder begrip uitgesproken 20).

Tenslotte het positieve herstel. Het 'Vertoog' vraagt van de keizer en de andere Christenvorsten wegneming van de misbruiken. Hier klinkt een echo van de godsdienstvrede van Augsburg: 'dat iedere overheid de Kerken in haar gebied moet reinigen'. Daarop moet echter meer volgen in overeenstemming met het boven reeds genoemde Calvinistische inzicht:

'Wanneer die openbare misbruiken en grove afgoderij opgeheven zijn, mogen uwe keizerlijke Majesteit en de overige vorsten niet menen, dat hun taak daarmee afgelopen is. Want evenals het niet voldoende is, wanneer de landman zijn akker van

distels en doornen zuivert, maar hij hem ook verder moet verzorgen en er goed zaad in laten zaaien, zo brengt een Christenoverheid slechts de helft van haar taak tot stand indien zij, na de uitroeiing van de dwalingen, niet zorgt voor de verkondiging van de oprechte leer van Christus.

Derhalve is het in de tweede plaats nodig, dat uwe keizerlijke Majesteit opdracht geeft, dat het zuivere Evangelie van Christus openlijk geleerd wordt en dat zij er van overtuigd zij, dat het haar niet vrij staat, dit naar de geest van deze tijd te verdraaien, te buigen en te verkeren - zoals zij van oordeel geweest zijn, die destijds het Interim 21) hebben uitgedacht, en zeer velen heden ten dage nog menen, die dulden dat uwe keizerlijke Majesteit en sommige andere vorsten tussen hemel en aarde in twijfel blijven dobberen en hangen - maar dat

20) I Cor. 14 : 19.

21) Het Interim van 1548, op de Rijksdag ook toen te Augsburg uitgeschreven.

het zuiver verkondigd moet worden en naar de maatstaf door de Heilige Geest in de heilige Schriften voorgeschreven, indien uwe keizerlijke Majesteit de toorn van haar eeuwige en almachtige koning Jezus Christus niet tegen zich wil inroepen.'

Volgt een pleidooi voor een nieuw en zo algemeen mogelijk vrij concilie, met sterke aandrang om daarbij niet alleen de **Duitse Lutheranen maar ook de Gereformeerden** - hoewel niet met name genoemd - te betrekken, die van de godsdienstvrede van Augsburg theoretisch uitgesloten waren, hetgeen eerst door de vrede van ~ster en Osnabrück in 1648 veranderen zou:

'Wanneer deze twee grondslagen aldus gelegd zijn, moet men verder gaan. Aangezien *de zaak van de religie niet slechts één natie en taal maar alle volken van de Christelijke wereld aangaat*, moet men tot een vrij, openbaar en vredelievend gesprek of Christelijke synode 22) uit alle provincies geleerde, gematigde en op vrede uit zijnde theologen bijeenroepen, die niet alleen - nadat eerst gehoord 23) en vervolgens uit het Woord van God weerlegd zijn degenen van wie zij menen, dat ze in de leer afdwalen van de analogie 24) des geloofs - uitspraak doen, welke leerstellingen onjuist, goddeloos en lasterlijk zijn - wat voor iemand begiftigd met het oordeel om de geesten te kunnen onderscheiden 25) op grond van de heilige Schriften en de symbolen niet moeilijk te beoordelen is - maar ook in de vreze Gods opletend nagaan, hoe de verkeerde leringen het best weggenomen en uitgeroeid kunnen worden en de afwijkende gemoederen der mensen zo mogelijk - het is immers noodzakelijk dat er ketterijen zijn tot aanwijzing van de uitverkorenen 26) - bevredigd kunnen worden, opdat alle Kerken, die de leer van het Evangelie, met uitsluiting van de tirannie van de Antichrist, omhelsd hebben, hetzelfde gevoelen, belijden en leren.

Op deze eendracht valt niet te hopen, wanneer niet ook de naties van buiten er bij betrokken worden en ook zij opgeroepen worden, die thans door de vasthoudende oordelen van enkele weinigen, zonder dat er wettig onderzoek van hun zaak plaats gehad heeft, bezwaard, belasterd en veroordeeld worden. Indien immers uwe keizerlijke was een tijdelijk accoord tussen Evangelische leer en R.K. vormen, te Leipzig nog iets Evangelischer gemaakt, doch door de meesten als mensenwijsheid grondig verworpen.

22) Ter vervanging van het door de Protestanten niet erkende concilie van Trente. zie blz. 65.

23) De bereidheid om de Katholieken te horen staat hier tegenover het bezwaar, dat de

Protestanten nooit gehoord werden.

24) Rom. 12 : 7.

25) I Cor. 11 : 19.

23) I Cor. '2 : 15; I Job. 4 : I.

Majesteit slechts enige theologen uit Duitsland liet bijeenroepen en door hen over de in geding zijnde punten van de leer oordelen, zonder dat de anderen, wier zaak het niet minder dan van de Duitsers is, opgeroepen of verhoord waren, zou de verdrukke Kerk niet (in haar geheel) geholpen zijn, maar zullen er nog meer en heviger twisten dan waardoor zij nu zo jammerlijk verscheurd wordt, gaande gemaakt worden. En wat voor begrenzing zal er dan aan de onrechtvaardige veroordelingen zijn, wanneer enige weinige theologen vrijheid krijgen de afwezigen en die niet gehoord zijn, naar hun neigingen te veroordelen? Welke verwarring in de religie zal er tenslotte het gevolg van zijn, indien aan de Kerk van elke natie veroorloofd wordt de leerstellingen van een ander volk, dat niet aanwezig en gehoord is, af te maken?

Indien de Duitsers dit zouden trachten en daarna de Fransen het deden, en wederom de Engelsen en de Schotten, tenslotte ook de Polen en de Kerken van de overige naties dit tot hiertoe in de Kerk van Christus ongebruikelijke voorbeeld volgden, wat voor grens of einde zal er dan zijn aan de vooroordelen, onrechtmatige veroordelingen en dodende geschillen? Daarom moeten er uit alle naties enkelen bijeengeroepen worden, en het algemene onderzoek tot oordeel over de zaak mag in geen geval aan weinige personen uit één volk overgelaten worden.

Dergelijke vrije, openbare bijeenkomsten van geleerde mannen, die op grond in de eerste plaats van Gods Woord uitspraak deden over godsdienstgeschillen, zijn steeds een bijzonder geneesmiddel geweest om ingevreten ketterijen er uit te krijgen en een uitstekend tegengif tegen opkomende en welig tierende dwalingen. Daarentegen hebben echter heimelijke veroordelingen van afwezigen en onverhoorden, en de vooroordelen van weinigen aanleiding gegeven tot zeer zondige strijd en twisten. En zelfs de heidenen weten, dat het onmenselijkheid, onrecht, ja tirannie is om iemand onverhoord te veroordelen.

'Indien iemand zou vragen, hoe zulk een synode bijeengebracht en georganiseerd zou kunnen worden, is het antwoord gemakkelijk. In de heilige Schriften namelijk en in de kerkgeschiedenis bestaan er talloze voorbeelden van vrije en vredelievende bijeenkomsten, waaraan het niet moeilijk is te ontleen, hoe zulk een handeling met goed gevolg begonnen en beëindigd kan worden. En de geleerden zullen niet ontbreken, onoverwinnelijkste keizer, die de geschiktste manier en vorm weten aan te wijzen, indien zij maar de overtuiging hebben gekregen, dat uwe keizerlijke Majesteit de ere Gods en de zuivering van de leer van Christus met oprechte toewijding en ernst zoekt. Vertoog van de Kerken

'Op deze, onoverwinnelijkste keizer, en niet op andere manier zullen de ketterijen kunnen worden uitgeroeid en de Kerken van alle naties - want niet van één, maar van alle is Christus de Heere - als tot één lichaam samen kunnen groeien. Welk een voortreffelijk werk, een keizer waardig!'

Het slotpleidooi, de verdediging van dit op de keizer gedane beroep luidt:

'Maar misschien zal iemand tot ons zeggen, wat is dit voor een overmoed en vermetelheid van u, waarover gij u niet ontziet zijne keizerlijke Majesteit lastig te

vallen, ofschoon gij (politiek) buiten het keizerrijk en de godsdienstvrede (van Augsburg) staat? Wij antwoorden slechts dat wij, weliswaar geen burgers van het rijk zijn, maar toch overtuigd zijn niet buiten het rijk van Christus te staan. Daarom vragen wij uwe keizerlijke Majesteit dringend, ons geduldig en goedgunstig aan te horen.

'Drie motieven, hebben wij om door dit kort geschrift uwe keizerlijke Majesteit op grond van Gods Woord aan haar ambtsplicht te herinneren en haar hulp af te smeken.

- In de eerste plaats de oprechte liefde, waarmee wij uwe keizerlijke Majesteit en het Oostenrijkse Huis het beste toewensen, hetgeen niet tot stand kan komen, als zij de Zoon Gods niet omhelst en kust 27 Psalm 2 : 12; zie ook de titel.).
- In de tweede plaats, omdat wij begrepen hebben, dat de eerste oorzaak tot het bijeenroepen van de Rijksdag, de zaak der religie is, hebben wij gemeend uwe keizerlijke Majesteit in de naam van Christus ootmoedig te moeten betuigen, dat zij niet toelate, dat enkele weinigen alleen uitspraak doen over de religiegeschillen, opdat niet de pauselijke, die misbruik maken van de goedheid en mildheid van onze zeer genadige koning en heer, tot tirannie toe, met de vooroordelen van enkele theologen tegen ons gewapend, nog wreder en erger dan tot nu toe tegen ons woeden, hetgeen reeds dikwijls gebeurd is door de onrechtmatige veroordelingen in sommige en wrede plakkatens, zoals wij ondervinden, gewaar worden en betreuren. Dit is de enige te verwachten vrucht van onwettige vonnissen, bevestiging van de tirannie en onderdrukking van de vromen, die onder het juk van de Antichrist zuchten. De Heere vergeve hun, die op grond van hun vreselijke beschuldigingen en onbillijke geboden, die zij door hun ongerechtigheid (van de vorsten) weten los te krijgen, de zwaarden der tyrannen wetten en vrome mensen, die de Zoon Gods op de goede manier aanroepen, lastig vallen. Daarentegen, onoverwinnelijkste keizer, zijn wij, die in Nederland de zuivere leer omhelzen, ons van geen afdwaling bewust. Wij nemen immers de profetische en apostolische Schriften aan en de vier authentieke symbolen der Kerk 28 (Apostolicum, Nicaenum, Chalcedonense en Athanasianum.) en verfoeien van harte alle ketterijen, die daarmee strijden en wij leren in onze bijeenkomsten niets, dat niet steunt op de duidelijke getuigenissen der Schrift en wat de vaderen van de eerste en zuivere Kerk niet in grote overeenstemming hebben geleerd en de meeste kerken heden ten dage in Duitsland, Polen, Frankrijk, Engeland, Schotland nog standvastig belijden, zoals de Belijdenis van onze Kerken, die gedrukt in het Vlaams, Frans en Duits verspreid en verkocht wordt, openlijk betuigt. Alleen het hoofdstuk in onze Geloofsbelijdenis over het Avondmaal des Heeren, waarover boven door ons gesproken is, wordt door sommigen bespot en zeer bitter veroordeeld, dat weten wij; maar dit is het juist waarover wij ons beklagen en waarin wij openlijk betuigen dat ons duidelijk onrecht aangedaan wordt. Wie, hoe onschuldig en zuiver ook, zal dergelijke vonnissen en veroordelingen kunnen ontlopen, wanneer het aan een ieder vrijstaat roekeloosweg naar zijn eigen zin uitspraak te doen en afwezig en onverhoord te veroordelen? Daarom komen wij in beroep om wettige kennisneming van onze zaak te verkrijgen en wij spreken de dringende wens uit, dat zij ook spoedig op gezag van uwe keizerlijke Majesteit en de andere Christenvorsten ter hand genomen mag worden en wij beloven, dat wij met niet minder vreugde 'zullen verschijnen dan zij, die menen dat ze tegen ons ongestraft alles mogen doen wat ze willen.'
- Het derde motief 'is de zekere hoop ook op de Hervorming van dit ons

vaderland, die wij vast in onze harten hebben opgevat, indien de Kerken in het Rijk, na opheffing van de geschillen, hersteld worden en met de Kerken der andere naties samengaan. Want gelijk de geschillen, twisten, verkeerde oordelen en onrechtmatige vonnissen van sommigen ons bezwaren en ons meer schaden dan gezegd kan worden en geloofd, zo zal de eendracht en de eenheid van hen, die het Evangelie belijden, de tirannie waardoor wij thans verdrukt worden, verzachten en tenslotte geheel te niet doen opheffen. Dit zijn, onoverwinnelijkste keizer, Majesteit, de motieven van ons handelen. Dit is het, waarom wij zozeer verlangen naar een Christelijke en vrije synode; dat uwe keizerlijke Majesteit die naarstig ter hand neemt en met alle macht en ijver bevordert en de andere vorsten van de Christenwereld oproept en daartoe brengt en de ijver en de onvermoeide zorg voor de godsdienst, zoals van de oude keizers, door haar daden betoont en tot uitdrukking brengt, dat smeken en bezweren wij haar in de naam van Jezus Christus. Dan zal uwe keizerlijke Majesteit haar geweten in dit opzicht voor Gods aangezicht vrij maken, de vervallen Kerk herstellen en ons en de anderen, die onder het juk van de Antichrist bezwijken, bevrijden, ons de ware vrijheid van het Evangelie hergeven en ons aldus meer en meer aan zich verplichten, zodat wij niet ophouden haar voorspoed en welzijn, haar gelukkige, langdurige en ongestoorde regering en het behoud van het Oostenrijkse Huis steeds met warme smekingen van God af te bidden.'

'Daarom hebben wij tot hiertoe betoogd, onoverwinnelijkste keizer, en geleerd uit het nimmer falende Woord van God: vooreerst, ofschoon zwaar, is het toch een nuttig en noodzakelijk werk, als uwe keizerlijke Majesteit tracht de ketterijen weg te nemen en de gezuiverde leer aan de Kerken te hergeven. Vervolgens hebben wij aangetoond, dat de zorg voor de religie en de leer het voornaamste deel is van het ambt, dat Christelijke koningen, vorsten en overheden dragen. Voorts hebben wij aangetoond, hoezeer zij dwalen, die door wankelmoedigheid, veinzerij en verdraaiing van Gods Woord voorspoed in hun belangen nastreven, terwijl God, volgens het getuigenis van de gehele Schrift, verfoeit en verwerpt hen die de wereld, de mensen en de omstandigheden liever dienen dan Hem, hetgeen in de geschiedenissen van keizer, koningen en vorsten in deze eeuw maar al te duidelijk blijkt. Wij hebben tenslotte uiteengezet en met de vinger aangewezen, dat de voornaamste bronnen van deze dwalingen zijn: de onkunde in de Schrift, de verminking en opzettelijke verdraaiing daarvan, en de eerezucht; als deze niet tegengegaan worden is het zuiveren van de Kerk een vergeefs werk.

Wij hebben hieromtrent geleerd, wat wij ook bereid zijn in een vrije synode uitvoeriger uiteen te zetten, dat de pauselijke de eerste en grootste ketteren van onze tijd zijn en dat, als niet bij hen de Hervorming begint, geen hoop bestaat op het herstel van de Kerk. Bovendien, op welke wegen en wijzen de ketterijen uitgeroeid en de eendracht van alle Kerken herwonnen kan worden, hebben wij naar vermogen ook aangetoond.

En tenslotte hebben wij uwe keizerlijke Majesteit ootmoedig gesmeekt en bezworen, en bezweren wij haar bij Jezus Christus en die gekruisigd, ook nu nogmaals, dat zij hetgeen zij in dit opzicht als tot haar ambt behorend uit Gods Woord verstaat, getrouw, krachtig en met ijver tot stand brenge, opdat na het herstel en de hereniging van alle Kerken, die het Evangelie omhelsd hebben, ook de ondragelijke tirannie, waardoor wij onderdrukt worden, worde verzacht en eindelijk geheel ophoude.

Wij bidden met de sterkste aandrang, dat uwe keizerlijke Majesteit met de overige

vorsten van Duitsland door een gezantschap aan onze genadigste koning te zenden in de naam van het Rijk, trachte te bewerken, dat onze vorsten, vooral thans, nu wij verstaan, dat op de praktijk en huiveringwekkende tirannie van de Spaanse inquisitie en de uitvoering van het concilie van Trente aangedrongen wordt, niet langer gedwongen worden roededragers en beulen van de Antichrist te zijn en zijn lust op schandelijke wijze te dienen.

De almachtige en waarachtige God dreigt de Antichrist met al zijn trawanten, die of wel metterdaad vervolgen en verdrukken degenen, die de Zoon van God op de rechte wijze aanroepen, of althans de vervolgers en vijanden van de Kerk in stilte, bedektelijk en met stilzwijgende instemming steunen, zo zij zich niet bijtijds bekeren, met het eeuwig verderf en de vreselijke kwellingen van een blijvende dood, waarvan wij God de Vader door Jezus Christus bidden, dat uwe keizerlijke Majesteit deze nimmer met de bloeddorstige knechten van de Antichrist moge ervaren en ondergaan.'

42.

**SMEEKSCHRIFT VAN DE CHRISTENEN IN DE NEDERLANDEN, DIE OM
DE WARE RELIGIE ZIJN GETROFFEN, AAN DE KEIZER OP DE
RIJKSDAG TE AUGSBURG AANGEBODEN
1566**

De liefde tot ons dierbaarst vaderland en de beklagenswaardige en treurige toestand van de Kerken van Christus, die aldaar onder het juk van de Antichrist zuchten, dringen en dwingen ons, onoverwinnelijkste Keizer, altijd Vermeerder van het Rijk en goedertierendste Heer, om in alle nederigheid de hulp van uwe Majesteit in te roepen. Ook al zouden wij door zekere vrees teruggehouden worden om dit te wagen, de bijzondere goedheid van uwe keizerlijke Majesteit, gevoegd bij een voortreffelijke kennis van zaken en andere voortreffelijke gaven - waarvan wij in de laatst gehouden vergadering te Frankfort 29) een klaar bewijs hebben ontvangen en begrepen - maakt dat wij dit doen. Zij gebiedt ons te hopen, dat uwe keizerlijke Majesteit ons deze 29) 1562,

poging ten goede zal houden, die wij aan haar zowel in het korte aan haar gerichte Vertoog als in deze afzonderlijke brief uiteenzetten, maar ook dat zij op alle manier tot ere Gods en tot voortplanting van het Rijk van Christus behulpzaam en bevorderlijk zal zijn. Wij verzoeken haar dringend en uit de grond onzes harten, zich te verwaardigen dit te doen.

Het kan uwe keizerlijke Majesteit niet onbekend zijn, hoe zwaar overal, en vooral in *Neder-Duitsland* [= de Nederlanden] de samenzwering van de kerkelijke personen is; welk een onverzoenlijke haat zij opgevat hebben en wat voor wreedheid zij bedacht hebben tegen allen, die een afkeer hebben van de gruwelijke misbruiken van de Roomse Kerk en door de ijver tot zuiverder godsdienst gegrepen zijn, Zij hebben besloten deze allen niet alleen te straffen door beroving van hun goederen, met verbanning, gevangenis, pijnbank, ijzers en blokken, het zwaard, worging, langzaam vuur 30), en eindeloze soorten foltering, gelijk hun scherpzinnige wreedheid dagelijks nieuwe vondsten doet, maar ook hen te verdrukken, te verdelen en geheel uit te roeien. Hiertoe strekt ook de afkondiging van het Concilie van Trente, waarvan de onderhouding in alle steden geëist wordt; evenzo de aanstelling van de nieuwe bisschoppen en de aankomst in deze landen van vreemde inquisiteurs, van wie wij niet zonder grond vrezen, dat zij meegebracht hebben de Spaanse inquisitie, dat wil zeggen een onrechtvaardige, barbaarse, wrede en onmenselijke onderdrukking en slachting van de goede onderzaten.

De tijd zal openbaar maken welk een einde hun pogingen tenslotte zullen hebben. Intussen voorzegen zij die, naar het Woord Gods, de geschiedenis van alle tijden en nog verse voorbeelden uit ons eigen land over hun uiteinde oordelen en hun mening zeggen, slechts ongeluk. Wij echter hebben besloten door Gods genade in stilte en vertrouwen onze kracht te zoeken 31) en, naar het gebod van Christus, onze zielen in lijdzaamheid te bezitten 32), met zekerheid ervan overtuigd, dat de poorten van het dodenrijk niets vermogen tegen de ware Kerk 33), maar dat zij integendeel door de onderdrukking dagelijks sterker wordt. Intussen vertroost ons in alle benauwdheden niet weinig de billijkheid van de zaak, die wij voorstaan en die de tegenstanders te vuur en te zwaard bestrijden, doch niet verslaan kunnen. De voorbeelden van de martelaren uit de vroege Kerk sterken ons,

- 30) 'Petit feu', klein vuur, dat dus langzaam en met langduriger foltering doodt.
 31) Jesaja 30 : 14.
 32) Lucas 21 : 19 (oude vertaling).
 33) Mattheus 16 : 18.

met wie wij samén dezelfde zaak verdedigen en zo ook dezelfde kwellingen ondergaan. De sterkste hulpmiddelen tegen alle beproevingen zijn de dingen die God, die niet liegen kan, overal over de tegenwoordigheid en de kracht van de Heilige Geest in de uitverkorenen, over de gelukzalige onsterfelijkheid der vromen en tenslotte over de plotselinge en vreselijke ondergang van de bloeddorstigen - als ze niet herroepen hebben - want bedriegers en bloedvergieters brengen het, naar het woord van David 34) niet tot de helft van hun levensdagen - verkondigt. Dagelijkse voorbeelden bewijzen, hoe machtig God is in hen, die ter wille van Zijn waarheid ontzettende straffen lijden. Kortom, wij zien het volmaakte beeld van de glorie, die bereid is voor gelovigen, die wettig strijden, in de triomferende Christus, aan wie Johannes duidelijk zegt, dat zij Hem gelijk zullen zijn 35). Waartoe is het nodig om over de waarlijk verschrikkelijke dood van de Farao's, Sauls, Antiochussen, Herodessen, Julianussen en huns gelijken te spreken 36), terwijl de voorbeelden thuis overvloedig leren, dat God een toornig wreker is van de Zijnen 37). Waar zijn zij nu, die met zo grote woede, macht, kosten, wapenen en listen getracht hebben de Kerken van Duitsland, Frankrijk, Engeland en andere gebieden grondig uit te roeien? Hoe smadelijk en ellendig zijn de meesten van hen omgekomen, terwijl intussen de Kerken standgehouden hebben, die zij op alle manier hadden willen uitroeien! Gerechtig is de Heer, die Zijn oordeel doet aanvangen bij Zijn huis 38) en Zijn uitverkorenen wel het bovenste van de kelk van Zijn toom doet drinken, maar intussen de goddelozen dwingt de droesem van Zijn verbolgenheid tot de laatste druppel te verzwelgen 39).

Opdat het niet schijne dat wij door onverantwoord verzuim de middelen verwaarlozen waarmee de krankzinnige woede onzer vijanden ingetoomd en de arme Kerken van Christus, die aan haar bedrukking ten onder gaan, geholpen zouden kunnen worden, nemen wij, nu ons deze uitzonderlijke gelegenheid 40) geboden wordt, als smekelingen onze toevlucht tot uwe keizerlijke Majesteit, van wie wij allernederigst twee zaken bidden en begeren.

- 54) Psalm 55 : 24.
 35) I Joh. 3 : 2.
 36) Hierbij kan ook gedacht worden aan het beroemde boekje uit de tijd van Constantijn de Grote, van Lactantius, De dood der vervolgers.
 37) Deut. 32 : 43.
 38) I Petri 4 : 17.
 39) Jesaja 5 : 17, 22.
 40) Nl. de Rijksdag.

Ten eerste, dat uwe keizerlijke Majesteit met de Evangelische stenden, die te Augsburg vergaderd zijn, er geen bezwaar tegen make een gezantschap aan de koning van Spanje, onze genadigste Heer, in te stellen en op dit ene aan te dringen, dat wij eindelijk eenmaal op wettige wijze eerst gehoord worden alvorens wij veroordeeld worden, hetgeen ons in strijd met alle menselijk zowel als goddelijk recht tot nu toe geweigerd is. De inquisiteurs alleen nemen de plaatsen in zowel van beschuldigers en getuigen als rechters tegelijk.

Zolang onze genadigste koning hun beide oren leent en er geen over blijft voor de

verdachten, staat hij hun letterlijk alle kwaad tegen onze bezittingen en leven toe. Zo komt het, dat onze zeer welwillende koning, door hen ingepalmd, voor rechtzinnige en gelovige onderdanen houdt hen, die wij op grond van het Woord van God lasteraars, ketters en verraders der overheden geneigd zijn te noemen, en de koning omgekeerd voor ketters en rebellen houdt hen, die niet geloven dan wat zij bewijzen kunnen met overeenstemmende getuigenissen van de Schrift, en bereid zijn hun leven voor het behoud van hun koning te geven.

Wat wij aldus begeren is, dat uwe keizerlijke Majesteit, als beter in het Woord van God onderricht, en derhalve aan Christus de Heer, aan Zijn Kerk en aan haar broeder 41), die eigenlijk in onwetendheid zondigt, te meer verplicht, er toe meewerke, dat hij niet door nog langer het bloed van de vromen te vergieten, het rechtvaardig oordeel van God tenslotte tegen zich en het Bourgondische Huis uittarte en dat uwe keizerlijke Majesteit niet, door zich stil te houden, zwijgend schijne in te stemmen met en zich deelgenoot te maken van een zo grote zonde. Het bloed van de vromen, waarvan ons gehele vaderland doorvochtigd en rood is, roept tot de Heer, en de Heere - die Zelf de tranen van de Zijnen, naar het woord van David, in Zijn kruik verzamelt 42) - zal het niet vergeten.

Maar omdat onze genadigste Koning uit onwetendheid en niet uit boosheid zondigt tegen de Zoon des mensen - maar nog niet tegen de Heilige Geest - wee immers hun, die de waarheid wel kennen en haar toch moedwillig haten en vervolgen - hebben wij de hoogste verwachtingen van zijn bekering, indien uwe keizerlijke Majesteit en de andere vorsten de moeite willen nemen hem op grond van het Woord van God ernstig en met aandrang te vermanen, hetgeen wij, opdat het geschieden moge in deze allerdroevigste omstandigheden, waarin wij verkeren, met aandrang in de naam van Christus Jezus verzoeken.

41) Philips II, de koning van Spanje en Heer der Nederlanden, 's keizers zwager.

42) Psalm 56 : 9.

Het tweede dat wij, met verschuldigde ootmoed, vragen is, dat uwe keizerlijke Majesteit de zaak van de godsdienst in deze vergadering van vorsten met aandacht moge behandelen en met volle toewijding de bevordering van de ere Gods en van de waarheid nastreve. Dat zij ook niet slechts vertrouwe op hen die, wanneer zij een soort gemiddelde en nieuwe godsdienst smeden, naar weerskanten hinken en, door vette praebenden gemest, gedwongen worden te vleien en alles oogluikend toe te laten en met voorbijgaan van de allereerste bronnen der dwalingen, om de toejuiching van het domme volk te verkrijgen, sommige misbruiken losjesweg en oppervlakkig bestraffen; maar dat zij ook aan anderen die, doordat zij aan allerlei gevaren blootstaan, metterdaad bewijzen, dat de godsdienst hun ter harte gaat, ook welwillend het oor lene; dat zij een vrij gesprek organisere, waartoe uitgenodigd worden geleerden van andere rijken en provincies, mannen die op vrede uit zijn, opdat de nevelen van de dwalingen en de Roomse hokus pokus verscheurd worde en de eeuwige waarheid Gods voor de gehele wereld klaar blijke.

Dat intussen, tot het zo ver komt, de openbare afgoderij der papisten en de openbare ontheiliging van de goddelijke eredienst en de sacramenten weggenomen worde, van al welke dingen wij menen dat uwe keizerlijke Majesteit uit vrome preken, die zij wel gehoord heeft, en uit de lezing van de Heilige Schrift, wel zo op de hoogte is, dat zij voor het aangezicht van God - die de harten en de nieren proeft 43) - geen onwetendheid meer kan voorwenden.

Er is geen enkele reden voor uwe keizerlijke Majesteit om van de concilies der

papisten iets goeds te verwachten, nu het onlangs gehouden concilie van Trente de meest krasse misbruiken verontschuldigt en goedpraat, zoals de decreten daarvan bewijzen. Ga gij liever te rade bij Gods almachtig concilie, waardoor Hij wat voor eeuwig te geloven en te doen is, eens en voorgoed heeft vastgesteld en van welk concilie de canones in de profetische en apostolische Schriften voorhanden zijn. Van dit concilie verkondigt de apostel de waarachtigheid als hij zegt: maar ook al zouden wij of een engel uit de hemel u een ander Evangelie verkondigen, buiten hetgeen wij u verkondigd hebben, die zij vervloekt 44).

43) Psalm 7 : 10.

44) Gal. 1 : 8.

Daar dit zo is, zijn zeker ongelukkig die in de zaak van het geloof in twijfel steken en willen blijven dobberen zolang tot mensen hebben vastgesteld, welke weg men moet volgen. Wat ontbrak de Kerk 1500 jaar geleden, toen zij van concilies en van decreten van mensen niets afwist? Het Woord des Heeren moge daarom de beraadslagingen van uwe keizerlijke Majesteit bestieren, waarvan de grote, koninklijke profeet David verzekert, dat het zuiverder is dan zevenmaal gelouterd goud 45): zij hore God in Zijn Woord spreken en gehoorzame Zijn stem en bevelen. Zo zullen haar zeker alle dingen voorspoedig gelukken.

Wij twijfelen niet of uwe keizerlijke Majesteit overziet met wijsheid de toestand van geheel Europa en bemerkt vele dingen die haar, als zij de ineensstorting van de Kerk wil herstellen en haar tot haar oorspronkelijke wezen terugbrengen, afschrikken en doen aarzelen. Zij neemt zonder twijfel hier de toestand van Spanje en Nederland waar en hoe de zaken daar bestuurd worden en ziet uit de verte en verwacht de erfenis van die rijken, op grond waarvan zij van oordeel is dat men een zo groot koning 46) niet door enige nieuwigheid moet storen; en elders de Romeinse paus met zijn gehoornde 47) en gemijterde bisschoppen, wier goede gezindheid zij noodzakelijk in deze omstandigheden meent te moeten behouden; en vele andere dingen van die soort overweegt en heroverweegt zij in haar bezorgd gemoed. Maar tegenover dit alles stelle zij het ware oordeel van Christus, onze enige Leermeester, die zegt: wat zal het de mens, baten ook als hij de gehele wereld wint maar schade lijdt aan zijn ziel 48)?

Zijn zij niet onverstandig, die zozeer streven naar het bezit van een boerenhut, dat zij intussen de aangeboden erfenis van een zeer groot koninkrijk verwaarlozen? Zeker is dat het geval. Maar nog onverstandiger dan die allen zijn zij, die de erfenis van het eeuwig en hemels Koninkrijk, door Christus verworven en hun door de genadige aanneming tot kinderen van God geschonken, als niets rekenen om van het bezit van een snel voorbijgaand rijk - waarvan zij nooit enige zekerheid hebben - te genieten en die zich daarin verheugen.

Tenslotte bedenke uwe keizerlijke Majesteit, dat door ware gehoorzaamheid aan Gods Woord geen erfenissen verloren gaan, maar wel door het te verachten en te versmaden. Aldus spreekt immers Samuel tot Koning Saul: omdat gij het Woord des Heeren verworpen hebt, heeft Hij u verworpen, dat gij geen koning meer zijt 49). Zo leren ontelbare andere voorbeelden het ook.

45) Psalm 12 : 7.

46) Philips II.

47) Toespeling op de vorm van de mijter.

48) Marcus 8 : 36.

49) I Samuel 15 : 23.

Niet de mensen, maar God geeft en neemt naar Zijn oordeel koninkrijken, Hij die daarom door uwe keizerlijke Majesteit naar Zijn Woord geëerd moet worden.

Wat de Romeinse paus betreft, zeker is voortaan niets goeds te verwachten van hem, die een goed deel van het keizerrijk voor zich geroofd heeft, andere delen aan de lieden van zijn aanhang heeft uitgedeeld en een voortdurende vijand er van geweest is, zoals alle geschiedenissen met de grootste overeenstemming bewijzen. Hoeveel wijzer zou het zijn, als het hoofd en de leden van het keizerrijk door een niet verborgen band van vriendschap samen verbonden waren en de gemeenschappelijke vijand met vereende krachten verjoegen!

Indien verder uwe keizerlijke Majesteit van oordeel is, langs een middenweg de gunst van beide partijen te zullen kunnen verwerven, dan zal zij goed moeten toezien, dat zij zich geen valse voorstellingen make en zich vergisse en te laat ondervinde de waarheid van het spreekwoord: wie twee hazen tegelijk achtervolgt, vangt ze geen van beide. Maar wat - dit vraag ik - zal het uwe keizerlijke Majesteit ten goede komen, als de Romeinse paus, die de Antichrist in eigen persoon is, met haar een onbetrouwbare vrede onderhoudt, terwijl Christus haar bestrijdt? Wat kunnen de vriendschapsverbonden van alle mensen voor nut aanbrengen aan wie openlijk met God in vijandschap leeft? Het staat vast, dat God in toorn ontbrandt tegen hem die, met verachting van Zijn Woord, in verbinding staat met Zijn vijanden. Brengt gij hulp, zegt de profeet tot de vrome koning Josafat, aan de goddeloze en hebt gij lief die de Heere haten? Hierom rust Zijn toorn op u 50).

Daarom zoek uwe keizerlijke Majesteit in de eerste plaats een onverbrekkelijk verbond met de hoogste God en Zijn Christus, onze enige Heer en Heiland, aan te gaan⁵¹⁾ en streve er naar, de eisen daarvan in haar schuldige plichten gehoorzaam te voldoen. Op deze wijze zal zij alle schepselen aan zich in onderworpenheid verbinden, zoals Hosea leert 52). Als God voor ons is, wie zal dan tegen ons zijn? vraagt Paulus 53). Omgekeerd is een goede gezindheid van alle sterfelijke wezens nutteloos en zelfs ijdel voor hen, die God tot vijand en tegenstander hebben.

50) II Kron. 19 : 2.

51) Men kan hier denken aan het beroemde antwoord van de Prins aan het wanhopende Noorderkwartier in 1573, bij Da Costa aldus weergegeven: *'k Heb met den Heer der Heeren*

Een vast verbond gemaakt.

53) Hosea 2: 17.

53) Rom. 8 : 31.

Dat gij, onoverwinnelijkste, verheven keizer, deze dingen, die - dat weet God - voortkomen uit een gemoed, dat u zeer liefheeft en u zeer genegen is - met welwillendheid zult aanvaarden en goedgunstig uitleggen, smeken wij op 't ootmoedigst. En wij bidden u door Jezus Christus, die gekruisigd is en verhoogd aan de rechterhand van Zijn Vader, om wiens zuivere aanroeping wij thans - gelijk wij hierboven kort uiteengezet hebben - het ergste te lijden hebben, dat gij dat gezantschap - waartoe vooral wij dit openbare geschrift 54), aan deze onze brief toegevoegd, uit een zeer openhartig gemoed aan uwe keizerlijke Majesteit hebben gezonden - met alle macht en toewijding bij de andere keurvorsten en vorsten van het Rijk bevordert, of anders aan uw broeder, onze koning, die van nature volkomen vreemd is aan bloeddorst, zo spoedig mogelijk dringend schrijft.

Aldus doende zal zij aan de Zoon Gods, die in Zijn leden zo zwaar getroffen is, een

zeer welbehaaglijke dienst bewijzen, die Hij op de dag van het oordeel eerlang met lof en overvloedige rente zal vergelden.

Dat dit moge geschieden en Hij uwe keizerlijke Majesteit door Zijn Heilige Geest regere, met kracht en macht bescherm en de grenzen van uw rijk verdedig tegen de invallen van de zeer sterke vijand 55), zullen wij niet ophouden met aandrang te bidden.

Gegeven in Neder-Duitsland op 1 april 1566.

Van uwe keizerlijke Majesteit
de zeer dienstvaardigen en toegewijden die allen en een ieder van
ganser harte begeren naar het Evangelie van de Zoon Gods te geloven
en te leven.

Het Vertoog en het Smeekschrift zijn vertaald naar de herdruk door J. J. van Toorenenbergen, Eene bladzijde uit de geschiedenis der Nederlandsche Geloofsbelijdenis bij haar derde eeuwgetijde, 1561-1861, met twee facsimilé's, 's-Gravenhage [1861].

54) Zie de inleiding, blz. 182.

55) De Turken.

EPILOOG

Ecclesia pressa valentior.

'De Kerk is sterker naarmate zij verdrukt wordt'

1. De lezer, die zich in de hier geboden zestiende eeuwse pleidooien verdiept heeft, moet zich wel meer dan eens verbaasd hebben over de hardnekkige ontoegankelijkheid, waarmee de kerkelijke gezagsdragers de Hervormingsgezinden op ieder punt hebben afgewezen. Onmiskenbaar zuiver Evangelische noch duidelijke redelijke argumenten vonden gehoor. Of de Hervormers meer persoonlijk dan wel in naam van hele kerken en volksgroepen het woord namen, maakte geen verschil.

'Het doet mij zeer leed, schreef Luther aan paus Leo X, in mijn streven tot toegewijde vervulling van mijn plicht het ongeluk te hebben gehad, dat het bij de verdediging van de eer van de Roomse Kerk onder nomen werk door het Hoofd van deze Kerk zelf als opstandigheid uitgelegd is en mij aan de verdenking van alle mogelijke goddeloosheid blootgesteld heeft, *Wat moet ik nu doen, heiligste, Vader? Want ik ben volkomen radeloos*' 1).

Nieuwe, onvermoeide pogingen tot verklaring en overtuiging werkten niets uit. Harde woorden moesten daarom vallen, te harder naarmate een dieper vertrouwen teleurgesteld werd en uit geen enkele erkenning enig teken van begrip bleek. De Katholieke polemieek deed in boze terminologie trouwens niet voor die van de anderen onder, erkent Leclerc in zijn werk over de tolerantie in de Hervormingseeuw, dat wij reeds enkele malen aanhaalden 2). Luther noch een van de andere Hervormers schrikten er op hun beurt voor terug om zich zo fel uit te drukken als de Oudtestamentische profeten 3) gedaan hadden, wanneer het om de waarheid ging. Maar hun wens of eigenlijke doel was dit allerminst.

De zestiende eeuw is immers de eeuw van de hernieuwde en verdiepte Evangeliekennis en wie de rijke oogst aan preken op grond daarvan, uitleggingen en stichtelijke boeken overziet, wordt dan ook getroffen door de weelde aan geestelijke vruchten, verzachting en verfijning van zedelijk leven, die hier gerijpt blijken. Er bestaat een duidelijke tegenstelling tussen het een en het ander.

Maar beide geven samen de werkelijke kleur aan van het geteisterde leven van de Hervormingsgezinden onder de bestaande

1) Dl. I, blz. 43.

2) Jos. Leclerc, *Histoire de la tolérance*, blz. 284 v.

3) Dl. I, blz. 48.

machten. Met verontwaardiging wendt het gekrenkte Hervormde gemoed zich af van de Kerk, waardoor het zich niet geholpen maar veroordeeld voelt. Opvallend voor de vrije, twintigste eeuwse lezer is dan de diepe bescheidenheid en omzichtigheid, waarmee deze pleidooien zich uitdrukken jegens de autoriteiten, tot wie zij zich nu gaan wenden, vorsten en overheden. De eerbiedige toon, om te beginnen nog in de allereerste teksten van Luther tot de kerkelijke machten, herhaalt zich met andere woorden maar met steeds dezelfde gezindheid en strekking, in vrijwel alle andere stukken, hetzij van Melanchthon tot de Rijksdag van Augsburg, van Zwingli aan de

Franse koning, van de Duitse Evangelische vorsten tot de Rijksdag, van de Schotse adel aan de Frans-katholieke koningin-regentes, of van Guido de Brès aan koning Philips II en de provinciale overheden.

Nergens vindt men vrijpostigheid: de ware Christelijke vrijmoedigheid, die deze pleiters sierde, liet die niet toe; nergens worden eisen gesteld, alleen maar eerbiedige verzoeken worden gedaan: zij eisten geen recht maar smeekten er, in de trant van die tijden, om alsof recht genade was. En het treffendst van alles: het beroep in deze pleidooien op het eigen en onafhankelijk oordeel van de aangesproken autoriteiten kende als zodanig aan deze autoriteiten een geestelijke soevereiniteit toe, waardoor zij zich slechts geëerd konden gevoelen. Dit is het tegengestelde van hardheid of van de ruwe toon, die zij jegens hun kerkelijke tegenstanders waren gaan aanslaan. Het is ook nauwelijks nog kenmerkend zestiende eeuws te noemen, men was met deze betogen zijn tijd en de vastgeroeste omstandigheden ver vooruit.

2. Deze bijzondere toon van omzichtigheid en respect komt voort uit het feit, dat de Hervormingsgezinden iets totaal anders nastreefden dan een omwenteling in Kerk en staat. Hervorming, zuivering, herstel van het eigenlijke, dat is het enige waarvoor zij opkwamen. En dit eigenlijke was het Evangelie, de gave van Jezus Christus, die niet met uiterlijk gelaat komt 4); een Kerk, die het niet in haar uitwendige verschijning en praal zoekt, die niet streeft naar het koningschap der wereld 5), en daarom eerder van uiterlijke macht afkerig diende te zijn. Hier lag het grote conflict. Evangelie en Christendom hadden een zichtbare gestalte aangenomen; dit is een duidelijke, maar ook onvermijdelijke werkelijkheid in de geschiedenis der mensheid. Deze gestalte was oorspronkelijk voortgekomen uit het gehoor, dat het Evangelie gevonden had, maar op haar beurt een interpretatie

4) Lucas 17 : 20.

5) Joh. 18 : 36.

van het Evangelie geworden. Zij diende het Evangelie en zij beheerste het ook, al of niet haars ondanks, en had, als gestalte, de neiging om te verstijven. Het dynamische karakter van het Evangelie als Boodschap staat in de geschiedenis voortdurend in spanning met de Kerk als geworden gestalte; dit is met de dubbele werkelijkheid van Evangelie en wereld - waarvoor het Evangelie inderdaad bestemd is en waar het zijn plaats zoekt en vindt - gegeven. De Hervormers nu hebben zo aan de kant van het Evangelie gestaan dat zij daardoor tegenover de geconsolideerde kerkelijke gestalte van het Christendom, zowel op het gebied van de leer en de levenspraktijk, als van de politiek, kwamen te staan. Nu is er niets heilzamer voor de Kerk dan kritiek van uit het Evangelie. Daar moet/ zij het van hebben, juist om Kerk te kunnen blijven: gestalte waarin het Evangelie kenbaar is.

Ook in de zestiende eeuw moest zij het daarvan hebben en vele Evangelische geesten in haar eigen schoot hadden al een eeuw lang haar de kritiek op haar eigen fouten en haar samengaan met de wereldlijke macht, dan ook niet gespaard. Wij herinneren hier nog eens aan de 'gravamina' van de Duitse natie uit de vijftiende eeuw en te Worms in 1521 krachtig hernieuwd. Op ieder onderdeel echter bleven de positieve bezwaren van de Hervormers - zelf door het Evangelie inwendig Hervormd 6 Rom. 12 : 2.) - door de Kerk verworpen. Toch vroegen de Hervormers geenszins naar een 'andere religie', waarvan de laster hen betichtte, zelfs in eerste instantie niet naar ingrijpende structuurveranderingen in de Kerk, veel minder naar zelfvernietiging van de bestaande kerkelijke orde, en in het geheel niet naar een andere Kerk - iets, dat voor hen vooreerst eenvoudig ondenkbaar was - en zij hadden geen enkele behoefte aan een

staatkundige omwenteling: de Hervormers zijn in tegendeel door de latere geschiedenis eer als behoudend geoordeeld. Zij vroegen alleen om gehoor en ruimte voor de stem van het Evangelie in Kerk en wereld, zoals die zich aan hen te verstaan had gegeven. Hierop ontvingen zij niet anders dan volkomen en voortdurend herhaalde afwijzing van de zijde van de Kerk, wier tekortkomingen, met name in pastoraal opzicht, toen door niemand meer verontschuldigd werden. Dat is de tarding geweest, die de Hervormers tot hun bitter beklag en hun harde verwijten heeft gebracht.

3. De teksten, die men gelezen heeft, beginnen met persoonlijke uitingen van Luther, gericht tot kerkelijke gezagsdragers. Men hoort er zijn aarzelingen in. Hij weet zich klein en de Kerk groot. In de verklaringen uit zijn pen vindt men hetzelfde, dat later, in de verder ontwikkelde discussie, met name bij Calvijn, zo duidelijk uitkomt, nl. dat de Hervormers zich er best van bewust waren, dat het niet de zaak van particulieren is om maar eens even de Kerk te gaan hervormen. Zij begonnen daaraan dan ook bepaaldelijk niet op eigen gezag. Maar als Christenen wisten zij ook niet te mogen zwijgen en wendden zij zich tot de Kerk om met haar zelf de vraagstukken onder ogen te zien. De Kerk is immers de vergadering der gelovigen.

Zij vonden echter nooit gehoor, op geen enkel punt, of het nu van meer principiële en leerstellige aard was, zoals betreffende de aflaten en de sacramenten, of van meer praktische aard, zoals allerlei kerkgebruiken, de Maria- en heiligenverering en dergelijke. De Hervormers pakten deze zaken veelal op nog lang niet zo vernietigende wijze aan als een Erasmus dat gedaan had; men vergelijke maar met heit aan Reformatorische zijde zijn evenknie Melanchthon. Nul op het rekwest was echter aan de orde van de dag. In zijn 'Ootmoedige vermaning' aan de Duitse Rijksdag te Spiers herinnert Calvijn er aan, hoe lang dit alles nu reeds aan de gang is en verklaart hij, dat de overheden toch maar niet steeds zullen kunnen blijven doorgaan met geen gehoor te geven aan redelijke verlangens. Hij knoopt uitdrukkelijk bij Luther aan en getuigt daarmee van de eenheid van de Hervorming als geheel, bij allerlei verschillen in bijzonderheden in de onderscheiden landen (deel II, blz. 109, 116): een logenstraffing bij voorbaat van Bossuet's geschrift: *'Histoire des variations des Églises protestantes'* (1688).

Waar dit botte afgewezen worden mensen toe bracht, die met geloof en verstand zelf de Bijbel lezen en daardoor niet slechts hun kennis maar vooral ook hun begrip van het geloof vermeerderden, zodat dit tot een echt eigen innerlijk bezit werd, blijkt uit de stukken op iedere bladzijde. Zij kregen een zelfstandig oordeel, en dit was een Christelijk oordeel. Zij verwierven zich een bevrijd geweten, en ook dit was een Christelijk geweten. Christelijk betekent hier: gebonden aan het Evangelie, maar daardoor vrij ten opzichte van de mensen en de instellingen. Zo ontstond de vrijmoedigheid, die boven bedoeld werd, en die geen behoefte aan vrijpostigheid had om zich te realiseren. Nooit enig gehoor te vinden betekent dan evenwel een toenemende terging om eindelijk krachtig tegen het overgeleverde gezag in te gaan en zich van een onbevoegd gebleken voorgedij te ontdoen.

De vermeerdering van feitelijke kennis in geloofszaken had haar grote betekenis. Luther, Bucer, Melanchthon, Zwingli en Calvijn hebben zich gaandeweg meer en meer geërgerd aan de onkunde, waar zij bij de tegenstanders op stuitten. De lagere, maar ook de hogere clerus schoot, naar algemeen bekend is, schromelijk te kort. Er was veel theologische onzekerheid aan Katholieke zijde en de theologen ontbraken vooral in het begin, die het met kennis van zaken tegen de Hervormers hadden kunnen opnemen. Weinig geestelijken waren bijvoorbeeld in staat om het onderscheid te zien

en aan anderen duidelijk te maken tussen de leer van het Misoffer en Luthers opvatting van het Avondmaal. Men zag wel gevaar dreigen voor de bestaande kerkelijke toestand, maar doorzag er de oorsprongen niet van, onderschatte er de feitelijke, echt religieuze kracht in, die, gestuwd door de Bijbel, die dreiging veroorzaakte, en men overschatte de eigen positie in sterke mate. Hadden de Katholieken met hun verbitterde aanklachten tegen de Hervormers en hun aanhang, zo volkomen uit de hoogte van het kerkelijk zelfbewustzijn, Zonder de geringste poging te doen om dat nieuwe en de vertolkers daarvan te verstaan, niet wat meer terughoudend kunnen zijn? vraagt de Rooms Katholieke kerkhistoricus, Joseph Lortz, in zijn grote boek over de Reformatie in Duitsland. 'De literaire tegenstanders van de Reformatie hebben haar in het algemeen slecht doorzien' 7).

Aan Protestantse zijde was de vernieuwde kennis in geloofszaken bovendien veel algemener dan aan de zijde van de oude Kerk. Naar aanleiding van de zo verrassende verantwoording van de *Earl of Argyll, onze tekst no. 38*, is over dit feit in de inleiding daarop een en ander gezegd (deel II, blz. 137).

Dat geldt intussen volstrekt niet alleen of min of meer toevallig voor dit geval, maar is een zeer algemeen verschijnsel geweest. Er is een brief van Frederik de Wijze van Saksen, Luthers beschermer, aan Cajetanus 8) van 8 december 1518, waarin de keurvorst opkomt tegen de ongefundeerde en niet-onderzochte beschuldigingen op Bijbels en theologisch gebied tegen Luther.

'Indien wij - zo schrijft hij - op enige goede grond en redelijkerwijze inzagen, dat de leer van Martinus Luther goddeloos en onhoudbaar is, dan zouden wij met de hulp en genade van de almachtige God dat zelf wel zo duidelijk zeggen, dat wij geen enkele aansporing of aanmoediging uwerzijds nodig hebben'. In deze woorden treft dezelfde klare zekerheid, eigen verworven, maar uit de Bijbel en daarom van objectief gehalte, als in de Schotse brief van veertig jaren later, Men mag van een zeer algemeen verbreide geloofskennis spreken aan de zijde van de Hervorming, bij hoog en laag - door de Kerk tot haar onherstelbare schade danig miskend.

7) Joseph Lortz, *Die Reformation in Deutschland*, 2 Ode., 3 Freiburg L. 1948, I blz. 210, 261; II 168, 170.

8) Over Cajetanus zie dl. I, blz. 33 vv.

Misverstand, onkunde, onderschatting allerwegen; mede daardoor zijn de kansen op integratie van de Reformatorische inzichten in de Kerk zelf verkeken. Maar ook onwil vierde hoogtij, ongerechtvaardigde zucht tot zelfhandhaving en ontoegankelijkheid voor kritiek, die toch werkelijk van binnen uit, uit geloof en trouw aan het Evangelie voortkwam. Lortz vraagt zich in een bepaald verband af, of niet uit al dat afwijzen te weinig religieuze kracht en daarmee samengaand verantwoordelijkheidsbewustzijn bleek, en of niet Luther daardoor onnodig ver voortgestuwd is. Dergelijke gezichtspunten kunnen iets bijdragen om te verklaren hoe het komt, dat de kloof zo wijd en verzoening onmogelijk werd.

4. Lijken bepaalde stukken tot op zekere hoogte een persoonlijk geluid te geven, aangezien ze regelrecht over de zaak van het Evangelie gaan en zich tot kerkelijke, en na deze tot wereldlijke gezagsdragers richten, toch dient het objectief karakter ervan steeds erkend te worden. Deze objectiviteit neemt in de pleidooien doorlopend toe. Ettelijke malen maken de Hervormers met nadruk duidelijk, dat het hun geenszins in de eerste plaats om hun eigen recht of vrijheid en om zelfverdediging te doen is, maar

slechts om de erkenning van Gods waarheid, die zij op grond van Zijn Woord dienen en waaraan de tegenstanders dus te kort doen als zij hun leer en eredienst belasteren en hen vervolgen. Dit is geen hoogmoedige inbeelding van de protesterenden; zij identificeren niet hun eigen persoon met Gods Woord en waarheid; het is slechts de uitdrukking van de eigenlijke zin en het streven van hun leven. Eindelijk valt dan het krasse woord van paus Paulus III aan Karel V, dat hem geen enkel overleg met de Protestanten geoorloofd is, omdat zij reeds lang als ketters veroordeeld zijn (deel II, blz. 103). Aan de Kerk als zodanig hadden de Hervormers daarom niets meer te vragen.

Met behulp van het register van Bijbelplaatsen achter in dit boek kan men nagaan wat voor Bijbelteksten en Bijbelse voorbeelden de pleitbezorgers van de Hervorming tot grote steun zijn geweest, onder meer het woord uit Lucas 21 : 19 over het bezitten van hun zielen in lijdzaamheid, en II Timotheüs 2: 19: *de Heere kent de Zijnen*, dat hun tot troost is geweest.

Zo klinken dan twee tonen voortdurend naast elkander - samenklinken kan men het moeilijk noemen - namelijk die van het bescheiden verzoek aan de overheden, en die van het vrije, overtuigde Christelijke geweten contra kerkelijke machten.

Beide tonen zijn in feite elk voor zich een bundeling van stemmen. Wat de eerste betreft, het pleidooi gericht tot de overheden. Hetzij vorsten persoonlijk, zoals Frans I, Karel V, Maximiliaan, Philips II, hetzij de Rijksdag, gaat uit van de veronderstelling, dat ook de vorstelijke waardigheid innerlijk gedragen wordt door een persoonlijk Christelijk geweten. De pleidooien onderstellen dit als eerste beslissende grond en inhoud van het hoge ambt. Zij vragen niet om een partijdige uitspraak van de vorst, maar wel om een onafhankelijke. Voor de Hervormers, die van het Evangelie als het objectief gegevene voor alle vraagstukken van geestelijke aard uitgaan, is de Rooms Katholieke Kerk, die nergens op inging, partij geworden.

Zij wraken daarom de kerkelijke ambtsdragers, die tegelijk hun aanklagers, inquisiteurs en rechters zijn en daarom wenden zij zich thans tot de vorsten en overheden. Zonder dat zij daarmee aan deze de Kerk willen onderwerpen, vragen zij hen om hun onpartijdig oordeel in het geestelijk geding, dat zij met de Kerk hebben, en waarin de grote dragers van het wereldlijk gezag, als Christenen geacht worden een eigen oordeel te kunnen, ja te moeten hebben. Wanneer Kerk en paus aan de vorsten dan in dit geestelijk en kerkelijk geding ieder recht tot het geven van een beslissing ontzeggen, bepleiten de Hervormers omgekeerd, op grond van teksten als Jesaja 49 : 23, dat de 'voedsterheren' der Kerk zich daar juist niet aan mogen onttrekken. 'Aan u is het om kennis te nemen van onze zaak', zeggen zij uitdrukkelijk.

Zij vragen om gehoord te worden door de overheid en zij vrezen de uitslag niet. Zij willen daarmee ook voorkomen, dat de vorsten en andere machten als tyrannen in de geschiedenis, in het bijzonder van de Christenheid, berucht zullen worden. In dit licht moet men onder meer het zo uitvoerige pleidooi van de Evangelische vorsten tegen het Katholieke meerderheidsbesluit op de tweede Rijksdag van Spiers, 1529, lezen, "alsmede de betogen van Zwingli tot koning Frans I.

Ontegenzeggelijk klinkt er tenslotte nog een alles overstemmend, dwingend geluid in mede, vooral in de stukken van Calvijn en van Guido de Brès: *de koning mag zich niet onttrekken*. Dat komt niet alleen uit de aard van Calvijns karakteristieke betoogtrant voort, maar ook uit de overtuiging, dat de opkomende nieuwe kerkelijke ordening de steun van een vast beleid nodig had om niet in een chaos te ontaarden, en voorts uit de, nauwelijks te schatten nood van het geteisterde volk. Een belangrijk argument, dat meermalen wordt gebruikt, was de ervaringsoverweging, dat, waar het niet tot

verantwoorde uitspraken kwam en de zaken onbeslist bleven, alle werkelijke religieuze belangstelling daardoor op den duur gevaar liep gedood te worden. De smekende toon om recht te erlangen van de tronen en machten gaat daarom gepaard met ernstige waarschuwingen voor de toekomst, waarvoor thans de beslissingen moeten vallen. Hierbij voegde zich tenslotte in de stukken, hoofdzakelijk van Franse zijde nog de treffende herinnering aan de klassieke analogie met lot en leven in de vroeg-christelijke periode, toen een Tertullianus het eenvoudige, menselijke recht tegenover de Romeinse keizers en stadhouders voor de Christenen bepleitte om niet geoordeeld te worden zonder verhoord te zijn en niet veroordeeld te worden zonder schuldig bevonden te zijn. Het niet-gehoord worden heeft onpeilbaar veel kwaad bloed gezet in de Hervormingseeuw.

De nood van het volk, dat met vuur, water en zwaard bedreigd werd, was groot. De Reformatie is een fabelachtig omvangrijke volksbeweging geweest.

In korte tijd waren de stellingen van Luther het rijk doorgevlogen.

Het aantal studenten onder het gehoor van de Evangelische leermeesters te Wittenberg liep van 300 op tot 2000.

In de tweede helft van de zestiende eeuw waren er ongeveer 2500 Hervormde gemeenten in Frankrijk.

In de brief aan koning Philips II spreekt Guido de Brès van 100.000 Hervormden in de Nederlanden, een getal, dat zeker veel te laag is, wanneer het pamflet van Junius eenzelfde aantal alleen van uitgewekenen noemt. Herinnerd worde hier aan het woord van de Nederlandse historicus over het jaar 1565, toen ten onzent 'de grote volksbeweging haar grootste vaart en drang begon te krijgen' (deel II, blz. 171).

In Schotland was het grote vermeldenswaardige feit in deze tijd, dat thans de Bijbel vrijelijk bij iedere huisvader op tafel lag. De preken, geheim of half- of geheel openbaar werden door tallozen bezocht, de Psalmen werden volksliederen.

Boeken en pamfletten werden van Hervormingszijde in veel grotere aantallen gedrukt, verspreid en gelezen dan van Katholieke kant. De voorstelling is geheel bezijden de waarheid, dat niet het volk maar enkele theologen of belanghebbenden of vijanden van de clerus een soort antikerkelijke beweging op touw hadden weten te zetten en dat dit eigenlijk de z.g. Hervorming was. Dat is blijkens de beschikbare gegevens even onwaar als de tot vervelens toe herhaalde beschuldiging van de omwentelingszucht, de rebellie tegen God, vorsten en Kerk, die tegen het Hervormde volk ingebracht werd. Daarmee werden de oren van de vorsten door hun raadgevers volgeblazen, daarvan gingen de in kerkelijke hoogheid gezeten eenvoudig uit, om zich aldus de hele problematiek van de Hervorming van het lijf te houden.

Hoogst opvallend moeten voor wie dit nog geloven, de petitie en de artikelen zijn, aangeboden aan de koningin-regentes in het land van John Knox, die bij alle onwrikbare Protestantse overtuiging de wereldlijke regering nog volkomen erkennen en niet alleen behoudend maar zelfs beschermend spreken over Katholieke kerkelijke belangen.

Men is bereid om voorlopig de geldigheid van het wetboek van Justinianus - bedoeld zal zijn het kanonieke recht van de Kerk - te blijven erkennen; beeldenstorm of smadelijk over de Mis spreken wordt verboden (deel II, no's 36 en 37).

Een zeer duidelijke indruk van wat onder het volk gaande was en hoe volkomen direct het - bij alle matiging en discipline van de leiders - betrokken was bij hetgeen in de Reformatorische conflicten aan de orde kwam, krijgt men uit de plaatselijke geschiedenis van Martin Bucer te Weissenburg en uit zijn Summary', en uit het - hoewel enigszins besnoeide, toch nog zo uitvoerige - antwoord van Melanchthon aan

de lagere clerus te Keulen van 1543 (deel I, no.'s 11 en 18). Bijzonder schilderend zijn voorts in dit opzicht de geschiedenis van de rue St. Jacques te Parijs in 1557 (deel II, no. 23) en alle vier de teksten in de hoofdstukken XIII en XIV, die op ons eigen land en de wording van de Protestantse natie betrekking hebben.

5. Het gaat niet aan, dit pleit voor de blijvende historische betekenis van de Protestantse pleidooien uit de zestiende eeuw nog langer voort te zetten. In onze inleidingen op de verschillende documenten heeft men wellicht reeds toelichtingen genoeg gevonden. De gevarieerdheid van de stukken vereiste echter nog wel deze samenvatting van de veelzijdige hoofdstrekking. Een begrip komt daarbij dan nog als vanzelf op de voorgrond. Het is dat van 'de zuivere aanroeping van God'. Melanchthons polemieken tegen de Keulse clerus staat vol van dit motief, maar men vindt het overal terug en tot in het laatste 'Smeekschift', deel II blz. 203, toe. De eenvoudige woorden bedoelen een allereenvoudigste maar hoogst principiële zaak, nl. het verkeer in gebed en leven regelrecht met God in Christus, en zonder de complicaties van het cordon van heiligen om God heen, waar Melanchthon de spot mee drijft (deel I, blz. 136-143). Het is een van de meest fundamentele en karakteristiek-Hervormde verlangens geweest, dat diep wortelde in het religieuze besef, zoals Jezus dat wekt met Zijn woord over de aanbidding in geest en waarheid (9 Joh. 4 : 23), en dat in de zestiende eeuw een verademing uit de benauwende en versleten superstities gaf.

Historia docet. Men kan van de geschiedenis iets leren. Ook van de hier weergegeven historische documenten. Men kan zeggen, dat wij, in andere tijden levende, thans ook op andere wijze kunnen discussiëren. Dat is, eensdeels te danken aan het feit dat de posities en de macht van de Kerken gewijzigd zijn en het volle recht van de Hervorming sedert eeuwen geldt. In zoverre hebben de pleidooien - zij het niet bij degenen, tot wie ze direct gericht werden - in de historie gehoor gevonden. Anderdeels is het te danken aan de gewijzigde houding van het Rooms. Katholicisme, dat thans wel tot gedachtenwisseling bereid is.

Prof. Van de Pol herinnert in dit verband intussen terecht aan het bestaan, aan weerskanten, van blijvende obstakels en zelfs van indiscutabele factoren 10). De bedoeling van onze tweedelige bundel was evenzeer om licht te laten vallen op de onverantwoorde wijze waarop in de zestiende eeuw de problematiek onderschat is, waardoor een toen niet meer te overbruggen kloof tussen twee vijandige kampen binnen de Christenheid is ontstaan, als om enige suggestie te geven voor het herstel van de toen begane fouten. In de spiegel der historie is het altijd mogelijk hieraan grondig opnieuw te gaan arbeiden. De bereidheid daartoe moge toenemen.

6. Twee illustratieve samenvattingen van wat in dit boek te lezen valt heeft de lezer telkens voor ogen gekregen. Op het titelblad binnenin beide delen staat het vignet uit 1580 van het aanbeeld, dat in de Inleiding op blz. 9-10 van deel I verklaard is.

Buiten op het omslag is een palm afgebeeld en die heeft te maken met het motto boven deze Epiloog: *Ecclesia pressa valentior, de Kerk is sterker naarmate zij verdrukt wordt.*

Deze woorden komen voor in ons allerlaatste document, op blz. 203, de 5de regel van onderen. Zij vormen een zegswijze, die te Genève in de tijd van Calvijn algemeen geweest moet zijn en aan de palm ontleend is. Van de palm wordt immers uit de klassieke wereld overgeleverd, dat geen druk haar groei noch haar rechtheid kan tegenhouden. In de humanisten- en in de Hervormingstijd is de palm daarom als

embleem van het groeien tegen de verdrukking in zeer verbreid geweest. Drukkers en uitgevers gebruikten de palm gaarne in het vignet van hun uitgaven, soms in wel onschone vorm, doch meestal met duidelijke legenda, zoals: *sursum tendit*, zij rijst omhoog.

Een van de uitgevers van Calvijns Institutie, Jacques Bourgeois, plaatste dit vignet op het laatste blad daarvan met de legende: *pressa valentior, sterker naarmate zij onderdrukt wordt*. Hoe men zich denken moet, dat een palmboom ooit onder een drukkend gewicht gezet is, valt moeilijk te verklaren, maar men heeft het gemeend en het zelfs in - zij het dan weinig fraai - beeld gebracht. Wij kunnen hier thans niet over uitweiden. Redelijker is de verklaring, dat de enorme zwaarte van de rijke

10) W. 11. van de Pol, liet getuigenis van de reformatie, Roermond-Maaseik 1960, blz. 260, 271-280.

11) L. Perret, *Les catacombes de Rome*, T. V., Paris 1854, p1. LE n. 34.

12) DI. II, blz. 115.

blader- en vruchtenkroom, die de palm, zonder zijtakken, alleen op haar éne hoogste punt te torsen heeft, het gewicht is, dat haar schijnt te drukken. Zij heft het echter recht omhoog, majestueus en uniek onder de bomen. Zo is de palm in die eeuw van strijd het symbool geworden van de Kerk. Is het 't deel van de Kerk om verdrukt te worden, haar eigen taak in de wereld is evenzeer zwaar. Maar zij groeit tegen de verdrukking in en tilt haar last omhoog. Men heeft dit altijd waargenomen; het palmblad is oudtijds symbool van overwinning en van het eeuwige leven geworden. De palm wegdragen betekent: overwinnen. De dood van de Christen-martelaar beschouwde men niet als een ondergang maar als zijn overwinning op onrechtvaardige rechters en de palm in zijn hand duidt op het leven, dat hem in glorie wacht. Op een grafsluiting in de catacomben bij Rome staat, zonder toevoeging van een naam of wat ook, de palm ingekrast, die hier op het omslag is overgenomen 11). Haar kroon is nog gering, de gedrongenheid van de machtige stam verraadt echter de verborgen kracht, waardoor zij bij het rijp worden verder zal rijzen en elke last, van druk en van uitbundige bloei, recht de hoogte in zal heffen.

Deze palm was voor de Protestanten in de tijd van hun verdrukking het triomfantelijk symbool, dat op zijn manier tot de strijdende Kerk zeide wat Calvijn onder woorden heeft gebracht: *per mediam desperationem prorumpere convenit, men moet dwars door de wanhoop heenbreken* 12).

Na lang vruchteloos gepleit te hebben, heeft de Hervorming dit gedaan en hierdoor haar overwinning bevochten.

REGISTER VAN AANGEHAALDE BIJBELPLAATSEN

Een II vóór de bladzijde verwijst naar het tweede deel

GENESIS blz. II SAMUËL blz.
 2 : 17 174 6 : 6, 7 II 103
 6 : 5-8 II 26 12 186
 19 : 24, 25 178 13 135
 EXODUS I KONINGEN
 10 : 4 198 8 : 39 195
 12 : 11-13 25 18 : 17 . • . II 31, 99, 112
 32 : 4 . II 28 19 : 10 . • . . . II 27
 19 : 11 198
 21 : 17 187
 22 II 28
 II KONINGEN
 2 : 3, 15 131
 18 : 22 II 194
 22 : 8-13 178
 22 II 121
 DEUTERONOMIUM
 4 : 2 II 112
 12 : 32 II 112
 13 : 1, 2 II 22
 13 : 1-5 65
 17 II 187
 17 : 15, 18, 20 II 191
 32 : 43 II 204
 JOZUA
 1 : 8 II 162
 PSALM
 1 : 1 II 113
 2 : 9 . . II 16, 161
 2 : 10 . . . 101, II 192
 I SAMUËL 2 . . • II 187, 190, 194
 2 : 30 . . II 39-40, 67, 194 2 : 12 II 199
 3 : 10 175 7 : 10 II 206
 3 : 13 11 102 10 : 12 II 34
 9 186 12 : 7 II 207
 15 : 22 . . II 111 14 : 1 II 164
 15 : 23 II 207 19 : 8, 12 . . II 71
 LEVITICUS
 26 : 39 174
 NUMERI
 11 : 31 198
 16 II 103
 I KRONIEKEN
 23 II 192
 25 : 6 25
 II KRONIEKEN
 6 : 30 . . . 195
 19 : 2 II 208
 26 : 16-20 II 103
 35 : 15 25
 RICHTEREN
 14 : 18 130
 20 : 8 142 49 : 34 II 194
 24 : 1 30 53 : 1 II 160
 35 : 19 131 55 : 11 181
 39 25 60 II 187
 45 : 7 II 161 60 : 11-16 II 194
 45 : 11 II 23
 47 : 10 101 JEREMIA
 51 : 6 136, 141 1 : 18 186
 53 : 2 II 164 2 : 13 . . II 17, 112, 161
 55 : 24 II 204 6 : 14 177
 56 : 9 II 59, 205 7 : 13 173
 69 : 10 II 67 8 : 9 202
 72 II 187, 194 8 : 11 177
 72 : 8 II 16 9 : 1 178
 72 : 14 II 166 9 : 23, 24 II 17
 94 : 21 II 91 11 : 7 173
 116 : 11 202 18 : 18 II 28
 118 : 22, 23 . II 114 23 : 4 185

119 : 105	II 160	25 : 4	173						
121 : 3, 4	175	32 : 33	173						
137 : 4	II 93	42 : 1-6	187						
143 : 2	141	48 : 10 .	48, 75, 76						
SPREUKEN		51 : 9	50						
8 : 15	II 155								
17 : 15	II 163	EZECHIËL							
18 : 10	139	2 : 6	49						
21 : 1	.	27, II 71							
22 : 18	II 22	DANIËL							
22 : 28	II 23	2	II 192						
29 : 18	II 16	2 : 31-42	II 16						
3	II 28								
JESAJA	6 : 16	47, 49							
1 : 3	II 19	9 : 16	141						
3 : 12	55								
5 : 17, 22	II 204	HOSEA							
5 : 20	II 162	2 : 17	II 208						
8 : 12	. II 26								
11 : 4	II 16, 161	JOËL							
28 : 8	156								
29	66	3 : 1	II 62						
30 : 14	II 203								
38 : 14	II 89	AMOS							
	449	II 187, 194	3 : 8	166, 178					
49 : 15	175	4 : 11	19						
49 : 23 .	II 118	216 9 : 1	177 23 : 31 .	II 163					
24 : 15 . .	103, II 94								
24 : 24 . .	174, II 21								
25 : 1-13	196								
28 : 19	66								
28 : 20	H 26								
MARCUS									
HABAKUK	6 : 18	187							
1 : 2	II 8	8 : 36	II 207						
13 : 22, 23	II 21								
ZACHARIA	16 : 20	II 20							
1 : 3	134								
3 : 2	19	LUCAS							
MATTHEUS	1 : 51, 52	201							
5 : 9	II 112	1 : 52	551 : 69	II 161					
5 : 13	48								
5 : 18	II 137, 1942 • 24	II 1142 : 34	II 32, 99						
6 : 9	II 1109 : 26	II 155							
6 : 13	182	12 : 32	II 160						
7 : 3	48								
7 : 14	19	13 : 25	173						
16	II 194								
7 : 16	II 166	17 : 20 •	... II 211						
10 : 10 : 29	II 59 16	49	21 : 19 • 1134, 60, 203, 215 10 : 30	II 59	22 ; 22 : 319	145			
2	II 103								
10 : 32, 33	II 63	23 : 2	II 31						
10 : 33	II 155 24	11 194							
12 : 29	II 30								
12 : 31	157, II 165								
13 : 19-23	II 30	JOHANNES							
15 : 9	135	3 : 8 .	198, II 32						
15	66	3 : 16	II 17						
16 : 18	II 203	3 : 21	67						
17 : 5	132, II 1614		II 110						
18 : 15	180	4 : 23 .	II 111, 218						
18 : 17	160	6	66						
18 : 18	II 79	7 : 17	113						
22 : 12	II 156	7 : 18'	II 21						
22 : 21	186	8 : 7	48						
22 : 29	II 195	8 : 44 .	157, II 195						
23 : 3	II 30	8 : 50 .	... II 21						
23 : 4	133	10 : 1	63						
23 : 24	19, 149	10 : 27	157						
JONA									
3 : 4	178								
MICHA									
3 : 2	28								
3 : 5, 11	177								
3 : 11	179								
12 : 10	II 28	10 : 10	105						

14 : 6	.	102, 198, II 164	12 : 2	II 212
15	66	12 : 6	II 16	
15 : 1-3	200	12 : 7	II 197	
15 : 26	II 137	13	201, II 155, 195	
16 : 2	.	II 137, 160	13 : 4	185
16 : 12, 13		II 158	13 : 8	36
16 : 13	II 192	15 : 4	II 194	
16 : 23	141			
17 : 3	II 18	I CORINTHIËRS		
17 : 5	63	1 : 26-28	63	
18 : 36	II 211	1 : 27, 28	II 61	
19 : 12	II 31	1 : 28	II 192	
20 : 23	II 79	2 : 2	63	
21 : 17	II 103	2 : 15	II 197	
3 : 22 29	62			
HANDELINGEN		3 : 22, 23	II 22	
2 : 3	198	4 : 2	160	
2 : 16	II 62	4 : 3	II 89	
2 : 46	II 95	4 : 9	160	
5 : 29 . .	64, II 78	4 : 13	II 16, 88	
8 : 20	48	6 : 8	II 88	
13 : 48	195	6 : 20	II 156	
14 : 3	II 20	9 : 19	36	
15 : 38, 39		203	10 : 14	132, 146
20 : 7	II 95	10 : 21	II 192	
20 : 32	65	11	II 36	
24 : 5	II 31	11 : 19	II 197	
11 : 29	184			
ROMEINEN		14 : 19	II 196	
14 : 33	II 32			
1 : 16 . .	II 157, 161	14 : 40	II 78	
1 : 17	II 15			
1 : 24, 25	174	15 • 20	202	
1 : 28	II 165			
2 : 4	II 165	II CORINTHIËRS		
3 : 4	38	1 : 22	195	
4 : 25	II 19	2 : 15-17	II 32	
6	200	2 : 16	II 165	
6 : 1	II 31	3 : 8	II 161	
6 : 14	II 31	4 : 4	II 164	
8 : 16	195	10 : 12	II 17	
8 : 31	II 208	10	66	
8 : 32	II 17	11 : 4	174	
8 : 35-37	II 20	11 : 14 .	181, II 21	
9 : 33	II 32	11 en 12	II 16	
GALATEN		II TIMOTHEOS		
1 : 8	II 138, 157, 206	2 : 9	II 88	
2	39	2 : 12	II 89	
2 : 4	II 31	2 : 19 . . .	184, II 28, 215	
2 : 9	179			
3 : 13	II 161	TITUS		
5 : 22	136	3 : 4-7	II 16	
3 : 5	II 131			
EPHEZIËRS				
2 : 18	141	HEBREEËN		
2 : 20	152	10 : 21	141	
4 : 8	161	11 : 1	184	
4 : 23	II 110	11 : 7	II 26	
4 : 23, 24	II 161	11 : 26	II 89	
5 : 27	195	13 : 8	21	
13 : 20	II 138			
PHILIPPENZEN				
1 : 15-17	II 32			
2 : 12	19			
2 : 21	II 32			
3 : 2	48			
3 : 17	63			
3 : 19 .	. 179, II 18, 164			
I PETRUS				
1 : 1	196			
1 : 7	II 59			
2 : 7	II 113			
2 : 20 . . .	. . .	. . .	II 88	
3 : 15 . .	36, 46, 116, II 83			
4 : 17	II 204			
4 : 18	19			

5 : 5 53
 COLOSSENZEN
 2 : 8 180
 2 : 16, 18 67
 2 : 23 II 112
 II PETRUS
 2 : 22 II 32
 I THESSALONICENZEN
 2 : 9 . 63
 5 : 21 31, 46, 63 3 : 2 II 204
 4 : 1-3 63
 II THESSALONICENZEN 4 : 1 . II 20, 197
 2 : 3, 4 II 94, 193 5 : 4 II 62
 2 : 9 II 21
 2 : 11 II 22 OPENBARING
 3 : 15, 16 II 193
 I TIMOTHEOS 6 : 10 II 8
 2 : 1, 2 187, II 194 17 II 195
 2 : 5, 6 63 18 II 192
 2 : 8 II 83 21 II 192
 4 - 1-3 67 21 : 2 184
 4 : 10 II 17 22 : 11 51
 6 : 15 II 191 22 : 18 . II 112, 158
 I JOHANNES

REGISTER VAN NAMEN
Een II vóór de bladzijde verwijst naar het tweede deel

Aëron II 28
 Abel 170
 Abiram II 103
 Abraham 25, 101, 143, 170, 197
 Acacius van Amida II 23
 Acacius van Caesarea II 23
 Achab 186, II 28, 98, 193
 Adam 170, 174
 Adolf 130
 Adriaan VI, paus 50, 75, 103, 106
 Agricola, Carolus II 102
 Aleander, nuntius 75
 Alva 8, 97, II 137, 184
 Amadeüs van Savoye, paus Felix V II 29
 Ambrosius 143, 146, II 23, 24 Amos 19, 166
 Ananias 197
 d'Andelot II 73, 173, 175
 St. André, maréchal de II 39, 41
 Anhalt, Wolfgang vorst van 80, 96, 111
 Anna 135, 137, 141, 150
 Antigonus 170
 Antiochus 192
 Apollonius II 24
 Apollos 62
 Argyll, Archibald Earl van 60, II 127, 129, 137, 214
 Aristides 139, 170
 Aristoteles 16, 22, 29, 127, 132, 151, 180
 Arius 45
 Arkesilaos 159
 Arnobius II 54
 Asa II 192
 d'Assonleville II 145, 177
 Athanasius 35, 45, 128
 Augustinus 102, 137, 143, 146, II 21, 23, 24

 Baël II 27
 Baronius II 103
 Barrevoeters 58
 Barthomier, Hervormd burger te Parijs II 35
 Basilius van Caesarea 138, 151
 Beaton, David, kard.-abs. van St. Andrews II 125
 Beieren, Lodewijk, hertog van II 101
 Belial II 192
 Bernhard van Clairvaux 50, 55, 103
 Beza, Theodorus 9, 11 37, 72, 81, 102, 143, 149
 Bigotius 151

Billick, anti-reformatorisch
 woordvoerder te Keulen 124 Blasere, Jehan de II 145 Blondel, David 73
 Bodel Nijenhuis, Mr. J. T. II 188
 Boitet, uitgever te Delft II 188 Bonaventura 31
 Bossuet II 213
 Bourbon-Venane, Antoine de -, koning van Navarra 9, II 39, 40, 41, 65, 69, 194
 Bourbon-Condé, Louis de II 41, 42, 72
 Bourgeois, Jacques II 219 Brandenburg, Albrecht van -,abs.-keurvorst van Mainz 13,
 Brandenburg, Georg, markgraaf van 79, 96, 111
 Brentz, Johannes II 148
 Brès, Guido de 5, 7, II 11, 15, 144, 145, 146, 148, 149, 151, 152, 211, 216, 217
 Brck, Gregor 98, 108
 Brully, Pierre 11 140
 Brunswijk-Llineberg, Ernst, hertog van 79, 111 Brunswijk-Llineburg, Franciscus,
 hertog van 79, 111
 Bucer, Martin hfdst. III, 73, 112, 113, 119, 120, 121, 123, 124, 126, 133, 148, 149,
 150, 190, II 97, 101, 142, 148, 213, 218
 Bullinger, Heinrich 170, II 42, 148, 183
 Burgkardus, Franciscus II 178, 179
 Busch, Hermann von dem -, Duits humanist 127

Caesarius 127
 Cajetanus (Thomas de Vio Caietano), kard. van St. Sixtus 33, 34, 35, 36, 37, 40, 41,
 52, II 214 -
 Calixtus, Georgius 73
 Calvijn 58, 72, 123, 153, 165, 167, II hfdst. VIII en IX, 82, 83, hfdst. XI, 127, 143,
 148, 150, 152, 183, 194, 213, 216, 219, 220
 Camillus 170
 Campegio, pauselijk legaat 77
 Canisius, Petrus 122, 156, II 178
 Capito, Wolfgang 112, 119, 190
 Carmel, Gaspar -, predikant te
 Neuchâtel II 37
 Cassiodorus, Johannes 11 23, 24
 Castellanus 151
 Castor en Pollux 137
 Catharina, de heilige 129
 Cato, Maior en Minor 155, 170
 Cephass 62
 Ceres 138
 Chandieu, Antoine de -, sieur de la Roche II 81, 82
 Châtillon, Odet de -, graaf de
 Beauvais II 73
 Chierigati, nuntius 75, 80, 103
 Christophorus 129
 Chrysostomus, Johannes 105 Cicero 30, 155, 158
 Clémence, Abel, drukker te Rouen II 83
 Clerq, Gilles le II 173, 175, 176, 181
 Cochlaeus, Johannes 113, 121

Coligny, Gaspard de II 41
 Collin, Rudolf 169
 Constantijn de Grote 35, 102, II 36, 204
 Constantius 35
 Contarini, Gasparro 120, II 103
 Corsman, Willem II 102
 Coverdale, Miles -, Engels Bijbelvertaler II 125
 Crespin, Jean II 11, 35, 37, 54
 Croesus, Johannes 130
 Cruciger, Caspar 153
 Cyprianus 134, 135, 136 141, II 24, 25, 54
 Cyrus II 97

Daniël 47, 49, 141
 Datan II 103
 David 141, 142, 143, 170, 186, II 46, 59, 118, 197, 204, 205, 207
 Demosthenes 159
 Dun, John Erskine of II 129 Duprat, Antoine -, kanselier 180
 Duraeus, Johannes (= John Dury) 73
 Eck, Johannes 14, 15, 36, 37, 51, 52, 53, 97, 113, 127, 190, 192
 Egmond, Lamoraal, graaf van II 169, 174, 184
 Elia 170, 186, 198, II 27, 31, 98, 112
 Eli II 102
 Elisabeth 143
 Elkan, Albert II 185
 Eliza 170
 Epifanius, bs. van Salamis 137, 146, II 21, 23
 Erasmus 66, II 143, 163, 213
 Espringalles, Gilles II 145
 Eugenius III, paus 50, 55
 Eugenius IV, paus II 29
 Euripides 155, 160
 Eusebius van Caesarea II 24, 54
 Ezechiël 49

Faber, Johannes -, vicarius van Constanx 113
 Faber Stapulensis zie: Lefèvre d'Étaples
 Farel, Guillaume 58, 166, II 37, 63, 97
 Farnese, Alessandro, zie paus Paulus III II 105
 Ferdinand van Hongarije, later keizer Fernand I 18, 82, II 141, 168
 Flacius Illyricus, Matthias 155, 160
 Frans I, koning van Frankrijk 6, 77, 165, 166, 167, 168, 170, 172, II 7, 8, 10, 11, 12, 13, 64, 101, 215, 216
 Frans II, koning van Frankrijk II 41, 83, 125, 131, 142
 Fruin, Robert 11 177, 185
 Fugger 33
 Furster, Johan -, kanselier 96

Gallus, Nikolaus 160
 Gelasius I, paus II 24
 Gérard (of Girard), Jean II 8
 Gerson, Jean 129
 Ghinucci, Girolamo 33,40
 Gideon 170
 Glyencairn II 129
 Grange, Péregrin de la -, predikant II 148
 Grant, John Douglas II 127, 137
 Granvelle, Antoine -, kardinaal II 143, 169
 Gratianus, keizer II 162
 Gregorius I de Grote, paus 54
 Gregorius van Nazianze 23,
 Gregorius VII, paus 102, II 105
 Greifenklau, Richard von -, abs. van Trier 45, 58
 Groot, Hugo de 73
 Gropper, Johannes 119, 120
 Guise, François de -, hertog II 41
 Guise, Charles de -, kard. van Lotharingen 11 39
 Guise, Maria de -, gemalin van koning Jacobus V van Schotland II 125, 126

Hamilton, David II 127
 Hamilton, John -, abs. van St.
 Andrews 60, II 127
 Hamilton, Patrick -, martelaar II 125
 Hammes, Nicolaas de 8, II 173
 Hannibal 176
 Harpocrates 180
 Hedio, Caspar 119, 120
 Heliodorus 192
 Helvetius, Koenraad 126
 Hendrik II, keizer 102
 Hendrik II, koning van Frankrijk II 37, 39, 83, 142
 Hendrik IV, keizer II 105
 Henoeh 170
 Heresbach, Konrad von 120
 Herkules 170
 Herodes Antipas 187
 Heshusius, Tilman II 184
 Hessen, Philips, landgraaf van 58, 73, 79, 96, 98, 111, 112, 123, 11 37, 180
 Hiëronymus 138, II 21, 23
 Hilarius, bs. van Poitiers 179, II 27, 54, 95
 Hizkia 170, II 192, 194
 Homer 126
 Hoorne, Philips de Montmorency, graaf van II 184
 Hosea II 103, 208
 Hosius, Stanislaus II 168
 Hus, Johannes 75, II 122
 Hutten, Ulrich von 57

Ignatius van Antiochië 9 Innocentius III, paus 103
 Izak 170, 197
 Izebel II 193
 Jacobus V, koning van Schotland 11 125, 133
 Jacobus van Compostella, St. 135
 Jakob 170, 197
 Jeanne d'Albret, gemalin van Antoine de Bourbon II 39
 Jeduthun 25
 Jeremia 75, 132, 185, 186, 187, 200, 202, II 21, 112
 Jerobeam II 193
 Jesaja 55, 66, 143, 156, 170, 200, 11 26, 89, 118
 Joël II 62
 Johannes, apostel 66, 102, 113, 131, 153, 187, 195, II 204
 Johannes de Doper 170
 Johannes, bs. van Jeruzalem II 23, 24
 Jonas, Justus 98, 121
 Joris, St. 129, 137
 Josafat II 192, 208
 Josia 170, II 121
 Jozua 143, 170, II 162, 192
 Jud, Leo 17Q
 Juda 170, 197
 Judas Iskarioth 50, 196, 197
 Julius II, paus 35, 45
 Junius, Franciscus II 170, 171, 172, 173, 174, 177, 186, 217
 Juno 137
 Justinianus, keizer II 126, 218
 Karel de Grote 102, II 103
 Karel, broeder van Maximiliaan II II 184
 Karel V 33, 72, 77, 97, 112, 113, 122, 165, 169, 190, 194, II 40, hfdst. XI, 141, 142, 179, 215
 Karel IX, koning van Frankrijk II 87
 Karlstadt, Andreas Bodenstein 52
 Kleef, Willem, hertog van Gulik en - 122
 Knox, John II 125, 126, 127, 217
 Korach II 103
 Lactantius 11 204
 Landenberg, Hugo van -, kanselier van keizer Karel V, in 1521 verdreven bs. van Constanz 112
 Lang, Mattheüs kard. En abs. van Salzburg 45

 Langeraad, L. A. van II 187, 188
 Lannoy, Jean de II 144, 145, 148
 Lasius, Balthasar II 7
 Leclerc, Joseph II 210
 Lefèvre d'Etaples (= Faber Stapulensis) 166, 11 35
 Leo X, paus 16, 26, 36, 40, 41, 42, 47, 48, 50, 53, 54, II 210
 Lindeboom, J. -, hoogleraar te Groningen 73
 Lindeman, Würtembergs predikant II 182

Lodewijk de Vrome, I, koning van Frankrijk 170
 Lodewijk XI, koning van Frankrijk 171
 Lodewijk XII, koning van Frankrijk 35
 Lorne, Ar. Lord of II 129
 Lortz, Joseph II 214, 215
 Louise van Savoye 180
 Lucas II 20, 95
 Luther hfdst. I en II, 57, 60, 71, 72, 74, 75, 76, 98, 99, 100, 107, 108, 121, 122, 123, 133, 154, 156, 157, 166, 167, 171, 190, 191, 192 201, II 7, 10, 98, 105, 106, 109, 116, 143, 148, 152, 177, 179, 182, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217
 Macard, Jean, predikant II 40 Maçon, Jean le -, gezegd LaRivière, predikant II 81
 Maigret, Lambert 168
 Maioricus; bisschop II 24
 Manasse 142
 Marcus 11 20
 Margaretha van Parma II 145, 180
 Maria 137, 150
 Maria, gemalin van Maximiliaan II, II 171
 Maria Magdalena 195
 Maria Stuart II 125
 Maria Tudor 73
 Marnix van St. Aldegonde,
 Philips van II 167, 185, 186
 Marot, Clément II 36, 144, 149
 Martine, procureur van de koning II 35
 Martyr, Justinus 11 53
 Mattheüs 58, 66, 195
 Maximiliaan T, keizer 33, 35
 Maximiliaan II, keizer 11 43, 167, 168, 169, 171, 172, 176, 180, 182, 184, 185, 186, 187, 190, 215
 Medicis, Catharina de II 41, 83, 142, 230
 Melanchthon 61, hfdst. V en VI, 192, II 7, 13, 97, 98, 102, 148, 195, 211, 213, 218
 Mermier, Stephanus -, predikant te Antwerpen II 173
 Me(t)zler, Johannes -, Duits humanist 127
 Micha II 28
 Miltitz, Karel van 35, 36, 37, 43, 52, 53
 Minerva 141
 Mohammed 76
 Montanus, Phrygiër II 24 Montmorency, Anne de -, connétable 180, II 41
 Montigny, Floris de -, heer van Montmorency, gouverneur van Doornik II 145
 Morel, François de -, gezegd Du Buisson, predikant II 81, 82
 Morton, James Earl of II 129
 Mosellanus, Petrus -, Duits humanist 127
 Motherer, Heinrich 58, 59, 61, 64, 65
 Moyeulx, Piat -, Hervormd
 burger te Doornik II 148 Mozes 170, II 89, 191, 192
 Musterstat, Peter, kapelaan van St. Johannes te Spiers 80

Nassau, Lodewijk van 8, II 170, 173, 175, 177, 181 Nathan 186
 Nebukadnezar 192, II 97
 Neptunus 138
 Nivelius (Niellius), Carolus -, predikant te Antwerpen II 173
 Noach 170, II 26
 Nopel, Johann -, wijbisschop 120
 Numa 170

Oecolampadius, Johannes II 148
 Glivetan, Robert -, Frans Bijbelvertaler II 35
 Oporinus, Johannes -, uitgever te Bazel II 7
 Origenes 137, 15

Palts, Frederik II van de 57
 Palts, Frederik III van de 11 37, 168, 169, 173, 178, 179, 181, 182, 183
 Palts, Johan Casimir van de II 173, 174
 Palts, Lodewijk V van de 58
 Palts-Zweibriicken, Wolfgang van II 174
 Pannier, Jacques 118, 81
 Paphnuntius II 24
 Passy, de -, Frans protestants politicus II 73
 Pastor, Ludwig von II 100
 Paulus 25, 31, 39, 46, 48, 62, 63, 66, 67, 103, 105, 136, 139, 141, 143, 160, 170, 184, 187, 195, 196, 200, 202, II 16, 19, 21, 22, 31, 32, 61, 89, 162, 192, 195, 208
 Paulus III, Alessandro Farnese, paus II 102, 104, 105, 118, 215
 Paulus IV II 141, 143, 168
 Paulus van Burgos 25
 Pepijn 170
 Perusco, Marinus 40
 Petrus, apostel 19, 38, 58, 116, 170, 196, II 31, 78, 103
 Phalaris, tyran van Agrigentum 149
 Philips II, koning van Spanje 5, 97, II 83, 119, 141, 143, 146, 153, 169, 170, 171, 177, 178, 184, 205, 207, 211, 215, 217
 Philips, Paltsgraaf, bs. van Freiburg en Neurenberg 45
 Philips, zie Hessen
 Pighius, Albertus 127
 Pinehas 170
 Pius II, paus 171
 Plato 139, 155, 158, II 53, 166
 Platter, Thomas -, drukker te Bazel II 7
 Plautus, Romeins blijspeldichter 126
 Plinius de Jongere II 49
 Poitiers, Diane de II 39
 Pol, W. H. van de II 219
 Polycarpus, bs. van Smyrna 9, 131
 Pomponius Atticus 139
 Prierias, magister Silvest. Mazzolini da Prierio 33, 40, 47

Quirinus, heilige 140

- Rabelais II 10
 Ranke, Leopold von 76, 77, II 100
 Reomano (Reumano), kardinaal II 177
 Reuchlin, Johannes -, humanist 27
 Revijs, Jacobus 9
 Ridley, Nicolas -, bs. van Londen 73, 74
 Roussel, Gérard -, predikant 166
 Roye, Mad. de behuwdmoeder van Louis de Bourbon-Condé 11 73
- Sadoletto, kard. en bs. van Carpentras 123
 Saksen, August Van II 182
 Saksen, Frederik (de Wijze) van 30, 35, 40, 41, 43, 52, II 214
 Saksen, Johann der Besandige van 79, 96, 101, 104, 106, 111
 Saksen, Johann Friedrich, Kurprinz 111, II 100
 Saksen, Johann Wilhelm van II 183
 Salomo 139, 195, II 22, 192 Samuël 143, 170, 175, 186, II 207
 Saravia, Adrianus -, Zuidnederl. Franciskaner, Vlaams predikant in Engeland 155962,
 1566 ter synode te Antwerpen, 1584 hoogleraar te Leiden II 186
 Sardanapalus II 30
 Saul 186, II 207
 Scapula, consul en gouverneur van Carthago II 52
 Schultz (Scultetus), Hieronymus -, bs. van Brandenburg 14, 21
 Schwendi, Lazarus van II 184 Scipio 139, 170
 Servatius 150
 Sickingen, Franz van 57, 58, 59 Sigismund, keizer II 122
 Silbereisen, Elisabeth -, echtgenote van M. Bucer 57, 148
 Silenus 160
 Simeon, Lucas 2 II 99
 Simler, Georg 126
 Simon Magus 48, 197
 Simson 130
 Sizoo, A. -, hoogleraar a. d. Vrije Universiteit II 12
 Sleidanus, Johannes 72, II 101 Sokrates 170
 Soubize, de -, Frans protestants Partijhoofd II 73
 Spiridion II 23
 Stancarus, Johannes -, Luthers hervormer te Krakau en Koningsbergen 154, 159
 Staphylus, Friedrich 156, 160
 Staupitz, Johannes von 15, 16, 24, 33
 Steuper, Gerhard -, predikant 120, 121
 Stolberg, Heinrich von -, deken 120
 Sturm, Jacques -, politiek leider van Straatsburg 112, 113, 120, 190, II 101
- Taffin, Jean predikant II 145, 186
 Taffin, Nicolaas II 145
 Tertullianus II 11, 14, 48, 52, 68, 99, 150, 152, 154, 164, 166, 217
 Tetzels, Johannes -, aflaatkramer 13, 33, 72
 Theodosius I, keizer 102, 136, 138, II 162
 Theseus 170
 Thomas van Aquino 17, 31, 153
 Thucydides 146

Thysius, Antonius -, hoogleraar te Leiden II 188
 Timotheüs 67
 Toorenenbergen, I. J. van -, hoogleraar te Amsterdam
 11 167, 172, 185, 187, 188
 Torrey, Ch. Cutler II 21
 Trajanus, keizer II 49
 Truchsess, Otto -, kardinaal-bs. van Augsburg II 178
 Trypho II 53
 Tyndale, William -, Engels Bijbelvertaler II 125

Uzza II 103, 105, 118
 Uzzia II 103

Valentinianus II, keizer II 162
 Varius, Duits auteur II 177
 Viénot, John II 39
 Vigilantius 138
 Viglius van Zwichem 97
 Waldeck, Frans van -, abs. van Mnster 122
 Watines, Jacques de -, Hervormd burger te Doornik II 145
 Wicelius, George 156
 Wied, Herman van -, abs. Van Keulen 119, 120, 122, 123
 Willem, Prins van Oranje II 169, 173, 174, 180, 184
 Wingen, Godfried van -, predikant te Antwerpen II 148
 Wishart, George -, Schots martelaar II 126
 Würtemberg, Christoffel van II 37, 174, 183
 Würtemberg, Eberhard im Bart, hertog van -, stichter der Univ. van Tübingen 144

Zacches 195
 Zacharia 19
 Zasius, keizerlijk raadsheer II 184
 Zwingli 112, hfdst. VII II 8, 148, 151, 211, 213, 216
 Zutphen, Hendrik van -, Hervormd Augustijner, martelaar 130